

UNIwersytet WArmińsko-MAzurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

PRZEGLĄD

WSCHODNIOEUROPEJSKI

VI/2
2015

Wydawnictwo
Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego
w Olsztynie

Rada Programowa

Zbigniew Anculewicz (Olsztyn), Selim Chazbijewicz (Olsztyn), Milosav Čarkić (Belgrad/Serbia), Jim Dingley (London/Wielka Brytania), Victor Dönninghaus (Lüneberg/Niemcy), Włodzimierz Dubiczyński (Charków/Ukraina), Michael Fleischer (Wrocław), Helmut Jachnow (Bochum/Niemcy), Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn), Ēriks Jēkabsons (Ryga/Łotwa), Ała Kamałowa (Olsztyn), Norbert Kasperek (Olsztyn), Andrzej de Lazari (Łódź), Piotr Majer (Olsztyn), Adam Maldzis (Mińsk/Białoruś), Rimantas Miknys (Wilno/Litwa), Iwona Ndiaye (Olsztyn), Aleksander Nikulin (Moskwa/Rosja), Alvydas Nikžentajtis (Wilno/Litwa), Marek Melnyk (Olsztyn), Predrag Piper (Belgrad/Serbia), Zbigniew Puchajda (Olsztyn), Andrzej Sitarski (Poznań), Ales' Smaljančuk (Grodno/Białoruś), Ewa Starzyńska-Kościuszek (Olsztyn), Klaus Steinke (Erlangen/Niemcy), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn), Józef Śliwiński (Olsztyn), Daniel Weiss (Zürich/Szwajcaria), Alexander Zholkovsky (Los Angeles/USA), Bogusław Żyłko (Gdańsk)

Adres redakcji

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Centrum Badań Europy Wschodniej
ul. Kurta Obitzka 1, 10-725 Olsztyn
tel. ++48 602175802, fax ++48 89 5351486 (87)
e-mail: komunikacjam@uwm.edu.pl
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Tytuł angielski: EAST EUROPEAN REVIEW

Kolegium Redakcyjne

Aleksander Kiklewicz (redaktor naczelny), Roman Jurkowski (sekretarz naukowy),
Norbert Kasperek, Helena Pocietchina, Dariusz Radziwiłłowicz, Marek Szczepaniak

Recenzenci

Prof. dr hab. Miomir Abović (Tivat/Montenegro)	Prof. dr hab. Eugeniusz Koko (Gdańsk)
Prof. dr hab. Adam Bezwiński (Bydgoszcz)	Prof. dr hab. Natalia Korina (Nitra/Słowacja)
Prof. dr Károly Bibok (Szeged/Węgry)	Prof. dr hab. Mariusz Korzeniowski (Lublin)
Prof. dr hab. Rustem Ciunczuk (Kazań/Rosja)	Prof. dr hab. Tomasz Kośmider (Warszawa)
Prof. dr hab. Michaił Dymarskij (Sankt Petersburg/ /Rosja)	Prof. dr hab. Michaił Kotin (Zielona Góra)
Prof. dr hab. Piotr Fast (Katowice)	Prof. dr hab. Ałła Kożynowa (Mińsk/Białoruś)
Prof. dr hab. Sergiusz Grinev-Griniewicz (Białystok)	Prof. dr hab. Walentyna G. Kulpina (Moskwa/Rosja)
Prof. dr hab. Grzegorz Hryciuk (Wrocław)	Prof. dr hab. Oleg Leszczak (Kielce)
Prof. dr hab. Wojciech Kajtoch (Kraków)	Prof. dr hab. Marta Pančiková (Ostrava/Czechy)
Prof. dr hab. Artur Kijas (Poznań)	Prof. dr hab. Ludmiła Safronowa (Ałmaty/Kazachstan)
Dr hab. Zbigniew Klimiuk, prof. KUL (Lublin)	Prof. dr hab. Władimir Zaika (Wielkiej Nowgorod/ /Rosja)

Redaktorzy językowi

Język polski – Aneta Świder-Pióro
Język angielski – Katarzyna Kokot-Góra
Język białoruski – Aleksander Kiklewicz
Język niemiecki – Alina Kuzborska
Język rosyjski – Helena Pocietchina
Język ukraiński – Mirosława Czetyrba-Piszczako

Redakcja informuje, że wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe

Czasopismo wdrożyło procedurę zabezpieczającą przed zjawiskiem ghostwriting
<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Strona internetowa czasopisma

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Zasady recenzowania

<http://www.uwm.edu.pl/cbew/p.wschodnioeuropejski.html>

Projekt okładki

Maria Fafińska

ISSN 2081–1128

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. ++48 89 523 36 61, fax ++ 48 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Nakład: 150; ark. wyd. 20,36; ark. druk. 17,25
Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. nr 605

Spis treści

HISTORIA

Ewa Danowska (Kielce) <i>Dzieje rodziny Czackich na Wołyniu do XVIII wieku</i>	11
Ирина Ю. Смирнова (Москва) <i>Митрополит Филарет и англикано-православный диалог: к истории межконфессиональных связей</i>	27
Andrej Siarkou (Mińsk) <i>Polityka rosyjskich władz lokalnych wobec żydowskich товариществ культурно-освітowych на території губернии білоруських в latach 1905–1914</i>	41
Юлия Бирюкова (Москва) <i>Апология православного духовенства в тюремных записках П.В. Верховского 1922 г.</i>	53

STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE, POLITYKA

Krzysztof Sidorkiewicz (Olsztyn) <i>Polska i Litwa w latach 2009–2013. Dobrze czy trudne sąsiedztwo?</i>	69
Rafał Czachor (Polkowice) <i>Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw postradzieckich</i>	85
Paweł Letko (Olsztyn) <i>Problem bezpieczeństwa ekologicznego w Arktyce w stosunkach rosyjsko-norweskich</i>	99
Sławomir Niedźwiecki (Wrocław) <i>Zagrożenia procesu integracji europejskiej w ujęciu politycznym, społecznym i tożsamościowym</i>	113
Paweł Pietnoczka (Olsztyn) <i>Українське угруповання парламентарне wobec конфлікту грузинсько-осетинсько-російського з серпня 2008 року</i>	129

EKONOMIKA

Alexander Kurakin (Moscow) <i>When the state is shirking: Informal solutions for social services provision in Altai villages</i>	145
Ewa Woźniak (Poznań) <i>Specjalne strefy ekonomiczne w Wałbrzychu i Kaliningradzie: analiza porównawcza</i>	161

KOMUNIKACJA SPOŁECZNA, JĘZYK

Aleksander Kiklewicz (Olsztyn) <i>Политическая пропаганда в современных российских СМИ: эпистемологический аспект</i>	179
Анна В. Павлова (Mainz) <i>Лингвокультурология в России: «за» и «против»</i>	201

KULTURA

Wojciech Kajtoch (Kraków)

Открытие врага. О некоторых современных «польских» художественных фильмах, а также о российских и белорусских сериалах, посвященных второй мировой войне 225

Галина Погребняк (Київ)

Авторство в кино: проблема самореализации 261

RECENZJE. OMÓWIENIA, PUBLIKACJE ŹRÓDŁOWE

Jelena G. Gieszewa (Moskwa)

А. Л. Андреев, Образование и образованность в социальной истории России: от Средневековья к Новому времени, Москва: ВГИК, 2014, 128 с. 271

Andrzej Tichomirow (Grodno)

Konferencja naukowa „Powstanie Styczniowe i jego miejsce w pamięci kolektywnej narodów Europy Środkowo-Wschodniej”, Wilno, 12–14 września 2013 roku 274

Table of Contents

HISTORY

Ewa Danowska (Kielce)	
<i>The history of the Czacki family in Volyn up to the 18th century</i>	11
Irina Yu. Smirnova (Moscow)	
<i>Metropolitan of Moscow Philaret (Drozdov) and the Anglican-Orthodox interaction: from the history of the interconfessional connections</i>	27
Andrej Siarkou (Minsk)	
<i>Policies of local authorities towards Jewish cultural and educational societies in Belarus in 1905–1914</i>	41
Yuliya Biryukova (Moscow)	
<i>Apology of the Orthodox Clergy in the Prison Notes of P. V. Verkhovsky (1922)</i>	53

INTERNATIONAL RELATIONS

Krzysztof Sidorkiewicz (Olsztyn)	
<i>Poland and Lithuania in 2009–2013. A good or difficult neighbourhood?</i>	69
Rafał Czachor (Polkowice)	
<i>Main tendencies in the process of forming post-Soviet political systems</i>	85
Paweł Letko (Olsztyn)	
<i>The issue of environmental safety in the Arctic in Russian-Norwegian relations</i>	99
Sławomir Niedźwiedzki (Wrocław)	
<i>The threats of the European integration process in political, social and identity terms</i>	113
Paweł Pietnoczka (Olsztyn)	
<i>Ukrainian parliamentary groupings in the context of the Georgian-Ossetian-Russian conflict of August 2008</i>	129

ECONOMICS

Alexandr Kurakin (Moscow)	
<i>When the state is shirking: Informal solutions for social services provision in Altai villages</i>	145
Ewa Woźniak (Poznań)	
<i>Special economic zones in Kaliningrad and Walbrzych: A comparative study</i>	161

SOCIAL COMMUNICATION, LANGUAGE

Aleksander Kiklewicz (Olsztyn)	
<i>The political propaganda in the modern Russian mass media</i>	179
Anna V. Pavlova (Mainz)	
<i>Linguoculturology in Russia: pros and cons</i>	201

CULTURE

Wojciech Kajtoch (Kraków)	
<i>Discovering the enemy. About the attitude towards Poland in certain Russian and Belarusian movies and TV series concerning World War II</i>	225

Галина Погребняк (Київ)	
<i>Authorship in cinema: The problem of self-realization</i>	261

REVIEWS, ELABORATIONS

Jelena Gieszewa (Moskwa)	
А. Л. Андреев, <i>Образование и образованность в социальной истории России: от Средневековья к Новому времени</i> , Москва: ВГИК, 2014, 128 с.	271
Andrzej Tichomirow (Grodno)	
Conference „ <i>Powstanie Styczniowe i jego miejsce w pamięci kolektywnej narodów Europy Środkowo-Wschodniej</i> ”; Wilno, 12–14 IX 2013	274

HISTORIA

EWA DANOWSKA

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie

DZIEJE RODZINY CZACKICH NA WOŁYNIU DO XVIII WIEKU

The history of the Czacki family in Volyn up to the 18th century

Słowa kluczowe: historia Polski, rodzina Czackich, Wołyń, wybitni przedstawiciele rodu

Keywords: History of Poland, Czacki's family, Volyn, main persons of the family

ABSTRACT: The main seat of the Czacki family of the Świnka coat of arms was located in Greater Poland, in the Kościan district. The earliest noted owner of the Czacz village was, in 1352, Michał – a participant of the Greater Poland Confederacy (konfederacja wielkopolska). The most notable Czacki family members included Piotr, who became a German count of the and Andrzej – a high-ranking priest. Wojciech was the first Czacki to settle in Volyn at the beginning of the 17th century. The next recorded owners of the village were Bartłomiej and, subsequently, Aleksander. The Czacki line in Volyn begins with Wojciech Stanisław (1655–1699), Volyn ensign who took part in the battle of Chocim as a lieutenant, married to Katarzyna Zahorowska, daughter of Volyn castellan Stefan. Her dowry included the Poryck manor and the Poryck town became the Czacki family seat for several centuries. The sons of Wojciech Stanisław and Katarzyna were: royal rotmistrz (cavalry commander) Stefan Ignacy who died childless and Michał Hieronim (died 1745), Volyn castellan who married to Konstancja Wielohorska. The importance of the family increased thanks to their sons: Szczęśny (1723–1790), cupbearer of the Crown and Franciszek (1727–1787), guard of the Crown. Szczęśny was especially famous as a multiple member of the Sejm, interned by the Russian army for 7 years in his manor in Poryck for his implacably hostile attitude towards Russia. His older son Michał (died 1728) was a member of the Four-Year Sejm and the younger Tadeusz became famous in Volyn as the founder (in 1805) of the well-known Volhynian Gimnasium located in Krzemieniec.

Ród Czackich, sięgający swym początkiem XIV stulecia, najlepiej można scharakteryzować słowami Michała Rollego:

Rodzina Czackich, herbu Świnka, od kilku wieków znana była w Polsce. Senatorów wprawdzie nie spotykamy w ich szeregach wielu, ludzi jednak zacnych, pracowitych i rozumnych, kraj swój i Boga miłujących szczerze, zapisała ona na kartach dziejów sporo i bynajmniej roli swej w przeszłości wstydzić się nie potrzebuje. Spokrewnieni z rodzinami, cieszącymi się niemalym w polskim społeczeństwie

szacunkiem, dochodzili do wcale pięknej fortuny, posiadali liczne włości, które – nawet pomimo niezbędne działy familijne – pozwoliły Czackim zaliczyć się do rzędu ludzi zamożniejszych, posiadających wpływy i znaczenie wśród szlacheckiej rzeszy. Nazwiska swego nie splamili w ciągu stuleci żadną brudną sprawą, więc i Bóg im błogosławił (Rolle 1913, 7).

Rodowe gniazdo Czackich herbu Świnka znajdowało się w Wielkopolsce, a nazwisko swoje wywiedli z nazwy wsi Czacz w powiecie kościańskim. W roku 1352 odnotowany został właściciel tej wsi, a przynajmniej jej części – Michał z Czacza – uczestnik konfederacji szlachty wielkopolskiej, którego dotknęła konfiskata jako kara za usiłowanie pozbawienia życia króla Kazimierza Wielkiego. Pomijając innych, najwcześniejszych właścicieli Czacza, którzy bądź giną w pomroce dziejów, bądź informacje na ich temat są sprzeczne w pracach różnych historyków i heraldyków, zgodnie podawane jest imię Henryka z Zimnej Wody koło Pyzdr, który nazywał się „z Czacza”, po zakupieniu znacznej części tej wsi w 1402 r. W latach 1400–1407 sprawował godność kasztelana raciańskiego. Autor herbarza, Teodor Żychliński, właśnie przy jego imieniu odnotował, że to on zapoczątkował ród Czackich herbu Świnka. Henryk pozostawił trzech synów: Jana, który był duchownym (zm. 1464 r.), Mikołaja i Piotra. Mikołaj z małżeństwa z Przechną pozostawił syna Jakuba, zmarłego w stanie bezżennym, i Sędziwoja. Sędziwoj (zm. przed 1474 r.) z małżeństwa z Barbarą pozostawił jedynie córkę, też Barbarę. Zatem ród Henryka – pana na Zimnej Wodzie i Czachu – kontynuował tylko Piotr, ojciec czterech synów. Dodać należy, że synowie i wnukowie Henryka, chociaż posiadali też inne włości, podpisywali się „Czaccy” (Chmielewski/Górska-Gołaska/Luciński 1983, 273–274; Żychliński 1889, 34–35; Boniecki 1900, 246; Żółtowski 1999, 13–14; Danowska 2001, 175–176).

Do Czackich, którzy budowali znaczenie rodu, zaliczał się Piotr, syn Stanisława, dziedzic na Czachu, Włostowie i Rogowie. Należał do świty króla Zygmunta I Starego na zjeździe monarchów w Wiedniu w 1515 r. Pozostawszy na wiedeńskim dworze, otrzymał w 1546 r. od cesarza Karola V tytuł hrabiowski państwa rzymskiego. Hrabia Piotr zmarł w 1550 r. Żonaty był dwukrotnie – z pierwszego małżeństwa z Heleną Wyskotówną Zakrzewską miał syna Jakuba, który zmarł w młodym wieku, a z drugiego – z Apolonią Korzbokówną Witkowską – syna Jana, kontynuatora linii (Boniecki 1900, 247; Uruski 1905, 345; Pułaski 1911, 37–38; Danowska 2001, 176).

W historii rodu mocno zaznaczył się potomek z innej linii Czackich – Andrzej (Jędrzej), urodzony w 1550 r. jako jeden z ośmiorga dzieci Jana i Anny z Chwałkowskich, wnuk Stanisława. Wybrał on drogę duchownego, zyskując duże znaczenie i poważanie. Pełnił jednocześnie różne funkcje, także państwowe. Andrzej Czacki gorliwie zabiegał o sprawy Kościoła, przede wszystkim

majątkowe. Z bogatych swych beneficjów hojnie łożył na kościelne placówki, ale i finansowo wspierał rodzinę, m.in. ufundował okazały nagrobek rodzicom oraz braciom – Ambrożemu i Balcerowi. Zmarł w 1612 r. i został pochowany w marmurowym grobie, w bocznej nawie katedry w Gnieźnie (Niesiecki 1839, 167; Żychliński 1889, 37; Danowska 2001, 176).

Już w początkach XVII w. Czacz, pierwotne gniazdo Czackich, przeszedł do rąk rodziny Gajewskich, w XVIII w. – Szołdrskich (Sulimierski/Chlebowski/Walewski 1880, t. 1, 728). Czaccy zaczęli osiedlać się w innych miejscach Rzeczypospolitej. Ludwik Dębicki napisał:

Jak wiele innych starych rodzin, które przenosząc się z zachodu na wschód wyrastały ponad poziom szlachecki, podobnie i Czaccy dopiero gdy w XVII wieku z Wielkopolski przenieśli się na Wołyn, doszli tutaj do pańskiej fortuny, krzesel senatorskich i związków z domami Sanguszków, Krasieńskich, Tarnowskich, Małachowskich (Dębicki 1885, 72).

Trudno jest obecnie dociec, co bezpośrednio spowodowało opuszczenie Wielkopolski przez Czackich i osiedlenie się na Wołyniu. Najprawdopodobniej decydującym czynnikiem były przyczyny ekonomiczne, możliwość wzbogacenia się dzięki czerpaniu dochodów z żyznych ziem ukraińskich. Ród ten nie stanowił wyjątku – wiele rodzin przenosiło się na wschodnie krańce Rzeczypospolitej, stopniowo kolonizując te tereny.

Najbardziej znaną osobą z rodziny Czackich, która osiedliła się na Wołyniu, był Wojciech Stanisław Czacki. Nazwisko rodu odnotowane jednak zostało na tych ziemiach wcześniej (z pewnością więc już niektórzy przodkowie W. S. Czackiego osiedli na tych terenach, ale, niestety, nie wiemy o nich wiele). Przed 1579 r. imiennik Wojciecha Stanisława Czackiego, też Wojciech Czacki, rodem z Wielkopolski, był żonaty z Barbarą Telefusówną (małżeństwo bezpotomne), posiadał dom i plac w Kamieńcu Podolskim. Z kolei Bartłomiej Czacki w 1611 r. zapisał kościołowi franciszkanów międzyrzeckich w Konstantynowie 7000 florenów. Natomiast Aleksander Czacki, jak odnotowano, był pozwany w 1630 r. do grodu żytomierskiego w sprawie o zabójstwo niejakiego Ziemnickiego (Boniecki 1900, 249; Pułaski 1911, 38; Żółtowski 1999, 15; Danowska 2001, 177–178).

Wspomniany już Wojciech Stanisław Czacki, który zapoczątkował linię Czackich na Wołyniu, żył w latach 1655–1699. Był jednym z dwóch synów Jana i Jadwigi Modlibowskiej, bratem Andrzeja, wojskiego kaliskiego. Wojciech Stanisław był porucznikiem hetmańskim, a potem królewskim, jak pisze autor *Herbarza* Kasper Niesiecki, bardzo poważanym, a Teodor Żychliński dodaje, iż był w łaskach u hetmana Stanisława Jabłonowskiego. Słynął jako dobry dowódca, a podobno nawet w bitwie pod Chocimiem w 1673 r. rozbił oddział tureckich janczarów, biorąc ich dowódcę do niewoli. Pomimo odniesionych ran i utraty

dwóch koni nie opuścił pola bitwy (Żółtowski 1999, 15). Po śmierci Piotra Kossakowskiego, 27 marca 1693 r., Wojciech Stanisław Czacki otrzymał awans na chorążego wołyńskiego. Natomiast już od 24 stycznia 1694 r. jako chorąży wołyński występuje Marcin Zahorowski, szwagier Czackiego, któremu ten ostatni odstąpił urząd w zamian za funkcję starosty włodzimierskiego (Wolski 2007, 130). Jeszcze przed 1693 r. Czacki ożenił się bowiem z Katarzyną, córką kasztelana wołyńskiego Stefana Zahorowskiego i wojewodzianki Heleny z Koniecpolskich. Jako jedyna córka z tego małżeństwa Katarzyna, oprócz wysokich koligacji, wniosła Czackiemu bogaty posag, którego ozdobą był rozległy klucz porycki. Od tej pory miejscowości Poryck w powiecie włodzimierskim (teraz Pavlivka) i Boremel w powiecie dubieńskim na długie lata stały się siedzibami potomków Czackich (Żychliński 1889; Dunin-Borkowski 1909, 281). Warto dodać, że dobra poryckie książę Witold nadał ongiś siostrzeńcowi – Ilii Ilniczowi. Droga małżeństw dostały się później Zahorowskim. Poryck był malowniczo położony wśród pól i lasów nad jeziorem. Był przede wszystkim majątkiem o żyznych – pszenno-buraczanych glebach. Katarzyna Czacka, po śmierci męża w 1699 r., wyszła ponownie za mąż za Adama Olizara, podkomorzego kijowskiego. Wojciech Stanisław, umierając, pozostawił córkę Katarzynę i dwóch synów. Młodszy – Stefan Ignacy – był starostą włodzimierskim. Jego starszy brat Michał Hieronim – o którym będzie jeszcze mowa – odstąpił mu urząd łowczego wołyńskiego 27 sierpnia 1714 r. Od 1715 r. Stefan Ignacy był rotmistrem królewskim, a także komisarzem do traktatów podczas konfederacji tarnogrodzkiej w 1717 r. Zmarł bezdzietny, przed 1753 r. Starszy syn Wojciecha Stanisława, urodzony w 1693 r., to Michał Hieronim, jedyny senator w rodzie Czackich (Boniecki 1900, 246–247; Dunin-Borkowski 1909, 281; Wolski 2007, 135, 158; Stabińska b.d., 14).

Michał Hieronim Czacki 27 marca 1713 r. został mianowany łowczym wołyńskim, a już 24 listopada tego samego roku awansował na urząd stolnika wołyńskiego (Wolski 2007, 135, 150). W 1714 r. otrzymał chorągiew pancerną i stał się jej rotmistrem. Przed 1723 r. poślubił Konstancję Wielhorską, córkę Wacława, kasztelana wołyńskiego, i Joanny z Potockich. W 1726 r. otrzymał wraz z żoną pozwolenie królewskie na wykupienie starostwa płoskirowskiego z rąk Zamoyskich, które w 1732 r. odstąpił im z powrotem. Także w 1732 r. dostał zgodę na wykupienie od Anny z Lanckorońskich Kalinowskiej starostwa makarowskiego i dzierżawy niestarowskiej. W latach 1712, 1720, 1724, 1729 i 1730 był posłem na sejm Rzeczypospolitej i, jak odnotował Kasper Niesiecki, cieszył się poważaniem oraz popularnością z powodu mądrości i łatwości wymowy. Uczestniczył także w sejmie elekcyjnym w 1733 r. i głosował za kandydaturą Stanisława Leszczyńskiego na króla Polski. Zaliczał się do politycznych zwolenników stronnictwa Potockich. W 1737 r. Michał Hieronim Czacki podjął starania o uzyskanie urzędu wojewody czernihowskiego, jednak wówczas został

nim Piotr Miączyński. Natomiast 11 czerwca 1740 r. otrzymał urząd kasztelana wołyńskiego, tym samym nabywając prawo – jako pierwszy w rodzie – do zasiadania w senacie. Z małżeństwa z Konstancją miał dwóch synów: urodzonego w 1723 r. Szczęsnego (czasem jego imię w zapisach brzmiało Feliks, jednak on sam zawsze podpisywał się jako Szczęsny) i o cztery lata młodszego Franciszka. Czaccy mieli też córki, jak podaje Kazimierz Pułaski, trzy: pannę o nieznanym imieniu i dwie zameżne – Karczewską (prawdopodobnie Joannę, zm. w 1753 r.) i Konarską. Michał Hieronim Czacki zmarł między 15 a 27 lutego 1745 r. W testamencie sporządzonym 15 lutego wyraził wolę, by pochowano go w kościele Jezuitów w Łucku. Zapewne w niedługim czasie po nim zmarła też żona Konstancja, gdyż w roku 1747 synowie, Szczęsny i Franciszek, dokonali działu dóbr po obojgu rodzicach (Dunin-Borkowski 1909, 281; Boniecki 1900, 248; Niesiecki 1839, 168; Żychliński 1889, 38; Dembowska 1937, 143; Błęszyński 1862, 55; Zielińska 1977, 188; Wolski 2007, 75; Danowska 2001, 178–180).

Wiadomo, że Szczęsny Czacki odziedziczył po ojcu i z sukcesji po Zahorowskich Poryck, gdzie osiadł, i m.in.: Toporów, Turzę, Sokołówkę, Przesławię, Hryńkowicze, Topielicze, Kuczków, Trzepki, Samowolę, Huszowę oraz Brusiów (Konopczyński 1937a, 140), a Franciszek Czacki – poza licznymi wioskami – Boremel, który na długie lata stał się siedzibą jego rodziny i potomków (Machalski 1937, 142).

Gdy w Porycku, siedzibie Michała Hieronima i Konstancji Czackich, urodził się 30 sierpnia 1723 r. pierworodny syn Szczęsny, rodzina Czackich była na Wołyniu już zasiedziała i obrosła w dobra. Co więcej, w latach 30. XVIII w. Czaccy, obok Krasickich i Ledóchowskich, zaliczani byli do prowincjonalnej magnaterii – rodu mającego znaczenie i koligacje z ustosunkowaną szlachtą (Kriegseisen 1991, 218). Rozległe i żyzne ziemie Ukrainy Prawobrzeżnej sprzyjały powstawaniu i rozwojowi szlacheckich fortun. Chociaż Czackich nie znajdujemy wśród takich bogaczy i posesjonatów jak Potoccy w województwie braclawskim, Czartoryscy w województwie podolskim czy Sanguszkowie w województwie wołyńskim, to jednak ich nazwisko i pozycja były znaczące (Serczyk 1968, 23–29, 271). Michał Rolle napisał:

Miecz i pług – to stali towarzysze Czackich; rycerz i rolnik łączyli się tutaj zgodnie i harmonijnie ku chwale Ojczyzny i pożytkowi rodu, a gdy sprawy publiczne potrzebowały zdrowej, doświadczonej rady, rzucali Czaccy zacisze domowe, spiesząc na sejmiki i sejmy, gdzie z ich zdaniem rachowano się zawsze (Rolle 1913, 7).

O dzieciństwie i wczesnej młodości Szczęsnego Czackiego niewiele wiadomo, w odróżnieniu od lat, gdy aktywnie działał na politycznej niwie. Jak już zostało wspomniane, urodził się w Porycku, nad rzeką Ługą, w powiecie włodzimierskim – siedzibie rodziny od 1694 r. (Sulimierski/Chlebowski/Walewski 1880/8, 832;

Danowska 2001, 180). Kształcił się w kolegium jezuickim we Lwowie, a zaufanie i szacunek dla jezuickiego nauczania zachował na całe życie. Najprawdopodobniej, jak każdy szlachecki młodzieniec, doświadczenie zdobywał u boku ojca, towarzysząc mu na sejmikach w celu wprawienia się do politycznego i publicznego życia. Wokół sejmików bowiem skupiało się życie szlachty na prowincji. Sejmiki poselskie, relacyjne, deputackie, a także elekcyjne czy gospodarskie aktywizowały członków szlacheckiej lokalnej społeczności. Na przykład na sejmikach poselskich wybierano posłów na sejm, zaopatrując ich w instrukcje. Wybór na posła świadczył o popularności elekta w województwie i stanowił wyraz uznania dla jego osobistych zalet, fortuny, wymowy i politycznego wyrobienia. Funkcja posła często stanowiła szczybel do nowych godności i urzędów oraz umacniała autorytet tej osoby w województwie. Szlachta z województwa wołyńskiego – powiatów: włodzimierskiego, łuckiego i krzemienieckiego – zbierała się na sejmik w Łucku. Na sejmikach obowiązywała zasada jednomyślności, a obrady – niestety – charakteryzował zaściankowy patriotyzm, czyli prymat interesu prywatnego i partykularnego nad dobrem ogólnopaństwowym. Należy zaznaczyć, że tracący na znaczeniu sejm oddał samorządom wojewódzkim sporo swych kompetencji, w tym także sprawy obronności państwa. Tak było w czasach saskich (1697–1763), dopóki w 1764 r. nie podjęto próby ograniczenia sejmikowej oligarchii i przywrócenia znaczenia władzy państwowej (Olszewski 1966, 17, 65–69; Lityński 1983, 177–192).

Zachowała się informacja, że podczas sejmików na Wołyniu tradycyjnie zazwyczaj rywalizowały ze sobą stronnictwa Czetwertyńskich i Sanguszków z jednej strony, a Wilgów i Czackich z drugiej (Nanke 1907, 10–11).

Kariera poselska Szczęsnego Czackiego przypadła na czasy długiego panowania Augusta III Sasa (1733–1763). Po raz pierwszy wybrano go na posła z województwa wołyńskiego na sejm grodzieński w 1744 r., gdy nosił jeszcze tytuł kasztelanica wołyńskiego. Miał wówczas 21 lat. Jego młodszy o cztery lata brat Franciszek także wówczas został wybrany na posła – z województwa czer nihowskiego. Trzeba przyznać, że Franciszek pozostawał wówczas w cieniu starszego brata i zgadzał się z nim w poglądach politycznych. Na sejmie w 1744 r. Szczęsny i Franciszek Czaccy wraz z innymi zwolennikami stronnictwa Potoczkich, na końcowym posiedzeniu, nie zgodzili się na wspólne obrady połączonych izb Sejmu i Senatu. Obrady zostały zerwane, co przyczyniło się do zaprzę pasczenia zbawiennej dla kraju reformy skarbowo-wojskowej. Będąc w Grodnie, Szczęsny Czacki otrzymał od króla Augusta III chorągiew pancerną po swoim ojcu i jako rotmistrz powrócił w rodzinne strony (Żychliński 1889, 40; Skibiński 1913, 292–293, 375, 463). Należy dodać, że osiągnięcie tytułu rotmistrza wcale nie oznaczało, iż taka osoba musiała się znać na sprawach wojskowych. Rotmistrz dawał chorągwi (około 100 osób konno) swoje nazwisko, jej pieczęci – swój herb, a w dowodzeniu i zarządzaniu zastępował go porucznik.

Rotmistrzami bywali zazwyczaj „więksi panowie”, którzy przy chorągwi nie przebywali. Do roku 1764 rotmistrz pobierał pensję ze skarbu państwa, jak również przez jego ręce przechodziły pieniądze na utrzymanie chorągwi (Rostworowski 1957, 44; Danowska 1998, 49–61).

Rok 1746 był bardzo ważny w życiu Szczęsnego Czackiego i obfitujący w istotne wydarzenia. Poślubił Katarzynę Małachowską, młodszą od siebie o sześć lat, córkę kanclerza wielkiego koronnego Jana i Izabeli z Humieckich. Nieznana jest dokładnie data ich ślubu, ale intercyza została potwierdzona w aktach Metryki Koronnej 24 czerwca 1746 r. Szczęsny otrzymał także tego roku starostwo nowogrodzkie, znajdujące się w województwie czernihowskim. Warto wspomnieć, iż starostowie w tym czasie już od dawna nie sprawowali osobiście funkcji sądowych i administracyjnych – mianowali w tym celu urzędników. Starosta czasem tylko wizytował gród i rozstrzygał sprawy sporne. Urząd starosty był atrakcyjny z wielu względów. Można było bowiem łączyć tę funkcję z innymi urzędami, nie wymagała też szczególnych kwalifikacji. Starosta zdobywał natomiast wpływ na lokalny samorząd, a także zyskiwał – czasem niemałe – dochody płynące z wypełnianych czynności sądowych i administracyjnych (Falniowska-Gradowska 1984, 50–52). Można znaleźć informacje związane z faktem, że Szczęsny Czacki później przez pewien czas był w posiadaniu starostwa włodzimierskiego, a także rohatyńskiego (Boniecki 1900, 248; Pułaski 1911, 39).

Szczęsny Czacki po raz drugi został wybrany na posła na sejm, w 1746 r. przez sejmik województwa czernihowskiego, odbywający się we Włodzimierzu Wołyńskim (Łaszewski 1983, 107–108). Na tym sejmie warszawskim mocno walczył o dobro ziem, z których go wybrano, nie bacząc na interes całej Rzeczypospolitej. W licznych mowach, które wygłosił, domagał się m.in. likwidacji komory celnej w Brześciu, niekorzystnej dla Wołynia (Konopczyński 1912a, 189, 206, 213, 241). W sejmie w 1746 r. brał udział jako poseł także jego brat Franciszek, a należy dodać, że w 1749 r. Franciszek Czacki został deputatem na trybunał radomski (Machalski 1937, 142).

Na kolejny sejm, odbywający się w Warszawie w 1748 r., Szczęsny Czacki pojechał jako poseł z województwa bełskiego, znów licznymi mowami walcząc o interesy gospodarcze Wołynia. Zalecał m.in. cło generalne i lustrację Żydów, podał projekt spółki emisyjnej celem wybicia monety (Machalski 1937, 142; Konopczyński 1912b, XII, 73, 101, 112, 120, 155–166, 219, 235, 240–243, 292).

Po sejmie w 1748 r. Szczęsny, już jako doświadczony poseł, był znany we wschodnich województwach Rzeczypospolitej. Zaliczano go, jak i jego brata Franciszka, do tzw. republikantów, czyli klientów bądź sympatyków stronnictwa Potockich na czele z późniejszym wojewodą kijowskim Franciszkiem Salezym Potockim (Czepe 1998, 137). Zadowoleni ze swego trybuna ziemianie wybierali go na posła z coraz to innego województwa (Konopczyński 1937a, 140).

Na sejm nadzwyczajny warszawski w 1750 r. Szczęsny Czacki został wybrany przez sejmik województwa podolskiego w Kamieńcu Podolskim. Sejm ten zerwano po dwóch tygodniach, a Szczęsny zabrał głos tylko dwukrotnie w mało istotnych sprawach (Konopczyński 1937b; Danowska 2001, 184).

Na sejmie walnym grodzieńskim w 1752 r. Szczęsny reprezentował z kolei województwo kijowskie, lecz przygotowanych kilku mów sejmowych nie zdołał wygłosić przed jego zerwaniem (Konopczyński 1937 b, 7–8).

Ze względu na dużą popularność i szacunek, jakim się cieszył, Szczęsny Czacki bez trudu objąłby funkcję poselską na sejm zwyczajny w 1754 r., jednakże tym razem nie kandydował. Jak napisał jego biograf Władysław Konopczyński, wstrzymał się od posłowania, gdyż sejm ten miał rozstrzygnąć sprawę ordynacji ostrogskiej, na której podziale także rodzina Czackich miała sporo zarobić. Bezprawny podział dóbr ordynacji ostrogskiej, dokonany w grudniu 1753 r. przez jej posiadacza Janusza Sanguszkę, tonącego w długach przez hulawczy tryb życia, pomiędzy jego wierzycieli, wywołał ostrą walkę polityczną rywalizujących między sobą ugrupowań. Ta właśnie głośna sprawa miała decyzją króla być rozpatrzona na sejmie w 1754 r. (Dernałowicz 1990, 102–104; Powidaj 1863, 309). Sanguszko, wyzbywszy się dóbr osobistych, zgodził się na wysunięty przez Czartoryskich projekt podziału ordynacji, a każda z zainteresowanych stron miała coś dla siebie pozyskać. 7 grudnia 1753 r. została podpisana tzw. transakcja kolbuszowska, a w ręce wierzycieli przeszło 21 miast i 568 wsi. Na ich czele stanął teść Szczęsnego Czackiego – Jan Małachowski. Czacki otrzymał siedem wsi: Świniarzyn, Czerniejów, Wolczek, Morzyłki, Bereźnice z przyległościami, Remierzycy Wielkie i Małe. Dochód roczny z tych wsi wynosił 7 tys. złotych polskich (Waliszewski 1887, 190–194; Matuszewicz 1986, 432–434; Danowska 2001, 185–186).

18 grudnia 1756 r. Szczęsny Czacki otrzymał nominację na podczaszego wielkiego koronnego. Podczaszy zatracił już wówczas swoją rolę, jednak w XVIII w. nadal był to tytuł znaczący (Gašiorowski 1992, 104). Natomiast w następnym roku starostwo nowogrodzkie scedował na swego brata Franciszka (Machalski 1937, 142; Danowska 2001, 187).

3 sierpnia 1757 r. Szczęsny otrzymał z rąk króla Augusta III Sasa Order Orła Białego. Należy jednak zauważyć, że były to już czasy, gdy wszechwładny minister Henryk Brühl, chcąc zasilić skarb królewski, za wyjednanie przyznania orderu pobierał opłaty od pretendentów w wysokości co najmniej 10 tys. czerwonych złotych, więc ranga orderu nieco się zdeprecjonowała. Niemniej zawsze był ceniony i pożądanym (Łoza 1922, 1–12, 25).

Wobec nadchodzących sejmików przedsejmowych w 1758 r. król August III liczył na życzliwość i wsparcie interesów dworu także i przez Szczęsnego Czackiego. Zachował się królewski list w tej sprawie, wysłany do niego 15 czerwca 1758 r. (Bibl. Czart. 1193, 72). Na sejm ten jednak Szczęsny nie posłował; do

Warszawy jako poseł czernihowski pojechał jego brat Franciszek, od roku starosta nowogrodzki (Konopczyński 1937b, 290).

Należy odnotować jeszcze jeden aspekt działalności Szczęsnego Czackiego, poza pełnieniem funkcji poselskich. Otóż podczas sejmików w 1758 i 1759 r. rozpowszechniano i czytano broszurę wydaną anonimowo pt. *Skarga ubogiej szlachty na otworzone w Polsce konwikty*, lecz powszechnie wiadomo było, że napisał ją Szczęsny Czacki. Skierował ją przeciwko szkole założonej w 1740 r. przez Stanisława Konarskiego – Collegium Nobilium, krytykując nowatorski model kształcenia (Konopczyński 1922; 114, 149–150).

Szósty raz pojechał na sejm warszawski w 1760 r. jako poseł z ziemi halickiej, a na siódmy – w 1762 r. – z czernihowskiej (Konopczyński 1937a, 140).

Po śmierci kanclerza wielkiego koronnego, a swego teścia Jana Małachowskiego (zm. 25 czerwca 1762 r.), Czacki podjął starania o ten wakujący urząd. Jego osobę rekomendowała w instrukcjach poselskich szlachta zebrana na sejmiku w Haliczu, jak i w Wiszni. Jednak Familia, będąca już wtedy blisko władzy, nie zgodziła się na awans przedstawiciela wrogiego stronnictwa politycznego. Nominację otrzymał wówczas Andrzej Zamoyski (Hejnosz 1935, 558; Prochaska 1928, 433).

W 1763 r. zmarł król August III Sas, pora była zatem na zebranie się sejmu konwokacyjnego. Na sejm ten w 1764 r. Szczęsny Czacki przyjechał jako poseł wołyński, posłem był też jego brat Franciszek. W ławie sejmowej Szczęsny jednak nie zasiadał, demonstrując swój pogląd, że w czasie bezkrólewia dopuszczano się naruszeń szlacheckiej wolności. Podpisał stosowny manifest, bezskutecznie starając się zerwać ten sejm (Konopczyński 1937a, 140; Żychliński 1889, 41). Uczestniczył jednak w sejmie elekcyjnym, reprezentując jako poseł województwo lubelskie. Chociaż kandydatura Stanisława Poniatowskiego na króla nie odpowiadała mu, co zaznaczył w swej mowie sejmowej, dał się jednak przekonać i złożył swój akceptujący podpis, podobnie i jego brat, wówczas poseł wołyński (Dyaryusz seymu electionis 1764, H2'; Danowska 2001, 191). Na koronację Stanisława Poniatowskiego Szczęsny przybył do Warszawy, lecz nie jako poseł, ale osoba piastująca urząd podczaszego koronnego. Podczas obiadu zgodnie z tradycją usługiwał królowi, podając napoje, brał udział również w balu koronacyjnym (Dyaryusz seymu coronationis 1764, e', h; Danowska 2001, 192).

Pierwszy za panowania Stanisława Augusta sejm zwyczajny zwołano na 6 października 1766 r. Podczaszy wielki koronny Szczęsny Czacki został wybrany na posła z województwa wołyńskiego. Stało się to ku niezadowoleniu króla, który w liście z 7 sierpnia do kanclerza Andrzeja Zamoyskiego pisał, iż Czacki jest apostołem nietolerancji i że obawia się jego wyboru przez sejmik (Schmitt 1920, 52). Wiadomo było, że sejm ten musi zająć stanowisko wobec roszczeń innowierców – niekatolików w Polsce, których protektorką była caryca Katarzyna II.

Czacki, przybywszy do Warszawy, zamieszkał w pałacu biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, gdzie odbywały się długie narady w kwestii ochrony praw katolików. Na sejmie był bardzo aktywny, walcząc m.in. przeciwko zwiększeniu praw dla innowierców. Po dwumiesięcznym pobycie w Warszawie pośpieszył do domu, na Wołyń, skąd prowadził ożywioną korespondencję z politycznymi przyjaciółmi (Schmitt 1920, 79–80, 100–101; Danowska 2001, 192–197).

Natomiast w tym czasie, 15 października 1766 r., Franciszka Czackiego spotkał znaczący awans. Został mianowany strażnikiem wielkim koronnym, po ustąpieniu z urzędu Stanisława Lubomirskiego (Gašiorowski 1992, 155).

W maju 1767 r. wojska rosyjskie, które nękały kontrybucjami przeciwników Rosji i praw dla dysydentów, w tym także Szczęsnego Czackiego, pojawiły się m.in. w Bełzie, Winnicy, Włodzimierzu, Chełmie i Łucku. Czacki, zgodnie ze swymi poglądami, przystąpił do konfederacji, podpisując akces 8 sierpnia 1767 r. w grodzie włodzimierskim. Nie przestraszył się pogróżek Repnina, że jeżeli będzie występował przeciwko Rosji i starał się o funkcję posła na sejm, nie ominie go kara. Czacki jednak chciał uczestniczyć w sejmiku łuckim, ale dowiedziawszy się, że stacjonuje tam rosyjskie wojsko, udał się na sejmik do Żytomierza. Nie dotarł jednak, gdyż oddział kozaków pod strażą zmusił go do powrotu do Porycka (Kreczetnikow 1874, 20, 175–176; Bibl. Czart. 1173, 6–9, 43). Wtedy rozpoczął się jego długoletni areszt domowy pod strażą rosyjskich żołnierzy. Fakt ten wzbudził wielkie oburzenie nie tylko na Wołyniu, gdzie Czacki był bardzo popularny, ale w całej Rzeczypospolitej. W tym wypadku Rosja dopuściła się jawnego bezprawia, aresztując polskiego obywatela na terenie Rzeczypospolitej. Czacki otoczony strażą w swym domu w Porycku rozsyłał listy do znaczących osób, domagając się uwolnienia, jednak bezskutecznie. Od początku swego uwięzienia patrzył, jak rosyjscy żołnierze pustoszą mu stodoły, spichlerze, pola i stawy oraz znosił codzienne, uciążliwe szykany ze strony pilnujących go oficerów. Na wieść o zawiązaniu konfederacji w Barze 29 lutego 1768 r. i wiadomość, że niektórzy upatrują w Czackim przywódcę, Rosjanie zwiększyli strażę w poryckim zamku. Po dwóch miesiącach przewieźli Czackiego do Połonnego, potem do Brodów, gdzie więzili go przez parę miesięcy w gorszych warunkach od tych, jakie miał w areszcie domowym. Po powrocie do Porycka jego życie nadal upływało monotennie, przerywane awanturami, które bezsilny Czacki urządzał swoim strażnikom. Pozwolono mu jednak przyjmować wizyty i korespondować, a także robić przejażdżki na mszę do kościoła lub unickiej cerkwi (Bibl. Czart. 1173, 84–509; Danowska 2001, 198–209).

Podczas gdy Szczęsny Czacki był więziony w Brodach, 15 września 1768 r., dotarła do niego wiadomość o śmierci żony Katarzyny z Małachowskich, z którą przeżył 22 lata. Pogrzbem zajęli się krewni, a jemu nie pozwolono uczestniczyć w uroczystościach (Bibl. Czart. 1173, 100–118; Danowska 2001, 205).

Katarzyna i Szczęsny Czaccy mieli czworo dzieci. Najstarszy, Michał, urodził się najprawdopodobniej w 1753 lub 1755 r., a młodszy – Tadeusz – w 1765 r., miał więc dwa lata, gdy uwięziono ojca, a trzy, kiedy zmarła jego matka. Córki – Rozalia (ur. 1753 r.) i Antonina – liczyły wówczas po kilkanaście lat. Na czas swego uwięzienia Czacki wysłał je na Węgry pod opieką krewnej, Elżbiety Wielhorskiej, a po jej śmierci siostry kształciły się w klasztorze w Preszburgu (Bibl. Ossol. 566, 33–35; Bibl. Czart. 1173, 325, 395–396, 407).

Po aresztowaniu Szczęsnego Czackiego jego brat Franciszek z żoną Kunegundą z Sanguszków wyjechał do Gdańska. Mieszkając tam, nie ustawał w wysiłkach o uwolnienie brata, a po śmierci Katarzyny Czackiej sprowadził bratanków do siebie, do Gdańska, gdzie zapewnił im opiekę i staranne wychowanie. Franciszek i Kunegunda powrócili do rodzinnego Boremla w powiecie dubieńskim, po pierwszym rozbiórce Polski w 1772 r., gdzie wraz z nimi zamieszkali Michał i Tadeusz. Franciszek Czacki zajmował się gospodarowaniem we własnych dobrach, odnowił też i rozbudował swój dwór. Tam 1 grudnia 1781 r. podejmował, wraz ze zgromadzoną rodziną, króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, przejeżdżającego przez Wołyń. Wówczas to Franciszek zrzekł się tytułu starosty nowogrodzkiego na rzecz swego starszego bratanka Michała. Był dobrym gospodarzem na swoich ziemiach, dla Boremla zdobył pozwolenie na odbywanie jarmarków, a w sierpniu 1785 r. brał udział w uroczystości przeniesienia cudownego obrazu ze starej do nowej cerkwi, wybudowanej przez siebie w Boremlu (Bibl. Czart. 1173, 142).

Wracając do starszego z braci Czackich, Szczęsnego, należy nadmienić, że w czasie prawie siedmioletniej niewoli spisywał swój dziennik – własnoręcznie lub przez zaufane osoby. Nie wiadomo dokładnie, kiedy został uwolniony, ale ostatni wpis znajduje się pod datą 4 marca 1774 r. (Bibl. Czart. 1173, 518). Mógł już się wybrać bez eskorty w podróż i pojechał do teściowej Izabeli Małachowskiej, do odległych Końskich pod Kielcami. Po powrocie nie porzucił zainteresowania życiem politycznym, chociaż obserwowany był przez Rosjan. Wypowiadał swoje opinie, wciąż nieprzychylnie Rosjanom i wszelkim „nowinkom” w kraju pod rządami nielubianego przez siebie króla. Sprzeciwiał się zwłaszcza powołaniu Rady Nieustającej w 1775 r., a także *Kodeksowi Praw* autorstwa Andrzeja Zamoyskiego, nad którym miano debatować na sejmie w 1778 i 1780 r. Swoje doświadczenie polityczne wykorzystywał, pisząc instrukcje na kolejne sejmiaki, udzielając się w życiu społecznym Wołynia, wciąż trwając przy swych konserwatywnych poglądach (Danowska 2001, 210–215).

Według opinii, jakie się zachowały, w dojrzałym okresie życia dwaj bracia Czaccy – Szczęsny i Franciszek – nie wykazywali wzajemnych podobieństw pod względem charakterologicznym. Franciszek był wesołym hulaką, a w kwestii wiary zbliżał się do ludzi epoki Oświecenia. Nie przeszkadzało mu to jednak być hojnym dla kościołów i cerkwi (Machalski 1937, 142). Szczęsny natomiast

utrwalił się w pamięci jako przywiązany do wiary przodków konserwatysta. Nazwany „reliktem saskiej Polski” – wypowiadał się przeciwko dziedziczości tronu i w obronie wolnej elekcji oraz liberum veto (Zielińska 1991; 56, 99). Był człowiekiem zapobiegliwym i pomnażał swój majątek. Często też prowadził rozliczne sądowe procesy z sąsiadami, a dla wierzycieli okazywał się bezwzględny. W niejednoznaczny sposób wszedł w posiadanie klucza brusiłowskiego po Jerzym Olszańskim, oddalając od dziedziczenia bratanków i pomawiając ich, że są masonami. Pomagała mu w tym doskonała znajomość prawa. Niejednokrotnie był proszony przez sąsiadów o pomoc w rozstrzygnięciu sporów majątkowych, granicznych czy rodzinnych. W życiu osobistym zarzucano mu skąpstwo, chociaż zdarzało się, iż wydawał uczyty, podczas których zaproszonych gości karmił i piił, zyskując sobie zwolenników. Jako osoba bardzo pobożna w Porycku podobno zawsze gościł zakonników, ściśle zachowywał posty, a święto Bożego Ciała obchodził nader hucznie. Swęj religijności dawał wyraz przez budowę kościołów i pobożne fundacje. W Brusilowie wybudował kościół i klasztor, osadzając tam kilku kapucynów. W 1777 r. założył szpital, tj. przytułek pod wezwaniem Trójcy Przenajświętszej przy kościele parafialnym w Porycku dla ubogich ze swoich dóbr, przeznaczając środki na jego utrzymanie. W 1778 r. ustanowił fundację dla unickiej cerkwi w Porycku, celem odbudowania spalonego przed laty jej budynku. Przykładem kolejnej pobożnej inicjatywy Szczęsnego Czackiego było sprowadzenie w 1784 r. ze Lwowa do katedry żytomierskiej szczątków biskupa kijowskiego i czernihowskiego Jana Samuela Ozgi (zm. 1756 r.), który miał spore zasługi dla Żytomierza. W 1789 r. do brusiłowskiej cerkwi unickiej sprowadził relikwie świętych męczenników Teodora i Illuminata. W Porycku, kosztem ustanowionej fundacji swoich rodziców Michała Hieronima i Konstancji oraz własnym, wznosił kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy i św. Michała Archanioła, przyozdobiony pięknymi freskami, gdzie znajdowały się groby rodziny Czackich (Danowska 2006, 24–26). Dbał też o rozwój dziedzicznego Porycka. 4 stycznia 1786 r. otrzymał od króla Stanisława Augusta przywilej na założenie drukarni, a 16 maja 1787 r. przywilej odnawiający dawne jarmarki i ustanawiający siedem nowych (Sulimierski/Chlebowski/Walewski 1880, t. 8, 1880; Danowska 2001, 216).

Powróćmy jednak do wydarzeń politycznych, w których brała udział rodzina Czackich. Gdy do Warszawy na 5 października 1788 r. zwołano sejm, który – jak się okazało – obradował cztery lata, Szczęsny Czacki ukończył już 65 lat. Ciężka na nim kondemnata, która uniemożliwiała mu kandydowanie do sejmu; trzeba bowiem wiedzieć, że często procesował się o różne sprawy, zwłaszcza z sąsiadami. Posłem na sejm został wówczas jego starszy syn Michał. Co istotne, z pewnością służył mu radą i pomocą od chwili, gdy ten podjął działalność publiczną. Michał Czacki w 1776 r. otrzymał chorągiew pancerną po ojcu, co mu nie przeszkodziło w następnym roku udać się do Wiednia. Wysłał go ojciec,

by zaspokoił ciekawość świata, kształcił się i zdobywał doświadczenie. W 1780 r. był posłem czernihowskim na sejm, a rok później otrzymał starostwo nowogrodzkie po stryju Franciszku. W 1785 r. został podczaszym koronnym, po swoim ojcu. W tym samym roku otrzymał Order św. Stanisława, a w 1787 – Order Orła Białego. Na sejm w 1788 r., który okazał się Sejmem Czteroletnim, Michał Czacki został wybrany na posła z województwa czernihowskiego. Należał do najwybitniejszych osobistości tego sejmiku, często zabierał głos i wyróżniał się znajomością prawa, podobnie jak jego ojciec, który pozostał w domu. Należał m.in. do komisji układającej instrukcje dla dyplomatów polskich za granicą. Na pewien czas opuścił Polskę, a w rodzinne strony wrócił po trzecim rozbiore w 1795 r. W swym majątku w Sielcach gościł emigrantów francuskich, m.in. księcia de Berry. Gospodarował w swoich włościach, poślubiwszy Beatę z Potockich. Mieli synów, Feliksa i Aleksandra, oraz trzy córki. Michał Czacki zasłynął jako autor patriotycznych broszur i pisemek satyrycznych, interesował się też filozofią. Pod koniec życia przeniósł się do Krzemieńca, gdzie w Gimnazjum Wołyńskim, założonym przez jego brata Tadeusza i Hugona Kołłątaja, kształcili się jego synowie. Zmarł 28 grudnia 1828 r. w swym domu w Sielcach (Dembowska 1937, 143; Danowska 2006, 101, 118, 131).

Co do wcześniejszego pokolenia mężczyzn z rodu Czackich, to strażnik wielki koronny Franciszek Czacki zmarł nagle 13 lutego 1787 r. podczas wizyty w Porycku, mając 60 lat. Pochowany został w Boremlu. Zgodnie z panującym obyczajem – osobno pochowano jego serce, a osobno ciało. Szczęsny przygotował mowę na pogrzeb ukochanego brata, jednak z powodu nadmiernego żalu nie był w stanie jej wygłosić, a zrobił to bratanek zmarłego – Michał Czacki. Natomiast podczaszy wielki koronny, Szczęsny Czacki, zmarł w swoich dobrach w Brusilowie 2 czerwca 1790 r., mając 67 lat. Pochowany został w Porycku, w kościele pod wezwaniem Świętej Trójcy i św. Michała Archanioła, gdzie znajdowały się groby jego przodków (Danowska 2001, 224–225), lub w Brusilowie, co mniej pewne (Sulimierski/Chlebowski/Walewski, t. 1, 1880, 390). Data jego pogrzebu nie jest znana. Wiadomo jednak, że oczekiwano przybycia na tę uroczystość z Warszawy synów – Michała i Tadeusza. Bracia zajęli się też uporządkowaniem spraw majątkowych zmarłego ojca, m.in. zgodnie z jego wolą przedłużając stolnikowi sanockiemu Felicjanowi plenipotencję na zarząd dóbr klucza brusilowskiego (Bibl. Czart. 1188, 181–182).

W wiek XIX wkroczyli potomkowie braci Szczęsnego i Franciszka Czackich. Był to wspomniany już powyżej syn Szczęsnego Michał. Młodszy syn Szczęsnego to słynny Tadeusz, założyciel Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu. Tadeusz, jak było wspomniane, jako dziecko wychowywał się u boku stryja w Gdańsku. Już jako szesnastoletni młodzieniec opuścił dom ojca, rozpoczynając swoją karierę publiczną w Warszawie. Na Wołyn powrócił z własną rodziną w lipcu 1803 r., otrzymawszy funkcję wizytatora szkół guberni wołyńskiej,

podolskiej i kijowskiej (Danowska 2006). Zamieszkał w dziedzicznym Porycku, w rezydencji, którą zaczął wznosić jego ojciec Szczęsny, na miejscu, gdzie stał dawny zamek Poryckich i Zahorowskich. Rezydencja była usytuowana na południe od miasteczka, na wyspie między Jeziorem Poryckim, rzeczką Ługą a sztucznie wykopanym kanałem. Pałac, według projektu nieznanego architekta, miał składać się z korpusu głównego i dwóch bocznych oficyn. Śmierć Szczęsnego przerwała budowę, a Tadeusz, nie mając środków na całkowite wykonanie zamierzonego projektu, zamieszkał w jednej, istniejącej już, oficynie i wykończył drugą, tak, że powstały dwa oddzielne pałace. Siedziba musiała być niemała, skoro pomieściła domowników, gości i bogate zbiory biblioteczne Tadeusza (Aftanazy 1988, 413). W rękach tej linii Czackich Poryck pozostawał aż do 1939 r. (Żychliński 1889, 38).

Rodzina Czackich stanowi przykład rodu odnotowanego już w średniowieczu. Śledząc jej dzieje, można stwierdzić, że fakt osiedlenia się na wschodnich kresach Rzeczypospolitej dobrze przysłużył się wzrostowi jej majątności, korzystnym koligacjom oraz karierom poszczególnych członków rodu. Najbardziej w dziejach zaznaczył się Wojciech Stanisław, który zapoczątkował linię Czackich herbu Świnka na Wołyniu, następnie kasztelan wołyński, Michał Hieronim. Kolejne pokolenie to Szczęsny, podczaszy wielki koronny, i jego brat Franciszek, strażnik wielki koronny. Wszyscy wielokrotnie posłowali na sejm Rzeczypospolitej. Sławą cieszył się Tadeusz Czacki jako założyciel Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu w 1805 r., a w późniejszych czasach z rodu tego wywodzili się Włodzimierz, kardynał (1834–1888), oraz siostra Róża Elżbieta Czacka (1876–1961), założycielka Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi w Laskach.

Bibliografia

- Aftanazy, R. (1988), *Materiały do dziejów rezydencji. Dawne województwo wołyńskie*, t. 5A. Warszawa.
- Błęszyński, J. (1862), *Spis senatorów i dygnitarzy koronnych (świeckich) z XVIII wieku*. Warszawa.
- Boniecki, A. (1900), *Herbarz Polski*, t. 3. Warszawa.
- Borkowski-Dunin, J. (1909), *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodzin polskich*, t. 1. Lwów.
- Chmielewski S./Górska-Gołaska K./Luciński J. (1983), *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 2. Wrocław.
- Czeppe, M. (1998), *Kamaryla Pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*. Warszawa.
- Danowska, E. (1998), „Instrukcja ur. Jędrzejowi Lubańskiemu jadącemu do wojska dana w maju 1789”. *Z dziejów kawalerii narodowej*. W: *Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie*. 43, 49–72.
- Danowska, E. (2006), *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*. Kraków.
- Danowska, E. (2001), „Staropolska dusza jego, umysł gorliwy a wzniosły”. *Szczęśny Czacki (1723–1790)*. W: *Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. 46, 175–226.
- Dembowska, M. (1937), *Czacki Michał Hieronim*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. 44. Kraków.

- Dernałowicz, M. (1990), *Portret Familii*. Warszawa.
- Dębicki, L. (1885), *Z korespondencji naukowej Puław*. III. Tadeusz Czacki i Szkoła Krzemieniecka. W: Biblioteka Warszawska, og. zb. 177, 67–86.
- Falniowska-Gradowska, A. (1984), *Królewszczyzny i starostowie w dawnej Rzeczypospolitej*. W: *Nauka dla Wszystkich*. 375, 3–62.
- Gąsiorowski, A. (red.) (1992), *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku*. Spisy. Kórnik.
- Konopczyński, W. (1937a), *Czacki Feliks (Szczęsny)*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. 4, 140–142.
- Konopczyński, W. (1926), *Stanisław Konarski*. Warszawa.
- Kreczetnikow, P. (1874), *Radom – Bar 1767–1768*. *Dziennik wojennych działań jen.-majora Piotra Kreczetnikowa i jego wojenna korespondencja z księciem Mikołajem Repninem*. W: *Pamiętniki z ośmnastego wieku*, t. 14. Poznań, 20–176.
- Kriegseisen, W. (1991), *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej z XVII i XVIII wieku*. Warszawa.
- Lityński, A. (1983), *Sejmiki ziemskie koronne Rzeczypospolitej w okresie oligarchii*. W: *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 35/1, 177–192.
- Łaszewski, R. (1983), *Sejmiki przedsejmowe w Polsce stanisławowskiej*. *Problemy organizacji i porządku obrad*. W: *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno-Społeczne*. 83/15, 101–118.
- Łoza, S. (1922), *Order Orła Białego*. Warszawa.
- Machalski, E. (1937), *Czacki Franciszek*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. 4, 142.
- Matuszewicz, M. (1986), *Diariusz życia mego*. Warszawa.
- Nanke, Cz. (1907), *Szlachta wołyńska wobec Konstytucji Trzeciego Maja*. W: *Archiwum Naukowe*. Dz. I, t. 3, z. 4, 461–481.
- Niesiecki, K. (1839), *Herbarz Polski*, t. 3. Lipsk.
- Olszewski, H. (1966), *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763*. *Prawo – praktyka – teoria – programy*. W: *Prace Wydziału Prawa Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu*. 24, 9–435.
- Powidaj, L. (1863), *Ordynacja Ostrogska*. W: *Dziennik Literacki*. 39, 305–312.
- Pułaski, K. (1911), *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*, t. 1. Brody.
- Rolle, M. (1913), *Tadeusz Czacki i Krzemieniec*. W setną rocznicę zgonu odnowiciela i reformatora polskiego szkolnictwa. Lwów.
- Rostworowski, E. (1957), *Sprawa aukcji wojska na tle sytuacji politycznej przed Sejmem Czteroletnim*. Warszawa.
- Schmitt, H. (1920), *Stanisław August Poniatowski*, t. 1. Warszawa.
- Serczyk, W. A. (1968), *Koliszczyzna*. W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 193/24, 7–167.
- Skibiński, M. (1913), *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, t. II, *Dokumenty*. Kraków.
- Stabińska, J. (b.d.), *Matka Elżbieta Róża Czacka*. Laski.
- Sulimierski, F./Chlebowski, B./Walewski (red.) (1880). W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, 390–728; t. 8, 832.
- Uruski, S. (1905), *Rodzina*. *Herbarz szlachty polskiej*, t. 2. Warszawa.
- Waliszewski, K. (1887), *Potoccy i Czartoryscy*. *Walka stronnictw i programów politycznych przed upadkiem Rzeczypospolitej 1734–1763*, t. 1, 1734–1754. Kraków.
- Wolski, M. (oprac.) (2007), *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku*. Spisy. Kórnik.
- Zielińska, T. (1977), *Magnateria polska epoki saskiej*. *Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*. Wrocław.
- Zielińska, Z. (1991), *O sukcesji tronu w Polsce 1787–1790*. Warszawa.
- Żółtowski, M. (1999), *Blask prawdziwego światła*. *Matka Elżbieta Róża Czacka i jej dzieło*. Lublin.
- Zychliński, T. (1889), *Złota księga szlachty polskiej*, t. 11. Poznań.

Źródła rękopiśmienne

- Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie (Bibl. Czart.), rkps 1193, 72.
Bibl. Czart., rkps 1173, 84–518.
Bibl. Czart., rkps 1188, 181–182.
Biblioteka Jagiellońska (Bibl. Jag.), rkps 4501, 94–168.
Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu (Bibl. Ossol.) rkps 566, 33–5.

Źródła drukowane

- Dyaryusz (1764) seymu coronationis [...]. Warszawa, e'-h.
Dyaryusz (1764) seymu electionis między wsią Wołą a miastem Warszawą odprawionego [...].
Warszawa, H2'.
Hejnosz, W. (1935), Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Państwowego we Lwowie, t. 25,
Lauda sejmikowe halickie 1696–1772. Lwów.
Konopczyński, W. (wyd.) (1912), Diariusze sejmowe z wieku XVIII, t. 2, Diariusz seymu
z r. 1746, 1748. Warszawa.
Konopczyński, W. (wyd.) (1912), Diariusze sejmowe z wieku XVIII, t. 2, Diariusz seymu 1748.
Warszawa.
Konopczyński, W. (wyd.) (1937b), Diariusze sejmowe XVIII wieku, t. 3. Diariusze z lat 1750,
1752, 1754 i 1758. Warszawa.
Prochaska, A. (1928), Akta grodzkie i ziemskie z Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie, t. 23,
Lauda sejmikowe przemyskie i sanockie 1731–1772. Lwów.

ИРИНА Ю. СМИРНОВА
Институт российской истории РАН

МИТРОПОЛИТ ФИЛАРЕТ И АНГЛИКАНО- ПРАВОСЛАВНЫЙ ДИАЛОГ: К ИСТОРИИ МЕЖКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ СВЯЗЕЙ¹

Metropolitan of Moscow Philaret (Drozdov) and the Anglican-Orthodox interaction: from the History of the interconfessional connections

Ключевые слова: Святейший Синод, Англиканская Церковь, межконфессиональные связи, оксфордское движение, протестантизм, миссионерство

Keywords: The Sacred Governing Synod, the Anglican Church, Interconfessional Connections, Protestantism, Missionary Work

ABSTRACT: The development of the interconfessional communications between the Russian Orthodox Church and the Anglican Church is tracked. The evolution of the confessional relations is investigated on the example of contacts of the British missionaries, theologians, historians, politicians with the Metropolitan of Moscow Philaret (Drozdov; 1782–1867), who played a key role in the Church diplomacy of XIX c. For the 10-60th of the XIX century with his participation the main criteria of Orthodox and Anglican intercommunion were formulated, activity of the Russian foreign clergy with the representatives of English and American Anglican Churches was coordinated. Studying of interconfessional communications was carried out on the basis of new archival materials, taking into account a factor of foreign policy of the great powers in the Near and Far East. The research of the historical experience of the contacts of the Russian Orthodox Church with the Church of England and the American Episcopal Church is of special interest for understanding of processes of formation of the religious relations in the modern world.

Процесс развития англикано-православных отношений неоднократно привлекал внимание российских и зарубежных историков и богословов, поскольку центральным вектором межконфессионального диалога XIX в. был вопрос о восстановлении церковного единства между двумя христианскими конфессиями – православной и англиканской. В британской

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта № 13-61-01000 а/П.

историографии существует обширный пласт мемуарных, эпистолярных и автобиографических источников, которые отражают процесс формирования и развития англо-русских церковных контактов на протяжении XIX в., и во многих из них упоминается имя митрополита Московского Филарета (Дроздова 1782–1867), одного из наиболее авторитетных и влиятельных представителей российской иерархии XIX в. (Grellet 1862; Palmer 1882; Pincerton 1833). Это не удивительно, поскольку он оказался у истоков нового раунда переговоров о воссоединении Православной и Англиканской Церквей, возобновившихся по инициативе англиканских богословов в первой половине XIX в., более чем сто лет спустя после первой попытки, предпринятой англиканскими епископами в XVIII в. При этом участие митрополита Филарета в межконфессиональных отношениях до настоящего времени крайне недостаточно освещено в отечественной и зарубежной историографии. Между тем, благодаря сохранившимся дневникам, отчетам, письмам и мемуарам, можно составить представление о том круге вопросов, которые поднимались представителями англиканского духовенства при встречах с московским святителем, что позволяет проследить на протяжении почти пятидесяти лет процесс развития межконфессиональных контактов Русской Православной Церкви и Англиканской Церкви².

Первые контакты святителя Филарета с британскими миссионерами, были связаны с деятельностью Российского библейского общества, которое было учреждено в 1813 г. и обязано своим возникновением инициативе британских миссионеров. Они тесно общались с Филаретом, бывшим тогда ректором Санкт-Петербургской духовной академии, а в 1833 г. в Лондоне вышла книга Пинкертона под названием «Россия, или разносторонние наблюдения за прошлым и настоящим состоянием этой страны и ее жителей», где много внимания уделено митрополитам Московским Платону (Левшину) и Филарету (Дроздову). При этом и Платон и Филарет представлены как иерархи, разделяющие протестантские убеждения – по видимому, Пинкертон, желая познакомить британское общество с наиболее яркими и авторитетными русскими иерархами, вольно или невольно пытался представить митрополита Платона, а также наиболее авторитетного его воспитанника Филарета в выгодном для церковной Англии свете.

Так, благодаря Пинкертону, в Великобритании стало известно о влиятельности и авторитете Филарета Московского, при этом неумеренные похвалы его толерантности искажали истинный образ

² Речь идет о контактах с представителями Церкви Англии, Епископальной Американской Церкви, а также Шотландской Церкви.

святителя и вводили в заблуждение тех, кому впоследствии предстояло иметь с ним дело по тем или иным церковным вопросам. И первым среди них следует назвать члена одного из старейших колледжей Оксфорда Марии Магдалины диакона Англиканской Церкви Вильяма Пальмера, сыгравшего заметную роль в установлении первых контактов православного и англиканского духовенства. В церковной литературе его называют «пионером православно-англиканского диалога», однако это не совсем справедливо, поскольку начало переговорам о сближении двух Церквей – Православной и Англиканской – было положено при Петре Великом. Но после более чем векового перерыва Пальмер стал действительно первым. В области богословских исследований, в том числе в России, Пальмер поднял целый ряд канонических и историко-литургических вопросов, касавшихся различий в установлениях Церквей, условий перехода в православие, разницы в обрядах и др.

Пальмер приезжал в России дважды – в 1840/41 и в 1842/43 гг. Вслед за ним и по его рекомендации в 1844/45 гг. к Филарету приезжал англиканский пастор Джордж Вильямс, в то время каноник в Кронштадт, вернувшийся в 1843 г. из Иерусалима, где провел два года в составе англо-прусской духовной миссии. Митрополит Филарет оказал ему существенную помощь в редактировании иерусалимских проповедей, изданных в 1845 г. В письме к А.Н. Муравьеву Вильямс писал:

Я никогда не забуду его великую доброту и, как и Пальмер, буду глубоко хранить самые добрые о нем воспоминания. Молю Вас выразить Его Высокопреосвященству заверение моего глубокого уважения и признательности за его незаслуженное расположение и благосклонность (Вильямс 1845, 10).

Не менее важными были контакты с другими представителями Английской Церкви – Э. Лау, Р.У. Блэкмором, Дж. Нилем и др. Капеллан Русской Компании в Петербурге Блэкмор немало потрудился для того, чтобы познакомить англоязычный мир с учением Русской Православной Церкви – он перевел на английский язык Катихизис митрополита Филарета, а также сочинение Муравьева «История Российской Церкви», составил жизнеописания святителей Димитрия Ростовского, Патриарха Никона, митрополита Михаила (Десницкого). Значение собеседований митрополита Филарета для оксфордских и кембриджских ученых выразилось, в частности, в том, что Ниль посвятил ему ряд своих сочинений – переводы на английский язык тропарей и кондаков свв. Иоанна Дамаскина, Космы, Феофана (1860), книгу «Опыты литургики и церковной истории» (1863) и др. Продолжался и довольно оживленный обмен полемическими

сочинениями англиканских богословов. Так, в письме от 2 июля 1849 г. протоиерей Евгений Попов сообщал Муравьеву, что генеральный консул в Лондоне Е.И. Кремер переслал ему посылку от д-ра Лау, с которой о. Евгений отправил в Петербург брошюру Пальмера «An Appeal to the Scottish Church». «Книга эта, – писал русский протоиерей, – как будто нарочно выжидала подобного случая. Когда, быть может, Вы будете ее перелистывать, в то время [в Эдинбурге] будут произносить над ней приговор» (Попов 1849, 1–1об.).

Все эти неофициальные контакты отражают возрастание интереса англиканских богословов и историков к России и Русской Церкви, а если брать шире, то ко Греко-Восточному Православию и истории Вселенской Церкви в целом. Но особенно участились визиты англиканских гостей в 60-е гг. XIX в. В 1860-м году снова приезжал Вильямс с предложением отправлять русских студентов в Кембридж для получения образования в специально открытом колледже (ответным шагом было открытие классов английского языка и истории Англии и Англиканской Церкви в Московской духовной академии). В 1864 г. митрополита Филарета посетил американский пастор Юнг для выяснения позиции святителя по вопросу об англиканско-православном сближении. В 1866 г. в Москву для встречи с Филаретом приехал примас Шотландской Церкви епископ Роберт (Иден). Его визит не был официальным – епископ был в Петербурге для конфирмации членов англиканской общины, но желая увидеть знаменитого архипастыря, посетил его в Москве, после чего составил отчет с подробным описанием их беседы. В числе последних гостей из Великобритании, оказались представители Оксфордского университета – каноник Генри Парри Лиддон и его спутник Чарльз Латуидж Доджсон, известный под псевдонимом Льюис Кэрролл. В августе 1867 г. эти члены Крайст-Черч Колледжа стали участниками юбилейных торжеств, посвященных пятидесятилетию архиерейского служения святителя Филарета.

Все перечисленные лица внесли свою лепту в развитие англиканско-православного диалога, главной целью которого, по мнению англиканской стороны, было получение признания со стороны Православной Церкви кафоличности Англиканской Церкви, которую англиканские богословы представляли как одну из ветвей древней неразделенной Церкви. Этот вопрос на протяжении более полутора столетий был предметом исследования историков и богословов России, Великобритании и США. Между тем, в настоящей статье мне хотелось представить иной аспект данного вопроса, который обычно не принимается во внимание, – показать тесную связь межконфессиональных отношений с внешнеполитической проблематикой.

Пинкертон, посетив в 1819 г. ряд государств южной Европы, отправился в Грецию, Архипелаг и Константинополь (Пыпин 2000, 71). На Православном Востоке ему удалось заинтересовать греческих иерархов целями Библейского общества, и несколько месяцев он занимался устройством новых филиалов в Корфу, Кефалонии, Афинах. Воспоминания, опубликованные Пинкертоном, свидетельствуют о том, что представители Британского библейского общества преследовали преимущественно прозелитические задачи «перевоспитания» и «просвещения» русского народа. Так, при описании красного угла псковской крестьянской избы, Пинкертон писал:

Как прискорбно сознавать, что этот красный угол, этот семейный алтарь часто оказывается для грубых и невежественных крестьян (лишь некоторые из которых умеют читать) немногим лучше капища идолов! Увы, иное им неведомо! Когда же я имел удовольствие лицезреть Библию на деревянной полке, посреди святых ликов, и слышать, как обитатели избы с волнением расспрашивали о ее содержании одного из своих грамотных сородичей, то я понял, что истинное противоядие злу теперь обеспечено (Беляев 2011, 28, 30).

Надо полагать, что подобные иллюстрации должны были подчеркивать в глазах соотечественников Пинкертона актуальность британского миссионерства среди «невежественного» населения России: «Что, кроме света божественного откровения, способно рассеять эту языческую тьму и указать жителям современной Плесковии единственный объект поклонения, единственного Посредника между Богом и человеком!» (Беляев 2011, 41–42). Но если вопросы образования и нашли одобрение и поддержку в правящих светских и церковных кругах, то прозелитическая направленность работы миссионеров стала одной из причин закрытия в 1824 г. Российского библейского общества. Следует признать и тот факт, что свою миссионерскую работу англичане из Британского библейского общества начинали «в зоне повышенной опасности», то есть там, где в скором времени возникали военные конфликты и восстания, оказывавшиеся в фокусе общеевропейского, в том числе британского дипломатического внимания.

Возникает целый ряд вопросов и в случае Пальмера, если рассматривать его миссию в контексте Восточного вопроса. Духовные поиски англиканского диакона, проявление его интереса к Русской Церкви приходится на один из решающих моментов в истории дипломатии XIX в. – период европейского политического кризиса, вызванного обострением Восточного вопроса. Предприятию Пальмера предшествовали целый ряд событий общеевропейского масштаба, обещавших повлечь за собой

серьезные перемены, – восшествие на трон королевы Виктории (июнь 1838 г.), активизация политики Римского престола, расширявшего сферу своего влияния в Европе и Святой Земле, охлаждение «сердечного соглашения» между Англией и Францией, приход к власти Абдул-Меджида I, шестнадцатилетнего сына султана Махмуда II, оказавшегося под контролем и влиянием британских дипломатов. Начиналась эпоха новых альянсов, новой дипломатии.

Пальмер выехал из Лондона в конце августа 1840 г., сразу после заключения там первой Лондонской конвенции, вторая поездка в Россию совершилась в 1841/42 г., после заключения второй Лондонской конвенции. Совершенно очевидно, что Пальмер, намереваясь отправиться в Россию, соизмерял свои планы с политическими реалиями. Между прочим, активные выступления Пальмера против отправления в Иерусалим первого протестантского епископа, привлекло к этому вопросу внимание не только российских МИД и Синода, но и самого императора, после чего в Святую Землю был командирован архимандрит Порфирий (Успенский), с которым, кстати сказать, Пальмер успел повстречаться до его отъезда в Иерусалим в 1843 г.

В 1840 г. Пальмер приехал в Россию добиваться у Св. Синода признания Англиканской Церкви в качестве одной из ветвей единой Церкви со своими исторически сложившимися особенностями и потому настаивал на принятии его в церковное общение без оставления Англиканской. Усилия Пальмера не имели успеха. Как пояснял позже митрополит Филарет, «дело не получило желаемого окончания, потому что диакон Пальмер хотел принадлежать в одно время к двум неединомысленным в вере Церквам» (Филарет 1862, 44об.).

Отказ Синода дал повод известному историку и богослову Н.М. Зернову критиковать русских иерархов и обвинять их неуступчивости. Он называл Пальмера «верным другом православия и русского народа, исповедовавшим православную веру во всей ее полноте, [...] который первым начал стучать в наглухо замкнутую дверь Русского Православия» (Зернов 1938, 83). Фактически обвиняя российских иерархов в отказе принять Пальмера в церковное общение на его условиях, Зернов при этом не говорит об абсурдности его требований, хотя трудно представить, что известный в Англии церковный деятель и богослов не знал о том, каковы могли быть последствия подобного компромисса. Не упоминает Зернов и об отказе Пальмеру со стороны восточных иерархов.

Пальмеру неоднократно объясняли, что принятие его в православие без отказа от учения Англиканской Церкви невозможно, что, кроме того, этот шаг со стороны Русской Церкви может иметь не только церковный, но и политический резонанс как на Православном Востоке, так и на Западе, но

английского богослова нисколько не смущали рефреном звучавшие высказывания церковных и светских лиц. Более того, похоже, что его главным образом занимали именно разногласия между Греческой и Русской Церквями. Также настойчиво он будет акцентировать внимание на расхождениях в чине воссоединения инославных христиан с православием, когда в 1850 г., то есть в самый разгар вопроса о святых местах, приедет в Константинополь и в Святую Землю. Там он провел, с небольшим перерывом, около двух лет – встречался с восточными иерархами, путешествовал, работал над книгой – и год спустя опубликовал в Афинах памфлет о различиях в обрядах Русской и Греческой Православных Церквей, где во главу угла был поставлен вопрос о различиях при принятии в православие из других конфессий.

Пальмера пытался остановить Муравьев, который откровенно писал о возможных последствиях возбуждения вопроса о перекрещивании:

Положа руку на сердце, подумайте хорошо о том, что Вы делаете. На самом ли деле в поисках правды и желании объединения Вы переворачиваете небо и землю, пересекая моря и дальние страны? Нет, простой неверующий, [...] Вы необдуманно хотите создать предмет ссоры между двумя Церквями, объединенными между собой и которые не обсуждают этот вопрос, потому что они считают его предметом дисциплины, а не догмы! (Муравьев 1850, 9–10).

Но никакие увещания и ничья отповедь не могли остановить «научных занятий» Пальмера. Поднятый им вопрос был взят на вооружение британским послом в Константинополе сэром Стрэтфордом Каннингом, тем самым, которого Николай I самым решительным образом отказался видеть в качестве посла в Петербурге. Дипломатия Каннинга и его влияние на Порту привело к развязыванию Крымской войны – не случайно академик Е.В. Тарле называл его «энергичнейшим и умнейшим из дипломатических врагов Николая» (Тарле 2003, 177). С подачи Пальмера Каннинг настоятельно призывал Вселенского Патриарха «к разъединению Греко-Восточной Церкви с Российской, оказавшеюся будто бы неверною преданиям православия» (Неклюдов 1858, 95–95об.). Как свидетельствовал старший советник российского МИД барон А.Г. Жомини, Патриарх Анфим IV «с твердостью отклонил» настояния Каннинга, но вскоре вынужден был оставить Константинопольскую кафедру (Zhomini 1882, 451). В 1850 г. после поездки Пальмера на Афон посол Великобритании лично отправился туда, чтобы убедиться, действительно ли афонские монахи хранят при монастырях оружие (Смирнова 2013, 116).

Барон Жомини считал, что «английский агент по имени Пальмер, хорошо осведомленный в религиозных вопросах, был послан для изучения

догматических расхождений, чтобы показать, что Российская Церковь отступила от канонов греческого православия» (Zhomini 1882, 451). Но каково бы ни было отношение к Пальмеру – как к британскому агенту, как считают историки дипломатии или как к «светлой личности», о чем пишут церковные историки (Сухова 2010, 96), очевидно одно – его действия соответствовали курсу внешней политики лорда Пальмерстона и Стрэтфорда Каннинга, а отнюдь не России и Русской Церкви, о соединении с которой он столько лет говорил и писал.

Джордж Вильямс, сторонник оксфордского движения, познакомившийся с митрополитом Филаретом благодаря рекомендации Пальмера, сделал сближение двух Церквей – Православной и Англиканской – делом своей жизни. Будучи клириком англикано-протестантской епископии в Иерусалиме, он решительно выступал против протестантского прозелитизма в Святой Земле. Следует отметить, что после Крымской войны, на фоне широких реформ правительства Александра II, существенно затронувших различные внутренние и внешние стороны жизни Русской Церкви, активизируются попытки межконфессионального диалога и сближения с протестантскими Церквями и номинациями, прежде всего, с представителями Англиканской Церкви. Если прежние контакты носили спорадический характер и не приводили к серьезным, взаимно интересным дискуссиям, то в 60-е годы XIX в. представители Англиканской Церкви выступили с отчетливо выраженной инициативой о начале последовательных переговоров о возможном сближении Церквей.

Вильямс был одним из инициаторов учреждения Комитета по вопросу о сближении с Восточной Церковью, созданного на конвокации в Лондоне в 1863 г. на год позже, чем в США, а также Ассоциации Восточных Церквей, учрежденной в 1864 г. с целью взаимного ознакомления с учением обеих Церквей. Деятельность Комитета и Ассоциации стала объектом пристального внимания ведущих английских богословов и политиков. Не меньший интерес вопрос о воссоединении Церквей вызывал и в России. Сохранилось свидетельство Мунтстуарта Элфинстоуна Грант Даффа, члена британского Парламента, побывавшего в России зимой 1863 г. и посетившего митрополита Филарета. В своей книге «*Studies in European Politics*» Грант Дафф отметил, что его повсеместно спрашивали о предполагаемом соединении Церквей: «Каждый раз, когда англичанина представляют русскому священнику любого ранга, он услышит некоторые светские вещи о возможном будущем союзе двух Церквей». Политик вынужден был признать, что «мечты, которые когда-то лелеял Пальмер, до сих пор живы в Англии и Америке» (Grant Duff 1866, 101).

Примас Шотландской Церкви Роберт (Иден) по тому же поводу писал: «Я был и удивлен и рад узнать, что молодые студенты проявляли большой

интерес к вопросу соединения Церквей; тот же интерес, как я впоследствии узнал, имел место в Духовной Академии в Троице... Было бы обнадеживающим и приятным знамением времени обнаружить схожий интерес к данному предмету у студентов наших собственных университетов Оксфорда и Кембриджа и в университетах Шотландии». Со своей стороны, епископ, как член Ассоциации, подчеркивал необходимость «составить справедливое мнение о том, чего действительно придерживается и чему учит каждая из Церквей» (Eden 1867, 2).

Не осталось в стороне от проблематики, поднятой в начале 60-х гг. XIX в. и высшее духовенство Американской Епископальной Церкви. Характерно, что вопрос о соединении Церквей был поставлен в Северо-Американских Соединенных Штатах на повестку дня из опасения, что в Сан-Франциско, где находилась большая православная колония, будет прислан русский епископ, или как сказано в решении конвокации, «не замедлит явиться и русский епископ, и, следовательно, тогда, так или иначе, должна будет пострадать юрисдикция епископа Калифорнии» (Попов 1863, 7об.-8). Это опасение послужило поводом к началу широкого религиозного движения среди американского духовенства по вопросу о соединении с Русской Православной Церковью.

Чтобы избежать присутствия русского духовенства, американские епископы на очередном собрании Конвокации в октябре 1862 г. предложили начать переговоры о признании Американской Церкви ортодоксальной, чтобы американские священники могли причащать, крестить, венчать православных в Америке, а православные священники – американцев, находящихся на Дальнем Востоке. Как писал один из членов американского комитета: «Там, на берегу и на волнах Тихого океана, в случае общения Церквей, ... рука православного иерея стала бы преподавать христианское предсмертное утешение сынам Америки, застигнутым житейскими и морскими бурями, а рука находящегося с ним в общении епископального священника подавала бы то же утешение сынам России, волей-неволей отторгшихся от берегов своей Православной Руси» (Попов 1863, 8). В 1864 г. в Россию прибыл пастор Юнг, делегированный американским Греко-Российским Комитетом. Но еще в 1830-е гг. англиканские миссионеры, работавшие на Ближнем Востоке и на Балканах и убеждавшие Восточных Патриархов в том, что Американская Епископальная Церковь якобы тождественна Православной, получали от греческих иерархов разрешение на устройство школ для обучения местных православных арабов или славян, где они внушали учащимся основы протестантизма.

Таким образом, можно видеть, что, казалось бы, сугубо богословский вопрос о возможности объединения Церквей, имел и политический аспект.

Не случайно большой интерес к нему проявляли такие лица как принц Уэльский, премьер-министр Великобритании Гладстон, члены Российской Императорской Фамилии. Российский посланник в Бельгии князь Н.А. Орлов говорил «о готовности Английской Церкви принять православие» и утверждал, «что Гладстон видит в этом политическую пользу: Франция Наполеона покровительствует католицизму римскому и содействует так его успеху, что мы на Востоке на всех пунктах поражены; но англичане, единые с нами по вере, действуя с нами совокупно, надеются на успех и преобладание» (Леонид 1908, 2048). Когда митрополиту Филарету передали слова Гладстона, «что это мысль великая и что она придет в исполнение», и что принц Уэльский восхищен ею, он прокомментировал ожидания англичан следующим образом: «Я думаю, что хорош мир и союз о Христе, но что англичане в союзе церковном с нами для себя в политическом отношении сделают много, а нас обманут» (Леонид 1908, 2010). Другими словами, святитель не исключал возможности, что Англия и Америка воспользуются доверием восточных иерархов и, получив карт-бланш на церковные программы в турецких вилайетах, будут способствовать вытеснению России из сферы своего влияния в ближневосточном регионе, лишив православные народы Турецкого Востока ее покровительства.

С другой стороны, вопрос о воссоединении Церквей далеко не всеми воспринимался как первостепенный для Англиканской Церкви. Русские священники, посещавшие собрания Греко-Российского Комитета и Ассоциации Восточных Церквей, отмечали, что члены Ассоциации весьма пассивно относились к перспективе церковного воссоединения (Васильев 1865, 167–208). Высказывались сомнения и в среде оксфордских богословов, благосклонно относившихся к намечаемому сближению. Так, Лиддон, критикуя позицию Гладстона, отмечал, что тот в своем увлечении Греческим Востоком «преувеличивает греческую составляющую в современной европейской жизни». «Мы, жители Запада, – писал Лиддон епископу Гамильтону, – гораздо ближе к римлянам нежели к грекам по нашему менталитету и действиям» (Johnston 1904, 99).

Существовала оппозиция Гладстону по вопросу воссоединения Церквей и в Парламенте. Так, Грант Дафф полагал, что у англичан «есть чем заняться, кроме заигрываний с Восточной Церковью» (Grant Duff 1866, 101–102). Но и при личной нерасположенности к идее воссоединения, Грант Дафф отмечает позитивные стороны взаимного знакомства: «И тем не менее, – говорится в его книге, – эти люди делают много хорошего. Они умножают личные отношения между Англией и Россией, они увеличивают добрую волю и толерантность путем увеличения знания, которое является источником того и другого» (Grant Duff 1866, 102–103). Здесь заметно влияние митрополита Филарета, которого Грант Дафф посетил в 1863 г. Но

чувство «величайшего уважения» и даже уверенность, что «в политическом плане Англия и Россия только приобретут и ничего не потеряют, познакомившись друг с другом поближе», не избавили политика от изрядной доли скепсиса – он остался при убеждении, что «их усилия вовсе не возымеют прямых последствий до тех пор, пока не воссияет заря всеобщего примирения христиан, которое удалено от нас на столетия и наступит лишь в те времена, о которых мы не имеем представления» (Grant Duff 1866, 102).

Митрополит Филарет, лучше других понимавший политические виды Великобритании и Соединенных Штатов, считал нужным продолжать работу над изучением догматического учения Англиканской Церкви. Им был определен круг первоочередных вопросов – о преемстве англиканского духовенства, о согласовании 39 статей англиканского вероисповедания и православных канонов, об условиях принятия в православие англиканского духовенства и мирян. Понимая, что из политических соображений желанное воссоединение Церквей все еще остается делом будущего, митрополит Филарет придавал большое значение образовательным программам, нацеленным на взаимное ознакомление с церковным вероучением каждой Церкви, вопрос о постановке образования в Оксфорде и в России был одним из тех, которые обсуждались во время визита к святителю Лиддона и Доджсона в августе 1867 г., за три месяца до кончины Филарета. Так, митрополит Филарет спрашивал, «остался ли Оксфордский университет христианским или он был лишен своего религиозного характера», что потребовало от Лиддона «длительного разъяснения позиции антирелигиозных либералов» (Johnston 1904, 105).

Надо отметить, что знакомство с церковной жизнью в России произвело на путешественников незабываемое впечатление. Лиддон писал о Русской Церкви: «Хороша она или нет, можно спорить, но эта Церковь представляет собой обширный, энергичный, мощный организм, владеющий самым сердцем крупнейшей из европейских империй, обладающий в пределах России силой, аналога которой в моральном смысле на Западе не существует» (Johnston 1904, 102). Два наблюдения особенно впечатлили оксфордских гостей – это «количество монастырей и огромное влияние Церкви на людей». По свидетельству Лиддона, «ощущение Божественного сверхъестественного присутствия пронизывает русскую жизнь гораздо более полно, чем жизнь любой западной страны» (Johnston 1904, 105).

В письме к Вальтеру Керру Гамильтону, епископу Солсберийскому, Лиддон поделился своими наблюдениями при посещении митрополита Филарета: «Его жизнь основана на воздержании и строгости, которые вряд ли где-либо найдешь в Англии. Но именно это и обеспечивает неогра-

ниченное влияние Церкви на народ. Ничего подобного я на Западе не наблюдал, за исключением Тироля» (Johnston 1904, 105). От внимания Лиддона не укрылись также различия в проявлении веры в России и в Англии, и в письме к Брайту он описал случаи, свидетелями которых оказались они с Доджсоном:

Сегодня утром, по окончании литургии в Успенском соборе епископа Леонида чуть не задавила толпа людей, желающих получить его благословение. И так бывает всегда. Когда он возил нас в Троицк и мы оказались на платформе в Москве, к нему поспешила толпа самых разных людей: носильщиков, машинистов паровозов, извозчиков, чтобы поцеловать ему руку. В Англии это было бы возможно только если бы отец Пибоди разбросал шиллинги и шестипенсовые монеты на станции Дидкот. Этот народ глубоко верует в благословение, которое дает Христос в Его Церкви; хотя, конечно, есть некоторые черты в их выражении веры, которые кажутся нам очень странными (Johnston 1904, 108).

Не менее яркие впечатления от поездки в Россию остались и у Доджсона (Кэрролл 2013). Надо полагать, встреча с Филаретом для обоих оксфордских ученых стала столь же памятной, как для многих их соотечественников.

Приведенные факты позволяют проследить развитие межконфессиональных отношений на протяжении так называемой «филаретовской эпохи» и свидетельствуют о центральной роли Филарета Московского в налаживании прямых контактов между Русской Православной и Англиканской Церквями. Выступая в качестве авторитетного эксперта по вопросу присоединения к православию членов иноконфессиональных Церквей, святитель Филарет твердо стоял на позиции строгого соблюдения церковных правил в соответствии с деяниями Вселенских Соборов и Соборов Православных Поместных Церквей. Начатое при его непосредственном участии и под его руководством исследование основных догматических статей англиканского вероучения на предмет их соответствия канонам неразделенной Церкви способствовало росту взаимопонимания между представителями двух конфессий, а предложенные Филаретом критерии православно-англиканского церковного сближения остаются в силе и сегодня.

Библиография

- Eden, R., Bishop (1867), *Impressions of a Recent Visit to Russia, a Letter addressed to Chancellor Massingberd, on Intercommunion with the Eastern Orthodox Church*. London.
Grant Duff, M. (1866), *Studies in European Politics*. Edinburgh.

- Johnston, J. O. (1904), *Life and letters of Henry Parry Liddon*. Oxford.
- Gilpin, C. (red.) (1847), *Life of William Allen: with selections from his correspondence*. Philadelphia.
- Grellet, S. (1862), *Memoirs of the life and Gospel labours of Stephen Grellet*. London.
- Palmer, W. (1882), *Notes of a visit to the Russian Church in the years 1840, 1841*. London.
- Pincerton, R. (1833), *Russia: or, Miscellaneous observations on the past and present state of that country and its inhabitants*. London.
- Zhomini, A. G. (1882), *Diplomatic Study on the Crimean War*. London.
- Беляев, В. В. (2011), *Английский миссионер Роберт Пинкертон и его мемуарные заметки о Псковской губернии пушкинских времен (1818)*. Псков.
- Васильев, И. В., прот. (1865), *Отчет*. W: Российский государственный исторический архив. Санкт-Петербург; далее – РГИА. Ф. 832, ед. хр. 69 л. 167–208.
- Вильямс, Дж. (1845), *Письмо к А. Н. Муравьеву*. W: Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. Москва; далее – НИОР РГБ. Ф. 188, картон 4, ед. хр. 52, л. 10.
- Зернов, Н. М. (1938), *Английский богослов в России Императора Николая Первого (В. Пальмер и А.С. Хомяков)*. W: *Путь*. 57. 58–83.
- Кэрролл, Л. (2013), *Дневник путешествия в Россию в 1867 году, или Русский дневник*. W: Демурова, Н.М. (ред.-сост.), Кэрролл, Л. *Дневник путешествия в Россию в 1867 году, или Русский дневник; статьи и эссе о Льюисе Кэрролле*. Челябинск – Санкт-Петербург. 13–80.
- Леонид (Краснопевков), архиепископ (1908) *Из записок высокопреосвященного Леонида, епископа Ярославского*. W: *Московские церковные ведомости*. 44. 46.
- Муравьев, А. Н. (1850), *Письмо к В. Пальмеру*. W: НИОР РГБ. Ф. 188, картон 3, ед. хр. 30, л. 9–10. Москва.
- Неклюдов, В. С. (1858), *Записка в Азиатский департамент Министерства иностранных дел*. W: НИОР РГБ. Ф. 188, картон 11, ед. хр. 5, л. 95–95об.
- Попов, Е. И., прот. (1849), *Письмо к А.Н. Муравьеву*. W: НИОР РГБ. Ф. 188, картон 9, ед. хр. 22, л. 1–1об.
- Попов, Е. И., прот. (1863), *Письмо к князю С. Н. Урусову*. W: РГИА. Ф. 797, оп. 33, 3 стол, 2 отд., ед. хр. 247а., л. 7об.-8.
- Пыпин, А. Н. (2000), *Религиозные движения при Александре I*. Санкт-Петербург.
- Смирнова, И. Ю. (2013), *Поездка британского посла в Константинополе Стрэтфорда Каннинга на Афон (1850 г.) в документах Архива внешней политики Российской империи*. W: *Отечественные архивы*. 4. 53–60.
- Сухова, Н. Ю. (2010), *У. Палмер в России*. W: Яковлев, А. И. (отв. ред.), *Филаретовский альманах*. 6. 92–97. Москва.
- Тарле Е. В. (2003), *Крымская война*. Т. I. Москва.
- Филарет, митрополит Московский (1862), *О принятии в общение Православно-Кафолической Церкви члена протестантской Англо-Ирландской Церкви Ричардсона и о рукоположении его*. W: РГИА. Ф. 832, оп. 1, ед. хр. 69, л. 44об.

ANDREJ SIARKOU
Mińsk

POLITYKA ROSYJSKICH WŁADZ LOKALNYCH WOBEC ŻYDOWSKICH TOWARZYSTW KULTURALNO-OŚWIATOWYCH NA TERYTORIUM GUBERNI BIAŁORUSKICH W LATACH 1905–1914

Policies of local authorities towards Jewish cultural and educational societies in Belarus in 1905–1914

Słowa kluczowe: Białoruscy Żydzi, Imperium Rosyjskie, ziemie białoruskie, ruch kulturalno-oświatowy

Keywords: Belarusian Jews, the Russian Empire, Belarusian lands, cultural and educational movement

ABSTRACT: The 1905–1907 Revolution led to a liberalisation of Russian legislation regulating social relations. The October Manifesto as well as Provisional Rules Governing Societies and Unions led to a mass legalisation of community organisations throughout the Russian Empire. Formalisation of the wide civic movement in Belarus possessed a distinct ethnic character, where Jewish cultural and educational organisations were highly active at the time. This paper analyses the most common situations pertaining to the life of Jewish cultural and educational organisations, which drew special attention from local governments of the Russian Empire.

Zgodnie ze spisem ludności z 1897 r. na terytorium wileńskiej, witebskiej, grodzieńskiej, mińskiej i mohylewskiej guberni mieszkało łącznie 1202 tys. Żydów. Mimo iż liczba ta stanowiła 14,1% ogółu mieszkańców, odsetek mieszkańców narodowości żydowskiej w strukturze ludności miejskiej guberni białoruskich był równy 53,5% (Яноўская і ін. 2005, 232). Tak wysoki odsetek tłumaczy się w dużej mierze podpisaniem przez Aleksandra III aktu, który zabraniał osiedlania się Żydom poza miastami i miasteczkami. Liczba Żydów zatrudnionych w przemyśle wyniosła 56,5% ogólnej liczby pracowników, w handlu – 88,6%. Trzeba też zaznaczyć wysoki procent piśmienności wśród ludności żydowskiej – 49% wśród mężczyzn i 28,2% wśród kobiet (Іофэ 2003, 310). Dla porównania, według spisu z 1897 r. średni poziom piśmienności wśród całej ludności guberni białoruskich wynosił 25,7% (Яноўская і ін. 2005, 279).

Rewolucja 1905–1907 doprowadziła do znaczącej liberalizacji rosyjskiego ustawodawstwa w sferze regulacji stosunków społecznych. Wydanie manifestu 17 października 1905 r. oraz Tymczasowych przepisów o działalności towarzystw i związków z 4 marca 1906 r. sprzyjało masowej legalizacji nowych i już działających organizacji społecznych na terytorium całego Imperium Rosyjskiego¹. Wraz z jednoczesnym uproszczeniem ustawodawstwa ograniczającego kształtowanie się ruchów narodowych na terenie guberni białoruskich przyjęło wyraźny charakter etniczny. Szczególną uwagę władz lokalnych przyciągały żydowskie towarzystwa kulturalno-oświatowe, które zaczęły pojawiać się w białoruskich miastach i miasteczkach.

Od samego początku funkcjonowania nowych przepisów prawnych władze imperialne patrzyły na zjednoczenia żydowskie z perspektywy ich przynależności do ruchów syjonistycznych. 5 grudnia 1906 r. miński gubernator Jakub Erdeli zwrócił się do ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina z pytaniem o możliwość rejestracji Mińskiego Towarzystwa Syjonistów (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1907), д. 144, л. 1). Wiedząc o poparciu z jego strony i oczekując od Senatu Rządzącego ostatecznego postanowienia o możliwości rejestracji syjonistycznych towarzystw, J. Erdeli również zatrzymał w marcu 1907 r. proces rejestracji w miasteczku Petryków Towarzystwa Miłośników Literatury Hebrajskiej i Palestyny, jako potencjalnie syjonistycznego (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1907), д. 144, л. 1). Ukaz Senatu Rządzącego z dnia 6 czerwca 1907 r. zabraniał działalności wszystkich syjonistycznych organizacji na terytorium Imperium Rosyjskiego, jako szkodliwych dla porządku społecznego (Ильинский 1913, 13).

Po wydaniu wspomnianego wyżej ukazu towarzystwa żydowskie były sprawdzane dodatkowo. Przykładowo w lipcu 1907 r. gubernator witebski Bernard Gerschau-Flotow zwracał się do witebskiego policmajstra z poleceniem sprawdzenia kierowników Towarzystwa do Nauki Historii Żydowskiej i Literatury Hebrajskiej w Witebsku, czy należą do syjonistów (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 129, арк. 18–19).

Jednak największe zaniepokojenie władz rosyjskich wywoływało zaangażowanie organizacji Żydów z ziem białoruskich w działalność rewolucyjną. O zainteresowaniu Powszechnego Żydowskiego Związku Robotniczego na Litwie, w Polsce i Rosji (Bundu) działalnością wśród legalnych żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych pisał między innymi ówczesny działacz społeczny, później historyk, Usiewaład Ihnatouski: „Hebrajski język i kultura, które w czasach rozwoju ruchu rewolucyjnego były dla Bundu środkiem poszerzania wpływu na żydowskie masy robocze, teraz zostały celem samym w sobie” (Ігнатоўскі 1928, 217). Wśród przedstawicieli kierownictwa Bundu istniało i przeciwstawne myślenie – o niemożliwości zbudowania i rozwijania partii

¹ Datowanie (również w dalszej części rozważań) wg kalendarza juliańskiego.

poprzez udział w legalnych organizacjach oświatowych. Jednak myślących w taki sposób była mniejszość (Бунд 2010, 811).

Spoiste i twarde stanowisko wobec prób zakładania prywatnych stowarzyszeń przez przedstawicieli społeczności żydowskiej na obszarze guberni miał gubernator mohylewski Dmitrij von Gagman. W swoim raporcie dla ministra spraw wewnętrznych w kwietniu 1908 r. zaznaczył, że odrzucał petycje ze strony Żydów o zakładanie jakichkolwiek organizacji społecznych, uważając je za potencjalnie rewolucyjne. Gubernator skarżył się do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) na otwieranie w guberni oddziałów przez towarzystwa zakazane u niego, ale działające w innych guberniach². Między innymi D. von Gagman odwoływał się do przykładu niezarejestrowanego przez niego Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego w Homlu, które w marcu 1908 r. pojawiło się jako oddział Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego w Sankt Petersburgu (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), л. 299). Korzystając ze swoich uprawnień, gubernator mohylewski zabronił jego działalności i jednocześnie domagał się w ministerstwie instrukcji, w jaki sposób można całkowicie ograniczyć otwarcie w guberni oddziałów „niepożądanych i bezużytecznych organizacji, zarejestrowanych w innych miejscach” (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), л. 299). W odpowiedzi z Departamentu Spraw Ogólnych MSW podkreślano, że towarzystwa nie są ograniczone prawnie w otwieraniu oddziałów na terytorium innych guberni. Jednak gubernatora zapewniono, iż w przypadku naruszenia przepisów prawnych przez te oddziały zostanie zlikwidowane całe towarzystwo (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), л. 301).

Taki mechanizm likwidacji organizacji społecznych rzeczywiście był stosowany. Właśnie po tym, jak gubernator witebski B. Gerschau-Fłotow złożył skargę do MSW na działalność oddziału Hebrajskiego Towarzystwa Literackiego w Witebsku, w którym wśród kierownictwa znajdowali się miejscowi socjaldemokraci (Grigorij Bruk, Isaak Aksielrod, Miendel Binkin, Mowsza Brusser), Miejski Urząd do Spraw Działalności Towarzystw w Sankt Petersburgu zdelegalizował w lipcu 1911 r. tę organizację społeczną (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 281, арк. 18). Bez względu na to postanowienie, oddziały towarzystwa w Horodku i Połocku jeszcze przez pewien czas pracowały, faktycznie nie będąc poinformowane o zamknięciu centrali towarzystwa. Praca tych oddziałów trwała do września 1911 r., kiedy to zamknął je ostatecznie Witebski Urząd do Spraw Działalności Towarzystw (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 271, арк. 15–16; НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 350, арк. 7).

Te fakty miały wpływ na wydanie przez MSW w październiku 1911 r. specjalnego rozporządzenia, w którym nakazywano gubernatorom, w przypadku zamknięcia na terytorium ich guberni organizacji społecznych, które miały

² Trzeba zauważyć, że było to całkiem zgodne z Tymczasowymi przepisami... z 4 marca 1906 r.

oddziały również w innych guberniach, bezzwłocznie informować o tym pozostałych gubernatorów (HГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 1, арк. 241).

Nie oznaczało to oczywiście, że zamykano wszystkie organizacje w guberni witebskiej. Otwarcie wiosną 1908 r. przez petersburskie Towarzystwo Miłośników Języka Hebrajskiego oddziału w Witebsku nie wywołało u gubernatora B. Gerschau-Fłotowa szczególnego zaniepokojenia. Oddział ten oficjalnie rozpoczął swoją działalność wiosną 1908 r. (HГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 202, арк. 1). W lutym 1909 r. również w Witebsku został otwarty oddział Towarzystwa Rozpowszechnienia Oświaty Wśród Żydów w Rosji. Niektórzy z jego członków byli znani policji jako podejrzani o aktywność polityczną, jednak działalność towarzystwa nie była przez władze lokalne oceniana krytycznie, a sam oddział istniał do 1915 r. (HГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 268, арк. 22).

Należy zauważyć, że zgodnie z artykułem 32 Tymczasowych przepisów o działalności towarzystw i związków, kierownicy organizacji społecznych musieli natychmiast informować gubernatora o otwarciu oddziałów w innych miejscowościach. W maju 1908 r. czasznickie towarzystwo „Kneset-Izrael” nie poinformowało władz o założeniu swojego oddziału w Leplu, co doprowadziło do zakazu jego otwarcia, wydanego przez gubernatora B. Gerschau-Fłotowa (HГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 201, арк. 1–1 аб.).

Zgodnie z postanowieniem Rady Państwa z dnia 27 marca 1906 r. dokumentacja prywatnych towarzystw na terytorium guberni Kraju Zachodniego miała być prowadzona wyłącznie w języku rosyjskim (Савич 1907, 364–365). Żydowskie organizacje kulturalno-oświatowe na terenie guberni białoruskich dokładnie przestrzegały tego przepisu, jednak ich codzienna działalność, która polegała na prowadzeniu wykładów, odczytach i dyskusjach w języku hebrajskim oraz jidysz, nie pozwalała policji na całkowitą kontrolę tych działań, co często doprowadzało do sytuacji konfliktowych. Na przykład pierwsze posiedzenie Żydowskiego Towarzystwa Literacko-Artystycznego, odbywające się w Mińsku 22 marca 1908 r., zostało przerwane przez obecnego na nim policjanta, który w formie ultimatywnej nakazał prowadzić dyskusję tylko w języku rosyjskim (Северо-Западный Голос 1908). W związku z wieloma podobnymi wypadkami również w innych guberniach białoruskich w kwietniu 1909 r. MSW w specjalnym cyrkularzu skierowanym do generała-gubernatora wileńskiego, kowieńskiego i grodzieńskiego wyjaśniało, że pozwala prowadzić czytania i dyskusje w języku hebrajskim. Zarządzenie to dotyczyło przede wszystkim oddziałów Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego, które funkcjonowało na białoruskich ziemiach w kilku miastach i miasteczkach (Северо-Западный Голос 1909).

Jednak w praktyce pytanie „pozwolić czy nie na prowadzenie zebrań towarzystw żydowskich w ich języku ojczystym?” zależało całkowicie od decyzji władz lokalnych. To oczywiście nie było zgodne zarówno z istniejącymi

przepisami prawnymi, które nie obejmowały dodatkowych ograniczeń językowych dla tego rodzaju działalności, jak i z oficjalnie zatwierdzonymi statutami organizacji społecznych, które jako kierunek działalności wybrały prowadzenie różnorodnych imprez w języku hebrajskim i jidysz³.

Zgodnie z art. 10 Tymczasowych przepisów o zebraniach z 4 marca 1906 r. władze policyjne musiały prowadzić kontrolę przebiegu zebrań wszystkich organizacji społecznych. Polegała ona na obecności policjanta na zgłoszonym wcześniej zebraniu. Głównym argumentem ze strony organów policyjnych domagających się używania języka rosyjskiego podczas obrad była absolutna nieznanomość przez policyjnych obserwatorów języków żydowskich, a więc niemożność przestrzegania wspomnianego wyżej art. 10 Tymczasowych przepisów... Biorąc pod uwagę to, iż wśród założycieli żydowskich organizacji kulturalno-oświatowych często znajdowali się członkowie Bundu i Żydowskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej „Poalej Syjon”, władze obawiały się, że – pod przykryciem legalnych zebrań – odbywają się zakazane posiedzenia partyjne.

Od pierwszych dni istnienia Mińskiego Oddziału Hebrajskiego Towarzystwa Literackiego, jesienią 1909 r., jego kierownictwo spotkało się z zakazem policyjnym prowadzenia zebrań w języku hebrajskim i jidysz. Założycielom oddziału polecono się zgłosić do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z prośbą o rozwiązanie tego problemu. Po otrzymaniu podania od działaczy żydowskich MSW wysłało zapytanie do gubernatora J. Erdeli z poleceniem wyjaśnienia całej sytuacji. Ten z kolei zażądał raportu od policmajstra mińskiego. W raporcie, skierowanym do gubernatora, policmajster zwracał uwagę na niektórych wyjątkowo podejrzanych politycznie członków oddziału i zaznaczał, że w razie pozwolenia na imprezy w językach żydowskich nie będzie żadnej możliwości kontrolowania tychże wydarzeń (НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 19, арк. 107). Z kolei próba znalezienia tłumacza dla policji nie powiodła się: kandydat na tę posadę odmówił, tłumacząc, że nie chce stanąć między władzą a swoimi współwyznawcami (НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 19, арк. 107 аб.). Z podobnym problemem spotkały się również organy policyjne w miasteczku Horodek w guberni witebskiej, które znalazły tłumacza i dzięki temu miały możliwość tłumaczenia wystąpień na publicznych zebraniach horodeckiego oddziału Żydowskiego Towarzystwa Literackiego (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 433, арк. 4).

Wzrost aktywności żydowskich i polskich organizacji społecznych w zachodnich prowincjach Rosji często wywoływał otwarte niezadowolenie

³ Jako przykład można przytoczyć następujące statuty towarzystw i oddziałów towarzystw, które działały na obszarze guberni białoruskich: Устав Общества любителей еврейского языка «Агудас ховевай сфас эйвер» (1907). Санкт-Петербург etc.; Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске (1913). Витебск etc.; Устав Витебского еврейского литературно-музыкального общества (1912). Витебск etc.; Устав Еврейского литературного общества (1908). Санкт-Петербург etc.

ze strony poszczególnych gubernatorów. Kijowski, podolski i wołyński generał-gubernator dzielił się z ministrem spraw wewnętrznych Piotrem Stołypinem swoją negatywną wizją sytuacji związanej z ruchem narodowym w Kraju Południowo-Zachodnim⁴. Generał-gubernator pisał:

Z wydaniem Tymczasowych przepisów z 4 marca 1906 roku o towarzystwach i związkach, Żydzi i Polacy utworzyli w kraju wiele wyłącznie żydowskich i polskich towarzystw i związków zawodowych, realizujących różne cele. [...] W końcu organizowane są liczne spółki z szerokimi celami rozwoju polskiej i żydowskiej kultury, oświecenia i zjednoczenia Polaków i Żydów na tle ich interesów narodowych. [...] Samo powstawanie takich organizacji dowodzi dążenia Polaków i Żydów we wszystkich przejawach życia do oddzielenia się od rosyjskiej części ludności i rozwijania swoich interesów narodowych, nie tylko niepodobnych, ale i przeciwnych interesom rosyjskim. [...] Rozwijać w regionie z dominującą ludnością rosyjską polską i żydowską kulturę, rozpowszechniać edukację w duchu polskim i żydowskim i łączyć kółka ludności polskiej i żydowskiej w specjalne grupy na podstawie ich narodowych, religijnych, prawnych i ekonomicznych interesów – nie może to być uznane za pożądane w żadnym stosunku i z pewnością działa szkodliwie na rzecz rozwoju w regionie rosyjskiego oświecenia i rosyjskiej państwowości. [...] Rozwój żydowskich kół i związków z kulturowo-narodowymi i ekonomicznymi celami będzie nieuchronnie towarzyszyć rozwojowi dążenia Żydów do równości, zaostrzeniu ich walki z rządem i jeszcze więcej niż teraz ekonomicznemu zniewoleniu kraju, wywołującym wobec nich oburzenie ludowe, wybuchy którego pojawiają się okresowo w postaci żydowskich pogromów (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (6), л. 8–9)⁵.

Nic dziwnego, że wraz z żydowskimi organizacjami na ostrą krytykę gubernatora trafiły i polskie towarzystwa. Biorąc pod uwagę wyłącznie białoruską sytuację, można powiedzieć, że polskie i żydowskie kulturalno-oświatowe organizacje wywierały istotny wpływ na życie kulturalne miast i miasteczek. Z około 140 istniejących w latach 1905–1914 organizacji o kulturalno-oświatowym profilu, o działalności których dowiedział się autor tego artykułu, 25 określało siebie jako organizacje żydowskie i 18 miało na celu edukację wśród ludności polskiej z ziem białoruskich. Należy również zwrócić uwagę na wysoki stopień aktywności ludności żydowskiej i polskiej w ramach działalności towarzystw charytatywnych⁶.

⁴ Taki stosunek rządzących elit do życia publicznego na zachodnich terenach imperium może być w pełni odniesiony i do guberni białoruskich.

⁵ Tłum. z j. rosyjskiego.

⁶ Więcej o problematyce stosunków polskich towarzystw kulturalno-oświatowych z władzami gubernialnymi na ziemiach białoruskich można znaleźć w artykule: Сяркоў, А. В. (2014), Палітыка мясцовай адміністрацыі ў дачыненні да польскіх культурна-асветніцкіх

Opisana powyżej negatywna pozycja poszczególnych przedstawicieli władz gubernialnych wywarła bezpośredni wpływ na dalszą rządową politykę w sferze regulacji stosunków społecznych. Kluczowym momentem w działalności towarzystw żydowskich na białoruskich ziemiach było wydanie przez MSW cyrkularza z dnia 20 stycznia 1910 r. o organizacjach społecznych. Dokument ten odzwierciedlał ogólne zaniepokojenie władzy szerokim rozpowszechnieniem organizacji społecznych, oświatowych i dobroczynnych „inorodców” w granicach imperium. Gubernatorom nakazywano nie zezwalać na rejestrację towarzystw, których działalność była skierowana przede wszystkim do grup etnicznych i w ten sposób prowadziła, według opinii autorów cyrkularza, „do rozpowszechnienia procesów inności narodowej” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, стр. 1, арк. 141). W guberniach białoruskich pod groźbą zamknięcia znalazły się organizacje polskie i żydowskie, przede wszystkim kulturalno-oświatowe.

Zapisy cyrkularza otwierały możliwość zlikwidowania praktycznie wszystkich towarzystw zorientowanych na mniejszość narodową, ponieważ działalność każdego z nich była prowadzona w konkretnej grupie etnicznej. Praca już istniejących organizacji społecznych komplikowała się, a rejestracja nowych – miała miejsce w niezwykle trudnych warunkach i całkowicie zależała od decyzji władz gubernialnych.

Oczywiste wady niniejszego rozporządzenia zostały ostro skrytykowane przez prasę liberalną. Gazeta „Recz” z 10 lutego 1910 r. zwraca uwagę, że

bodaj czy nie najbardziej ciekawym w tym cyrkularzu jest uznanie, że zaostrenie rozpowszechniania procesów odrębności narodowej i etnicznej zagraża publicznejmu spokojowi. Rząd tak boi się tego, że nawet składa w ofierze ruch kulturalno-oświatowy, który według swoich zadań bezpośrednich, i według swoich wyników powinien być traktowany jako największe dobro. Ale w takim razie, jak zakwalifikować całą współczesną politykę systematycznego ucisku „inorodców”, a w szczególności ten sam cyrkularz, który pozbawia możliwości żyć i oddychać (РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (6), л. 137)⁷.

Istotnym jest również fakt wysłania tego dokumentu do samych Urzędów do Spraw Działalności Towarzystw i Związków, które nie były instytucjami podlegającymi MSW. Sformułowania użyte przez autorów w cyrkularzu dawały możliwość dość szerokiej ich interpretacji ze strony administracji lokalnej. Urzędy, których zadaniem było wyłącznie śledzenie, żeby statut odpowiadał prawu, zgodnie z cyrkularzem, musiały wziąć na siebie funkcję przewidywania potencjalnie szkodliwej działalności towarzystw.

таварыстваў у Беларусі ў 1905–1914 гг. Працы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: навуковы зборнік. Вып. 9. Мінск, 115–128.

⁷ Тлум. з j. rosyjskiego.

Trudności, które stały na drodze założycieli żydowskich organizacji kulturalno-oświatowych, w większości spowodowane były świadomym przedłużaniem przez władze lokalne procesu biurokratycznego przy rejestracji organizacji. W czerwcu 1910 r. założyciele Mińskiego Żydowskiego Towarzystwa Naukowo-Literacko-Artystycznego, wśród których był znany miński lekarz i działacz społeczny Moisiej Polak, otrzymali od Gubernialnego Urzędu do Spraw Działalności Towarzystw pierwszą odmowę rejestracji. Wśród kilku formalnych przyczyn, dotyczących sprecyzowania poszczególnych rozdziałów statutu, założycielom towarzystwa odmówiono prawa prowadzenia wykładów i czytania w języku hebrajskim oraz jidysz (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, апк. 8 аб.). Druga próba rejestracji tej organizacji społecznej została odrzucona przez Urząd w lipcu 1910 r. Decyzję odmowną uzasadniono brakiem niezbędnego potwierdzenia podpisów założycieli przez notariusza (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, апк. 19). Trzeci wniosek o rejestrację wraz z poprawionym statutem został złożony 31 sierpnia 1910 r. Członkowie Urzędu uznali wcześniejsze uwagi za niepoprawione do końca i po raz trzeci odmówili rejestracji założycielom towarzystwa (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, апк. 29 аб.). Wreszcie czwarta próba rejestracji statutu została odrzucona przez Urząd do Spraw Działalności Towarzystw w listopadzie 1910 r. z oficjalnym wyjaśnieniem w formie odwołania się do zaleceń cyrkularza MSW z dnia 20 stycznia 1910 r., który ograniczał prawa „inorodców” w sferze zakładania jakichkolwiek organizacji społecznych (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, апк. 36 аб.). Skarga trzech założycieli towarzystwa (F. Szabada, A. Maszkilejsona i W. Hanelesa), wniesiona do Senatu Rządzącego, nie była rozpatrzona, ponieważ, jak to argumentowano, została złożona w terminie przekraczającym wyznaczone prawnie dwa tygodnie (HГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, апк. 45). Takie formy utrudnień i sposoby uzasadnień odmownych przy prośbach o rejestrację należy uznać za najbardziej charakterystyczne przy odmawianiu rozpatrzenia skarg składanych przez założycieli organizacji społecznych na terytorium guberni białoruskich.

Z podobną sytuacją spotkali się również założyciele Żydowskiego Towarzystwa Literacko-Muzycznego w Połocku. Nie znajdując żadnych niedokładności w statucie złożonym do rejestracji, Witebski Gubernialny Urząd do Spraw Działalności Towarzystw w lutym 1914 r. odmówił rejestracji, powołując się wyłącznie na cyrkularz MSW z 20 stycznia 1910 r. (HГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 571, апк. 13).

Pytania o „rzetelność polityczną” założycieli towarzystw żydowskich stały się normą. W rzeczywistości nawet niski status społeczny miejscowej ludności żydowskiej mógł zostać przyczyną odmowy zarejestrowania organizacji kulturalno-oświatowej. Na przykład naczelnik policji powiatowej w Horodku w lutym 1912 r. twierdził, że wśród miejscowych Żydów, zajmujących się przez swoje ubóstwo wyłącznie poszukiwaniem środków do życia, nie może być

żadnych inicjatyw oświatowych. Jego zdaniem to właśnie uzasadniało brak celowości, a nawet szkodliwość, założenia w Horodku Żydowskiego Towarzystwa Naukowo-Literackiego (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 433, арк. 4).

Nie można jednak twierdzić, że wspomniany cyrkularz całkowicie uniemożliwił legalizację nowych żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych. W kwietniu 1912 r. w Witebsku miało miejsce oficjalnie otwarcie Żydowskiego Towarzystwa Literacko-Muzycznego, którego założycielami byli przedstawiciele miejscowych kół kupieckich (I. Wiszniak, Sz. Mekler, A. Lewinson) (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, арк. 22). Przed rejestracją gubernator witebski Michał Arcimowicz w liście do policmajstra witebskiego nakazywał ustalić, czy to towarzystwo nie jest zakładane na gruncie „wyłącznie interesów narodowościowych” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, арк. 8). Interesująca była odpowiedź policmajstra, że nie ma ono takich tendencji, a zakładane jest wyłącznie w celu „zdrowej działalności – bez kart, kobiet i wina” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, арк. 10). W lipcu 1913 r. w Witebsku zostało również zarejestrowane Towarzystwo Miłośników Języka Hebrajskiego „Iwrija” (НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 494, арк. 4). Wśród jego założycieli byli witebski rabin Józef Melamed i kierownik witebskiej Tałmud-Tory Miendel Najman (Устав Общества любителей... 1913, 16). Prawdopodobnie, opierając się na poprzednich, negatywnych, doświadczeniach w prowadzeniu przez towarzystwa żydowskie zebrań publicznych w języku potocznym jidysz, założyciele Towarzystwa Miłośników Języka Hebrajskiego nie wpisali do statutu odpowiedniego artykułu. Wydarzenia publiczne (wykłady, czytania, spektakle itd.) planowano prowadzić w tzw. starożytnym języku żydowskim – czyli języku hebrajskim. W rozumieniu władzy, używanie hebrajskiego nie mogło już być wykorzystywane dla nielegalnej propagandy politycznej.

Należy podkreślić fakt braku absolutnej niechęci w poglądach na żydowski kulturalny ruch narodowy ze strony najwyższych przedstawicieli administracji lokalnej. Kierownik Mińskiego Miejskiego Oddziału Żandarmerii w lutym 1913 r. poinformował Departament Policji MSW o wizycie mińskiego gubernatora Aleksego Girsza na balu charytatywnym na rzecz żydowskich instytucji dobroczynnych i oświatowych. Gubernator rozmawiał z jego organizatorami oraz ofiarował niewielki datek pieniężny. Wraz z gubernatorem w balu wzięły udział inne osoby należące do wyższej administracji gubernialnej (np. generał Anton Nowosilcow i żona gubernialnego mińskiego marszałka szlachty Aleksandra Dołgowo-Saburowa), które również uczestniczyły w składkach na cel dobroczynny (ГАРФ, ф. 102, ДП. 4 Д-во <1913 г.>, д. 40 <ч. 9>, л. 3).

Podsumowując, postawa władz lokalnych wobec żydowskich towarzystw kulturalno-oświatowych często zależała od osobistych poglądów gubernatorów, co pokazywał przykład Witebska i Mińska. W zdecydowanej większości przypadków towarzystwa żydowskie przestrzegały reguł Tymczasowych przepisów

o działalności товариществ и związków z dnia 4 marca 1906 r. oraz przepisów z dnia 27 marca 1906 r. o prowadzeniu dokumentacji wyłącznie w języku rosyjskim. Jednak organizacja wydarzeń kulturalnych w języku hebrajskim i jidysz nie pozwalała policji skutecznie kontrolować ich przebiegu, co doprowadzało do sytuacji konfliktowych. Raporty policyjne, przychodzące do urzędu gubernatora, świadczyły o aktywnym udziale przedstawicieli nielegalnych partii politycznych i związków zawodowych w działalności żydowskich organizacji kulturalno-oświatowych. Ujawnienie tych faktów mogło prowadzić do zamknięcia poszczególnych organizacji społecznych. Cyrkularz z 20 stycznia 1910 r. dawał gubernatorom całkowitą swobodę działania w kwestiach dotyczących rejestracji i zamknięcia jakichkolwiek товариществ żydowskich. Jednak faktycznie poza problematyką walki politycznej realizacja inicjatyw kulturalno-oświatowych, skierowanych wyłącznie do żydowskiej ludności na terenie białoruskich guberni, nie wywoływała zaniepokojenia władz lokalnych.

Bibliografia

- Бунд (2010), Документы и материалы (1894–1921). Москва etc.
- Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102, ДП. 4 Д-во (1913 г.), д. 40 (ч. 9), Общественное настроение. Минская губерния.
- Ігнатоўскі, У. (1928), Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя. Менск etc.
- Ильинский, К. (1913), Частные общества. Сборник законов, распоряжений правительства и решений Правительствующего Сената. Рига etc.
- Юфэ, Э. (2003), Яўрэй. W: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, т. 6, кн. 2. Мінск, 309–311.
- Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), ф. 2649, воп. 1, спр. 129, Дело об учреждении общества для изучения еврейской истории и литературы в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 1, Циркуляры МВД губернатору о представлении отчётов профессиональных обществ, их регистрации и др. вопросам.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 201, Предписание витебского губернатора лепельскому уездному исправнику о запрещении открытия Чашникского общества «Кнесет-Израиль» за несоблюдение требований 32 ст. Временных правил об обществах и союзах.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 202, Дело об учреждении Общества любителей еврейского языка «Агудас Ховевей Сфас Эйвер» в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 268, Дело об учреждении отдела Общества для распространения просвещения между евреями в России в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 271, Дело об учреждении отдела Комитета еврейского литературного общества в г. Городке.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 281, Дело об учреждении отделов Еврейского литературного общества в городах Витебске и Режице.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 350, Дело об учреждении отдела Еврейского литературного общества в г. Полоцке.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 433, Дело об учреждении Еврейского литературно-научного общества в г. Городке.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 434, Дело об учреждении Еврейского литературно-музыкального общества в г. Витебске.

- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 494, Дело об учреждении Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске.
- НГАБ, ф. 2649, воп. 1, спр. 571, Дело об учреждении Полоцкого еврейского литературно-музыкального общества.
- НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 19, Переписка с минским губернатором и минским губернским жандармским управлением об открытии, утверждении устава и характере деятельности польского спортивно-гимнастического общества «Сокол» и Минского отделения Еврейского литературного общества.
- НГАБ, ф. 306, воп. 1, спр. 34, Дело об отказе в регистрации устава Минского еврейского научно-литературно-художественного общества.
- РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1906), д. 76 (б), О разъяснении Закона 4 марта 1906 г. о союзах и обществах.
- РГИА, ф. 1284, оп. 187 (1909), д. 260, По циркуляру от 20 января 1910 г. за № 2 по вопросу о регистрации обществ имеющих целью объединение инородческих элементов на почве их исключительно национальных интересов.
- Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1284, оп. 187 (1907), д. 144, О регистрации общества любителей еврейской литературы и Палестины в м. Петриков Мозырского уезда, Минской губернии.
- Савич, Г. (1907), Новый государственный строй России. Справочная книга. Санкт-Петербург etc.
- Северо-Западный Голос (1908), Еврейское литературно-артистическое общество. 27 марта.
- Северо-Западный Голос (1909), Древне-еврейский язык. 24 апреля.
- Сяркоў, А. В. (2014), Палітыка мясцовай адміністрацыі ў дачыненні да польскіх культурна-асветніцкіх таварыстваў у Беларусі ў 1905–1914 гг. Працы гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: навуковы зборнік. Вып. 9. Мінск, 115–128.
- Устав Витебского еврейского литературно-музыкального общества (1912). Витебск etc.
- Устав Еврейского литературного общества (1908). Санкт-Петербург etc.
- Устав Общества любителей древнееврейского языка «Иврия» в г. Витебске (1913). Витебск etc.
- Устав Общества любителей еврейского языка «Агудас ховевей сфас эйвер» (1907). Санкт-Петербург etc.
- Яноўская, В./Рудовіч, С. і інш. (red.) (2005), Гісторыя Беларусі, т. 4, Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.). Мінск etc.

Юлия БИРЮКОВА

Православный Свято-Тихоновский гуманитарный университет (Москва)

АПОЛОГИЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В ТЮРЕМНЫХ ЗАПИСКАХ П. В. ВЕРХОВСКОГО 1922 г.

Apology of the Orthodox Clergy in the Prison Notes of P. V. Verkhovsky (1922)

Ключевые слова: П. В. Верховский, Русская Православная Церковь, государственно-церковные отношения, политические взгляды духовенства, источники личного происхождения.

Keywords: P. V. Verkhovsky, Russian Orthodox Church, relations between the church and the state, political convictions of clergy, biographical notes

ABSTRACT: The article studies the prison notes of P. V. Verkhovsky, the famous public figure, the historian and the expert of the law. Verkhovsky took these notes in 1922 after he had been arrested and accused of counterrevolutionary activity. The notes speak volumes about the attitude of the Russian Orthodox clergy toward events of the Russian Revolution of 1917 and the following Civil war. Verkhovsky is defending clergy, demonstrating that their participation in counterrevolutionary activity contradicts their purposes “job description”. Assuring the absolute loyalty to the Soviet regime, Verkhovsky conceals about his own anti-Soviet position during the Civil war, when he was opposing to the Bolsheviks policy.

В 1921 г. в Ростове-на-Дону органы ВЧК¹⁰ объявили о ликвидации «контрреволюционной организации князя Ухтомского»². Организация имела также названия «Армия спасения России» или «Вторая повстанческая

¹ Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров РСФСР, 6 февраля 1922 г. передала полномочия Государственному политическому управлению (ГПУ).

² Константина Эрастовича Ухтомского не следует путать с епископом Андреем (Ухтомским). Князь К. Э. Ухтомский – царский полковник, в 1897 г. окончивший Академию Генерального Штаба, в Русско-японскую войну – командир батальона, в 1908–1910 гг. – представитель Генерального Штаба при российском посольстве в Японии, в Первую мировую – командир бригады и командир дивизии на Варшавском фронте, генерал-майор. После тяжелого ранения и операции в Киеве в ноябре 1919 г. оказался проездом в Ростове-на-Дону (см.: Боранова 2011).

волна Юга России». В действительности же она была создана самой ЧК³ при участии провокаторов, и находилась под её негласным контролем. Целью данной операции ЧК являлся разгром повстанческого движения на Дону. По делу проходило 257 человек. Постановлением чрезвычайной тройки ВЧК к высшей мере наказания было приговорено 58 человек, расстреляно 56 (в том числе женщины, которые занимались организацией благотворительности), из них лишь 32 чел. принадлежали к повстанческим отрядам. 18 человек отправили в концлагеря, 63 человека освободили. Следственное дело состояло из 9 томов. Одним из обвиняемых стал протоиерей Ростовского-на-Дону Кафедрального собора Павел Верховский. Это был известный историк, специалист в области церковного права, видный церковный и общественный деятель начала XX в. профессор Павел Владимирович Верховский (Верховской).

Личность Верховского уже становилась предметом научного рассмотрения. Впервые краткая биографическая статья об этом церковно-общественном деятеле была опубликована в Православной Энциклопедии профессором С. В. Римским (см.: Римский, 23–24). Более подробно биография рассматривалась в ряде публикаций автора данной статьи (см.: Бирюкова 2014, 193–203). А некоторые аспекты его деятельности были отмечены в работах, посвященных государственно-церковным отношениям в революционной России (см.: Ковырзин 2008; Бирюкова 2011; 2012).

Современная методология позволяет обратиться к изучению внутреннего мира, политического, религиозного и культурного сознания человека, его повседневных моделей поведения и практик, складывающихся в условиях социально-политической действительности, в конечно счете, понять индивидуальную позицию субъекта истории. Принцип понимания другого может реализовываться через метод психологической интерпретации источников, на который мы будем опираться в работе.

Целью же нынешнего исследования является рассмотрение принципов защиты православного духовенства, и шире – всей Церкви, перед лицом антирелигиозного государства и его репрессивных органов, предпринятой в записках Верховского, написанных им в застенках ЧК. С этой главной целью связаны два вопроса, подлежащих анализу: степень достоверности изложенной информации и ее соответствие действительным взглядам профессора, с учетом обстоятельств появления записок.

В томах № 3 и № 8 архивно-следственного дела «организации Ухтомского» имеется ряд документов – автографов Верховского. Это заявления, показания, записки.

³ Имеются в виду местные органы Всероссийской чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией и саботажем.

Наиболее интересны две записки (от 8 и 10 февраля 1922 г.), написанные им в Бутырской тюрьме, и предназначенные представителям органов ГПУ⁴, которые вели следствие по делу Верховского. Одна из них – о политических убеждениях – имеет конкретного адресата. Это – начальник 6 отделения КРО ГПУ⁵, уполномоченный по борьбе с контрреволюционными организациями И. И. Сосновский⁶. Другая записка адресата не имеет и является приложением к протоколу допроса⁷.

Цель записок довольно прозрачна – опровергнуть обвинения в контрреволюционности, как православного духовенства вообще, так и самого Верховского, в частности, доказать несостоятельность обвинений со стороны репрессивных органов советского государства. Как юрист, Верховский предпринимает попытки самозащиты. Он основательно аргументирует свою позицию примерами из собственной жизни до революции и в период Гражданской войны, а также в первые годы советской власти. Автор описывает становление своих убеждений, что определило автобиографичность данных документов. В записке от 10 февраля он мысленно переносится в период Февральской и Октябрьской революций и Гражданской войны, выражая свое отношение к происходящему тогда: неоправданные надежды на Февраль и настороженность к октябрьским событиям.

Основные идеи записок следующие.

Во-первых, Верховский хотел убедить представителей власти, что Церковь по своей природе и задачам аполитична. Союз Церкви с монархией имел вынужденный характер и был вреден для Церкви. Для характеристики этих отношений Верховский использовал такие слова, как «недоразумение», «ошибка», «привычка».

Свой собственный отказ от более раннего принятия сана Верховский объяснял как протест против государственной политики и бюрократизации Церкви, писал, что сам опасался в случае принятия священства обратиться «в духовного чиновника, обязанного быть проводником определённой политики» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях). «Я хотел показать желающим всю красоту, величие и философскую стройность

⁴ Государственное политическое управление при Народном комиссариате внутренних дел РСФСР.

⁵ Контрразведывательный отдел во главе с А. Х. Артузовым, задачей которого была борьба с иностранной разведкой, разведкой политических антисоветских партий, белогвардейцев, диверсантов и шпионов внутри государства и за рубежом.

⁶ Игнатий Игнатьевич Сосновский (Добржинский) – поляк, офицер Польской армии, начальник разведывательного отдела Польской армии в Литве и Восточной Пруссии. В 1920 г. переходит на службу в ВЧК. В 1922 г. начальник 6-го (белогвардейского) отделения Контрразведывательного отдела ГПУ.

⁷ Записки с кратким комментарием публикатора были опубликованы (см.: Бирюкова)

христианского мировоззрения, о котором за 1000 л[ет] своей истории русские люди, в сущности, почти ничего не слышали», – пояснял Верховский своё решение (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

В записках автор подчеркивал аполитичность мотивов своей деятельности (приходской, благотворительной), и настаивал на том, что такой же была и его точка зрения в имевших место беседах о Гражданской войне и положении России.

Во-вторых, Верховский писал о положительном значении революции для религии: революция дала возможность Церкви быть самой собой. Верховский утверждал, что до революции он тяжело переживал утвердившийся в церковном управлении «бюрократизм», «распутиновщину», зависимость от правительственной политики и необходимость вмешиваться в политическую жизнь в ущерб духовной. Поэтому он с радостью приветствовал Февральскую революцию, надеясь, что она освободит Церковь от слишком тесных государственных объятий, «от обязательства играть какую-либо политическую роль», обратит ее к внутренней духовной жизни (см.: Записка о государственно-церковных отношениях). «Сбросить путы правительственной опеки», – это, писал он, закономерный этап жизни, как всего русского народа, так и церковной власти (см.: Записка о политических убеждениях). Считал, что негативные явления временны, что надо просто перетерпеть, он верил: «Все непригодное к жизни со временем отпадет само собою» (см.: Записка о политических убеждениях), «все ошибки, неизбежные при сурово-последовательном проведении умозрительно составленных программ, постепенно будут исправлены самою жизнью, самим опытом власти, по мере их практического осуществления» и на первый план все же выйдут благие цели этих программ, «а сами цели этих программ, бесспорно, весьма симпатичны и общеобязательны» (см.: Записка о политических убеждениях).

Положительный итог декрета об отделении Церкви от государства он видел в освобождении духовенства от несвойственной роли. Духовенство примет «новый курс сосредоточенной чисто религиозной жизни и деятельности» и будет вести к этому ту часть общества, которая разделяет веру в Бога (см.: Записка о политических убеждениях). Никаким образом духовенство не будет задействовано в политике – недоразумение, заключающееся в сращении с государством, будет исчерпано. Декрет, по словам Верховского, ведет к оздоровлению Церкви – подрывает «бюрократизм иерархии» и т.п.

В-третьих, вывод из социально-культурной истории, по мнению Верховского, таков, что материализм и идеализм находятся в диалектическом единстве, всплеск интереса к религии неизбежен, и поэтому нужно позволить определенной части людей придерживаться идеали-

стических взглядов. Со ссылкой на историю, он писал: «...после глубокого отрицания в корне даже всей идеологии во имя совершенно новых идеалов, непременно наступит эпоха нравств[енной] реакции и очень многие вернутся к религии... Со времен Платона и Демокрита идеализм и материализм все время сменяют друг друга в сознании человечества... по закону смены историч[еских] явлений нужно непременно ждать критического отношения масс к пережитому, целого ряда поправок к современному полит[ическому] положению и хоз[яйственному] строю, и в частности, возрождения интереса к религии и вообще идеализму» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

Верховский хотел убедить сотрудников ГПУ в том, что Церковь безвредна для советской власти, и может быть союзницей государства, приносить пользу, предупреждая духовный упадок, так как без нравственности невозможны социальные реформы. Сам же автор не может быть контрреволюционером, так как это не соответствует его убеждениям – он не противник отделения Церкви от государства.

Верховский писал, что будучи еще в Варшаве, он перевел для студентов «Очерки истории Церкви Р. Зома», и нашел там мысли об исторической необходимости пролетарской революции, которые счел весьма справедливыми (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

В записках их автор предстает как идеалист, почти романтик, по его же собственному выражению, «с некоторой примесью гегельянства» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

Пометы следствия в первой записке говорят о том, что из всего изложенного для самих следователей имел значение лишь факт общения их автора с Ухтомским, что могло бы обосновать обвинительное заключение. Целью карательных органов было не установление истины, не поиск компромиссов, а устранение человека, который мешал новой власти, несмотря на то, что он использовал при этом вполне легальные инструменты, не выходящие за рамки существующего законодательства.

Возникает вопрос: насколько идеи, изложенные в записках, соответствуют действительности, насколько они отвечают истинным взглядам Верховского? Для того, чтобы ответить на него, необходимо проследить, как воплощались его убеждения в жизнь до и после Октябрьской революции, насколько он последователен в своих суждениях и действиях.

Без анализа обстоятельств жизни профессора ответить на этот вопрос представляется невозможным.

Родился Верховский 31 декабря 1879 г. в Санкт-Петербурге, в семье потомственных дворян Костромской губернии. В 1902 г. он окончил юридический факультет Петербургского университета с дипломом первой

степени, а затем Петербургскую духовную академию со степенью кандидата богословия, и остался в университете на кафедре церковного права. О годах своей юности он писал: «Политика прошла мимо меня. Ни в У[ниверситете], ни в А[кадемии] я никогда не участвовал ни в каких обычных студенческих кружках, не интересовался политической историей и возможными практич[ескими] из нее выводами, и даже в 1905 г. не обращал почти ни на что внимания, писал свою диссертацию» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

Карьера стала стремительно развиваться, и в 1906 г. он поступил на службу в канцелярию обер-прокурора Святейшего Синода. Защитив магистерскую диссертацию о церковных имуществах в XVIII в., Верховский получил предложение занять кафедру Истории Русского Права в Варшавском Университете, на что и согласился в 1909 г., переехав «в губернию Царства Польского». Вспоминая этот период, он писал: «Устроиться как ниб[удь] иначе на научном поприще в тот момент мне было невозможно, а между тем у меня уже была семья» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

Здесь, в Варшаве, 28 февраля 1909 г. он был назначен исполняющим обязанности доцента, 20 мая – экстраординарным профессором, а 26 ноября 1913 г. – ординарным профессором по кафедре истории русского права Варшавского университета. 6 ноября 1909 г. – избран в Совет Варшавского университета и утвержден членом профессорского дисциплинарного суда (по 1914), а с 10 декабря 1909 г. исполнял еще и должность секретаря юридического факультета Варшавского университета.

В Варшаве в 1912 г. вышли в свет его «Очерки по истории Рус. Церкви в XVIII и XIX ст.», стяжавшие большую популярность (см.: Форумный список). А в 1913 г. он переходит на кафедру церковного права Варшавского университета (см.: Записка о государственно-церковных отношениях).

О годах преподавания в Варшаве мы также знаем из записок Верховского: «Излагая студентам социально-полит[ическую] историю России я всегда подчеркивал перед ними глубокие несовершенства и историч[еские] ошибки полит[ического] и имуществ[енного] быта прежнего, особенно последнего времени, стараясь внушить им отвращение к обществ[енному] неравенству и экономич[еской] порабощенности трудового народа. Одновременно с этим я читал и философам спец. предмет по истории церкви» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях). Далее он пишет, что эти наблюдения помогли ему понять закономерность произошедших в дальнейшем исторических событий – мировой войны и последующей революции в России.

Вместе с Варшавским университетом в 1915 г. профессор оказался в эвакуации в Ростов-на-Дону. Постановлением Временного правительства Варшавский университет был переименован в Донской, а Павел Владимирович занял должности профессора по кафедре церковного права и секретаря юридического факультета (см.: *Формулярный список*).

Широкую известность профессор Верховский приобрел после защиты докторской диссертации и издания одноименной книги «Учреждение Духовной коллегии и “Духовный регламент“: К вопросу об отношении Церкви и государства в России» (Верховский 1916), посвященной синодальной реформе Петра I. Глубокий анализ реформы, и ныне не потерявший своей актуальности, определил место Верховского в числе крупнейших историков синодального периода истории Русской Церкви. По его мнению, реформа Петра была началом правового подчинения Церкви государству и приспособления ее к нуждам и задачам чисто мирским и светским. Возрождение подлинной религиозности русского народа он напрямую связывал с восстановлением юридической свободы Российской Церкви.

В период дискуссий о государственно-церковных отношениях и выработки основных принципов назревшей реформы синодальной системы в 1917 г. Верховский развернул широкую общественную деятельность. Между государством и Церковью, полагал он, должна существовать связь, которая не противоречит принципу свободы совести. Однако, Церковь в свободном государстве должна быть свободна и автономна в своей внутренней жизни, должна выполнять свои специфические функции – влиять на духовную и культурную жизнь общества, и не быть орудием государства в достижении его политических целей. Между государственной и светской властями должна произойти определенная сепарация – церковные учреждения и органы управления не должны быть структурной частью государственного аппарата, тем не менее, отделение Церкви от государства его проектом не предусматривалось. Государство выполняет его неотъемлемые функции, на основании которых оно имеет право наблюдения и контроля над соблюдением религиозными организациями государственного законодательства (их деятельность не должна идти во вред государству). Составляя проект закона, Верховский стремился учесть права всех исповеданий и сохранить принцип свободы совести. Все религиозные организации должны быть корпорациями публичного права. Однако первое среди других религиозных исповеданий наиболее благоприятствуемое в государстве публично-правовое положение должна занимать Православная Российская Церковь.

Весной 1917 г. Верховский изложил свое видение обновленных государственно-церковных отношений в серии статей, а затем в ходе

Всероссийского съезда духовенства и мирян, прошедшего в Москве 1–12 июня 1917 г. Профессор подготовил проект статей «о вере» предполагаемой российской конституции. По мнению современных исследователей, «это был, по существу, единственный детально разработанный профессиональным юристом законопроект, вышедший из церковной среды, опирающийся на зарубежный опыт (большинство его статей имело прецеденты и аналоги в европейском законодательстве) и учитывающий российскую специфику» (см.: Ковырзин 2008, 88). Выступив со своей концепцией кооперационных государственно-церковных отношений в революционной России, он оказал значительное влияние на выработку позиции Православной Российской Церкви по отношению к своему правовому и идеологическому положению в государстве после Февральской революции. Именно Верховский стал автором проекта Определения Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. о правовом положении Церкви в государстве, принятого Собором с небольшими изменениями 2 декабря 1917 г.

В период Гражданской войны Верховский участвовал в Юго-Восточном русском церковном соборе в Ставрополе (1919), на котором был избран членом Временного Высшего Церковного Управления на Юге России, занятом войсками генерала А. И. Деникина. В 1920 г. в Ростове-на-Дону он принял священный сан.

Вскоре последовал его арест сотрудниками Донской ЧК, 12 июля 1921 г. Так называемое следствие протекало в условиях жесточайшего давления советских карательных органов: Верховский пробыл в тюрьме 9,5 месяцев, в том числе 3 месяца в одиночном заключении без допроса, существенно подорвал здоровье, писал о себе, как о «надломленном человеке» (см.: Верховский 1922). Физические страдания Верховского усиливались моральными – бедствовала семья.

Павла Владимировича содержали в Москве, в Бутырской, а затем в Таганской тюрьме. Верховный Трибунал ВЦИК⁸ приговорил его к расстрелу, но приговор заменили десятью годами лишения свободы с поражением в правах на 5 лет. 28 февраля 1924 г. Верховского освободили по амнистии, остаток срока заменили принудительными работами (см.: Постановление об амнистии). После освобождения, священником он уже не служил. Это обстоятельство он объяснял в личной переписке – в письмах из Москвы протоиерею ростовского собора Дмитрию Новочадову. Во время заключения особые волнения Верховского были связаны

⁸ Всероссийский центральный исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских, казачьих и красноармейских депутатов – высший законодательный, распорядительный и контролирующий орган государственной власти в 1917–1937 гг.

с неизлечимой болезнью жены и положением практически голодающей семьи. Эта тема проходит рефреном в письмах Новочадову. Поэтому, после освобождения, Верховский принял тяжелое для него решение не возвращаться к священническим обязанностям, и чтобы кормить семью поступил на службу в Центральный институт труда ВЦСПС⁹ (см.: Гастев 1922; Протокол допроса). Из переписки следует, что он расценивал отказ от священства как «трагедию души» и, по-видимому, считал это состояние временным (см.: Письмо). В 1936 г. Павла Владимировича снова арестовали, приговорили к длительному заключению с последующей ссылкой в поселок Инта, Коми АССР, где он впоследствии скончался 10 апреля 1943 г.

Верховский принял сан священника, когда в Донской области уже правили большевики. Он ушел из университета и приступил к обязанностям настоятеля храма. Это было совершенно новое состояние, но и здесь, как специалист по праву, он оказался ключевой фигурой в деле выстраивания отношений между церковными организациями и местной властью, основным посредником между ними, организатором легального сопротивления антицерковным действиям властей (см.: Бирюкова 2011, 37–41; Бирюкова 2012, 42–50). Отец Павел пользовался авторитетом у населения Ростова-на-Дону, даже среди советских работников. Донская комиссия «по отделению церкви от государства» приглашала его в качестве эксперта. Знакомые с Верховским по университету сотрудники отдела юстиции, при котором и была учреждена комиссия, обратились к нему за помощью в деле установления новых порядков и «уяснения точного смысла декрета» (см.: Записка о государственно-церковных отношениях в Донской области).

Когда в 1922 г. бывшего председателя комиссии по отделению Церкви от государства А. В. Карагичева вызвали на допрос в московское ГПУ в качестве свидетеля по делу Верховского, он отметил, что это был человек «весьма влиятельный в делах Донской церковной жизни, был сторонником решительного проведения декрета в жизнь» и производил «впечатление человека вполне лояльного», в работе Комиссии, а также в Донском отделе юстиции «принимал активное и постоянное участие, был полезен, являясь посредником между Комиссией и духовенством Ростова» (см.: Протокол допроса Карагичева).

Под руководством Верховского духовенство использовало противоречия внутри властных структур – между органами юстиции и карательно-репрессивными органами, борющимися за свои интересы. Верховский демонстрировал позицию непротивления декрету, однако, он требовал

⁹ Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов.

действительного, а не мнимого отделения, то есть невмешательства власти во внутреннее устройство и дела Церкви, точное соблюдение законодательства о религии, построение необходимого диалога.

Интересно, что тактики Верховского в отношениях с государственной властью придерживались и другие представители донского духовенства, сосланные впоследствии на Соловки. В условиях разворачивающихся гонений они также воспринимали декрет скорее как гарантию соблюдения прав Церкви, ссылались на советское законодательство – на декрет о свободе совести, предоставивший, по их словам, свободу религиозных убеждений (см.: Заявление священников). Похожие идеи мы находим и в «Соловецком послании» (см.: К правительству СССР).

Представляется, что не без влияния Верховского Донская областная комиссия «по отделению церкви от государства» в циркуляре для окружных бюро юстиции объясняла общее понимание декрета так: «Отделение церкви от государства означает освобождение церкви от вмешательства Государства и освобождение Государства от вмешательства церкви» (см.: Циркуляр).

Позиция Донской ЧК, проводящей жесткую антирелигиозную линию, игнорировалась, и это не могло остаться без последствий. В результате, Донская комиссия по отделению церкви от государства была разгромлена, а протоиерей Павел Верховский арестован (см.: Бирюкова 2012, 47).

Однако позицию Верховского в период Гражданской войны нельзя назвать однозначно аполитичной и неопределенной в отношении власти большевиков. Участие в Юго-Восточном русском церковном соборе в Ставрополе в 1919 г. говорит о том, что Верховский был всецело на стороне Добровольческих сил, и не сомневался в победе Добровольческой армии, а также в необходимости этой победы. Действия же новой власти он считал несовместимыми с нравственностью и свободой.

В составленном Верховским тексте ответной телеграммы председателю съезда духовенства и мирян села Донского говорится: «...Поместный Церковный Собор Юго-востока России благословляет всех, носящих священное имя Христа отложить уныние и смятение духа и смело ополчиться на духовную брань, памятуя, что наша брань не к плоти и крови, а к миродержателям тьмы века сего» (см.: Проекты).

Несмотря на то, что уже существовало управление исповеданий в ряду других учреждений Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными силами Юга России, проблема определения правового статуса Церкви интересовала членов собора, очевидно, считавших этот вопрос не закрытым. Инициатива образования особого отдела для решения этого вопроса исходила от Верховского (см.: Заявление членов Юго-Восточного русского церковного собора). Он же составил и заявление

отдела, в котором после упоминания о введении декрета об отделении Церкви от государства на территориях, занятых красными, говорилось: «Между тем, по мере освобождения занятых большевиками мест, явится необходимость установить отношения Церкви и Государства на более культурных основаниях, а также ликвидировать тот нравственный вред, который нанесен теперь ненавистничеством ко всему религиозному в России» (см.: Заявление членов Юго-Восточного русского церковного собора).

Еще определеннее и жестче звучит послание Юго-Восточного русского церковного собора «Всем верным чадам...», зачитанное на соборе Верховским: «Героическое победоносное движение к центру Великой России Добровольческой армии... вселяют в души всех верующих русских людей чувства горячего упования с Божиею помощью скорого избавления наших братьев, тяжко страдающих под игом большевизма в центральных губерниях России» (см.: Протокол № 1).

Известно, что собор в целом занял сдержанную политическую позицию. Поддержка белых была обусловлена традиционной связью церковного управления с существующей государственной властью в лице Деникина, которая выступила союзницей Церкви в борьбе с безбожием и гонением на веру. Собор рассматривал происходящие в России события с нравственно-духовной точки зрения. Нравственное падение – вот причина всех народных бедствий: «Озверел народ великий, Великая Русь стала у края гибели», – говорится в обращении к Деникину (см.: Обращение собора). Но обличая антихристианский и античеловеческий характер идеологии большевизма, собор все же осознанно не выразил своей позиции о желательной форме правления.

Подводя итог, следует отметить, что, несмотря на то, что записки были написаны под давлением, мысли, изложенные в них, в целом не противоречат взглядам автора. Понимая, что, по мнению большевиков, Церковь не отделима от монархии, а слово «священник» – синоним слова «контрреволюционер», Верховский стремится показать, что сосуществование Церкви и советского государства возможно, а их сепарация закономерна и может стать основой новых отношений, что духовенство в принципе аполитично по задачам и характеру своего служения и не представляет опасности для новой власти. Верховский сохранил тот стиль отношений с советской властью, который был выработан в период сотрудничества с комиссией по отделению Церкви от государства в Ростове-на-Дону – выполнение распоряжений власти и мягкое дипломатичное с опорой на существующее законодательство отстаивание позиций церковного сообщества. Стронник кооперационной модели государственно-церковных отношений до революции, он стремится

наладить подобную систему взаимоотношений и с советской властью. Однако, заверяя следствие в своей абсолютной лояльности, он, конечно, умалчивал о своем неприятии советской власти в связи с ее политикой насилия и подавления религии.

Литература

- Бирюкова, Ю. А. (2011), Правовые формы сопротивления ростовского духовенства антицерковной политике советской власти в 1920–1921 гг. В: Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 6 (12), 37–41.
- Бирюкова, Ю. А. (2012), Советская власть и православные общины Дона в 1920–30-х гг. Характер отношений на местах. Ростов-на-Дону, 42–50.
- Бирюкова, Ю. А. (2012), Исповедь в застенках ВЧК. К биографии историка и общественного деятеля профессора протоиерея П. В. Верховского. В: Вестник ПСТГУ. Серия II. История. История Русской Православной Церкви. 5 (48), 87–104.
- Бирюкова, Ю. А. (2014), П. В. Верховский: судьба на рубеже эпох. В: Репина, Л. П. (ред.), Слава и забвение: парадоксы биографики: сборник научных статей. Санкт-Петербург, 193–203.
- Боранова, Г. Н. (2011), Авантюра Лагутина. Выступления против советской власти на Дону в 1921 году. В: Донской временник: политические партии и движения на Дону. URL: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m4/1/art.aspx?art_id=508 (доступ 2011).
- Верховский, П. В. (1916), Учреждение Духовной коллегии и «Духовный регламент»: К вопросу об отношении Церкви и государства в России. В 2-х т.: Т. I. Исследование. Т. II. Материалы. Ростов-на-Дону.
- Верховский, П. В. (1922), Заявление в 6 отделение КРО ГПУ. 5 октября 1922 г. В: Архив Управления Федеральной службы безопасности по Ростовской области (УФСБ РО). Д. П-59205 («Армия спасения России». К[онтр]-рев[олюционная] организация князя Ухтомского). Т. 8. Л. 201 об.; Заявление. 17 февраля 1922 г. Там же. Л. 181–181 об.
- Гастев, А. (1922), [Поручительство в Верховный Трибунал заведующего ЦИТ ВЦСПС об освобождении Верховского]. 22 декабря 1922 г. Архив УФСБ РО. Д. П-59205. Л. 240.
- [Записка о государственно-церковных отношениях в Донской области]. 8 февраля 1922 г. В: Архив УФСБ РО. Д. П-59205. Т. 8. Л. 171–172 об.
- [Записка о государственно-церковных отношениях в приложении к протоколу допроса]. 8 февраля 1922 г. В: Архив УФСБ РО. Д. П-59205. Т. 8. Л. 174–177.
- [Записка о политических убеждениях уполномоченному по важным делам Сосновскому]. 10 февраля 1922 г. В: Архив УФСБ РО. Д. П-59205. Т. 8. Л. 182–183 об.
- [Заявление священников И. Жежеленко, А. Трефильева и Д. Новочадова в ВЦУ]. В: Архив УФСБ РО. Д. П-53110. Л. 185.
- [Заявление членов Юго-Восточного русского церковного собора о необходимости создания отдела о правовом положении Церкви в России]. 1919 г. В: ГАРФ. Ф. Р-3696. Оп. 1. Д. 1. Л. 40–40 об.
- Ковырзин, К. В. (2008), Поместный собор 1917-1918 годов и поиски принципов церковно-государственных отношений после Февральской революции. В: Отечественная история. 4.
- К правительству СССР (1994), К правительству СССР (обращение православных епископов из Соловецких островов – «Соловецкое послание»). 1926 г. В: Губонин, М. Е. (сост.), Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943: Сб. в 2-х частях. Москва, 500–507.

- [Обращение собора к А. И. Деникину «и предводимому им Христолюбивому Воинству»]. В: ГАРФ. Ф. Р-5827 (Деникин А. И.). Оп. 1. Д. 116. Л. 2–3.
- [Письмо Верховского протодиакону Кафедрального собора г. Ростова-на-Дону Дмитрию Новочадову]. 8 сентября 1922 г. В: Архив УФСБ РО. Д. П-53110 [Дело № 14329. По обвинению Трефильева А.К. и др. 1923 г.]. Л. 51-56.
- [Постановление об амнистии]. 28 февраля 1924 г. В: Архив УФСБ РО. Д. П-59205.. Л. 289.
- [Проекты текстов приветственных телеграмм, составленные Верховским] В: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-3696 (Временное Высшее Церковное управление). Оп. 2. Д. 4. Л. 56.
- [Протокол № 1 заседания собора]. В: ГАРФ. Ф. Р-3696. Оп. 2. Д. 4. Л. 3–6.
- Протокол допроса. 21 сентября 1922 г. В: Архив УФСБ РО. Д. П-59205. Л. 268.
- [Протокол допроса Карагичева А. В. в ГПУ в качестве свидетеля по делу Верховского П.В., 9 декабря 1922 г.]. В: Архив УФСБ РО. Д. П-59205. Т. 8. Л. 283.
- Римский, С. В. (2004), Верховский. В: Православная энциклопедия. Т. 8. Москва.
- Формулярный список о службе. В: Государственный архив Ростовской области (ГАРО). Ф. 527 (Императорский Варшавский университет (Донской университет)). Оп. 3. Д. 754. (Верховский П. В.). Л. 39–40, 45–46.
- [Циркуляр окружным бюро юстиции]. В: ГАРО. Ф. Р-97. Оп. 4. Д. 49. Л. 2.

**STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE,
POLITYKA**

KRZYSZTOF SIDORKIEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

POLSKA I LITWA W LATACH 2009–2013. DOBRE CZY TRUDNE SĄSIEDZTWO?

Poland and Lithuania in 2009–2013. A good or difficult neighbourhood?

Słowa kluczowe: relacje polsko-litewskie, mniejszość polska na Litwie, polska polityka zagraniczna

Keywords: Polish-Lithuanian relations, Polish minority in Lithuania, Polish foreign policy

ABSTRACT: The main research problem is the analysis of the Polish policy with regard to Lithuania in 2009–2013. Some factors which influenced the crisis in mutual relations are presented. The initial dividing line is connected with worsening the mutual relations in 2009. The sources are based on the Minister of Foreign Affairs speeches, reports, press materials and professional books and articles. The author analyses the source materials. The problems of the Polish minority in Lithuania had a major impact on the relationship between the two countries. The difficulties in solving the problems were connected to their different perception by the Polish and Lithuanian sides. Despite the difficulties in fixing those matters, the cooperation in other fields, like economy or military, was continued.

Wstęp

Polska popierała litewskie dążenia niepodległościowe, kiedy Litwa ogłosiła Deklarację niepodległości 11 marca 1990 r., ale jednocześnie respektowano aktualne uwarunkowania geopolityczne. W styczniu 1991 r. po interwencji radzieckiej w Wilnie potępiono użycie siły, solidaryzowano się z narodem litewskim (Firewicz 2001, 47 i nn.). Oficjalne stosunki dyplomatyczne między Polską i Litwą zostały nawiązane 5 września 1991 r. (Modzelewski 2009, 49). 13 stycznia 1992 r. podpisano Deklarację o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy (Deklaracja... 1992, 2). Traktat między Polską i Litwą o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy podpisano 26 kwietnia 1994 r. (Jagięło 2000, 171). Poprzedziły to wydarzenie długotrwałe negocjacje i spory między stronami (Sobczak 2009, 112 i nn.). W następnym okresie budowano

różne obszary współpracy, a w 1997 r. państwa zawarły partnerstwo strategiczne, obejmujące najważniejsze kwestie w polityce zagranicznej – wejście do Unii Europejskiej (UE) i Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) (Bukowiecka 2011, 64 i nn.). Przez kolejne lata realizowano wyznaczone cele, które ostatecznie zostały osiągnięte w 2004 r., kiedy Polska i Litwa stały się członkami UE, a Litwa przystąpiła do NATO. Polska była członkiem tej organizacji od 1999 r.

Duże znaczenie we wzajemnych relacjach odgrywała mniejszość polska na Litwie (Jagiello 1996, 30 i nn.). Polacy stanowili znaczący odsetek ludności już w okresie Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR) (Srebrakowski 2000, 120 i nn.). Po 1989 r. nastąpił spadek liczby ludności polskiej na Litwie, ale podobne procesy demograficzne dotyczyły całego państwa (Kurcz 2005, 168 i nn.). W pierwszym okresie odrodzonej Litwy kontrowersje budziła propozycja autonomii terytorialnej na Wileńszczyźnie. Władze litewskie rozwiązały samorządy w polskich rejonach, co zaostrzyło wzajemne relacje (Bobryk 2005, 154 i nn.). Większość Polaków na Litwie popierała niepodległościowe aspiracje litewskie, ale jednocześnie obawiano się wzrostu nacjonalizmu litewskiego (Łossowski 2001, 233 i nn.). Szczególnie ważny był głos poparcia niepodległości litewskiej w styczniu 1991 r., po interwencji radzieckiej w Wilnie, ogłoszony przez Związek Polaków na Litwie (Odezwa... 2013, 503 i nn.).

Celem artykułu jest charakterystyka polityki Polski wobec Litwy w okresie 2009–2013 w kontekście problemów mniejszości polskiej na Litwie. Przez wiele lat relacje Polski i Litwy były określane jako wzorcowe. W niniejszych rozważaniach próbowano przedstawić czynniki, które zadecydowały o pogorszeniu relacji między państwami w wymienionych latach, oraz określić dalsze perspektywy stosunków polsko-litewskich. Przyjęcie cezury 2009 r. jest związane ze znaczącym pogorszeniem się relacji między państwami.

Dokonano analizy różnych materiałów źródłowych, wśród których ważne były wystąpienia ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego czy raporty dotyczące sytuacji Polaków i Polonii za granicą. Ważną część analizy stanowiły informacje zamieszczane w prasie polskiej na Litwie w omawianym okresie w takich czasopismach, jak: „Kurier Wileński”, „Tygodnik Wileńszczyzny”, „Znad Wili”, „Wilnoteka”, „Delfi”. Bazowano na wydaniach internetowych wymienionych tytułów. Odwołano się także do dostępnej literatury i artykułów.

1. Pogorszenie relacji między państwami

Jeszcze w 2008 r. w wystąpieniu ministra spraw zagranicznych Sikorskiego nie akcentowano żadnych problemów w relacjach z Litwą. Jednym z priorytetów polskiej polityki zagranicznej była unijna polityka wschodnia. Polska wraz ze Szwecją miały być kreatorami tej polityki. Wśród partnerów, z którymi należało

tę politykę prowadzić, wymieniana była Litwa (Informacja rządu... 2009, 14). W następnym roku Sikorski w kontekście Niemiec, Białorusi i Litwy zaznaczył, że „nadal będziemy podkreślać potrzebę przestrzegania praw oraz uwzględniania potrzeb mieszkających na ich terytorium polskich mniejszości” (Informacja rządu... 2010, 27). Pierwsze sygnały wskazujące na pogorszenie się relacji polsko-litewskich pojawiły się na przełomie 2008 i 2009 r. Związane to było z wejściem w życie tzw. Karty Polaka, co spowodowało reakcję nacjonalistów litewskich. Obserwowano także pogorszenie się kontaktów pomiędzy Polskim Koncernem Naftowym Orlen, a władzami litewskimi (Buchowski 2013, 216).

Początek 2009 r. nie wskazywał na to, że tak mocno skomplikują się stosunki polsko-litewskie. 14 stycznia 2009 r. doszło do wizyty w Polsce Andriusa Kubiliusa, premiera litewskiego rządu. Była to pierwsza zagraniczna podróż nowego premiera po wyborach parlamentarnych jesienią 2008 r. Omówiono sprawy bilateralne, a wśród nich ważne projekty infrastrukturalne – drogowe, kolejowe, energetyczne. Poruszono kwestię projektu jądrowego w Ignalinie. (Polska była zainteresowana przedsięwzięciem, ale w wypadku jego opłacalności). Tradycyjnie omówiono problemy mniejszości polskiej na Litwie. W sprawie pisowni imion i nazwisk w języku ojczystym przekazano informację, że stosowny projekt ustawy był w parlamencie litewskim. Z drugiej strony rozważono problem tzw. Karty Polaka. Strona polska nie chciała, aby dokument budził nieporozumienia. Klimat rozmów oddawały słowa wypowiedziane przez Donalda Tuska, premiera polskiego rządu, który tuż po spotkaniu powiedział, że „Polska i Litwa są sobie bardzo bliskie, relacje między Polakami i Litwinami są w całej Unii Europejskiej czymś szczególnym” (Spotkanie premierów... 2011). Nic nie wskazywało, że w krótkim czasie mogło nastąpić ochłodzenie wzajemnych stosunków.

Od 1997 r. polsko-litewskie zgromadzenie parlamentarne systematycznie spotykało się dwa razy w roku. Spotkania miały charakter tematyczny i kończyły się wspólnymi deklaracjami (Obarski 2009, 328 i nn.). 8–10 maja 2009 r. w Wilnie odbywało się XIX posiedzenie Zgromadzenia Parlamentarnego Sejmu i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej oraz Sejmu Republiki Litewskiej. Spotkanie stało się okazją do podsumowania wzajemnych relacji między państwami, a przyczyną była rocznica podpisania traktatu polsko-litewskiego. W związku z tym obrady miały określony temat *Piętnaście lat Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy. Co dalej?*. Jarosław Kalinowski, współprzewodniczący zgromadzenia, podkreślił znaczenie współpracy w zakresie bezpieczeństwa europejskiego oraz energetycznego i wspólnych działań związanych z wymiarem wschodnim Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS). Jednocześnie zasygnalizował, że stronie litewskiej nie udało się zrealizować postanowień traktatu, które odnosiły się do spraw mniejszości narodowych. Przypomniał także, iż były to

zobowiązania związane z członkostwem w UE i NATO. Według Kalinowskiego, mogło to mieć negatywny wpływ na relacje polsko-litewskie. Z kolei Algis Kašėta, współprzewodniczący zgromadzenia ze strony litewskiej, wskazał, że istniejące problemy nie powinny przesłonić partnerstwa. Według niego dużo zależało od zachowania polityków. Po raz pierwszy, odkąd rozpoczęło pracę zgromadzenie w 1997 r., nie wydano wspólnego oświadczenia. Główna część obrad była skoncentrowana na problemach mniejszości polskiej na Litwie i litewskiej w Polsce, przy czym dużo więcej zarzutów padło w kierunku strony litewskiej. W trakcie posiedzenia powołano do życia zespół do spraw monitorowania realizacji traktatu polsko-litewskiego z 1994 r. (Zgromadzenie Parlamentarne... 2009, 27 i nn.). Piętnaście lat po podpisaniu traktatu niektóre sprawy wróciły do punktu wyjścia (Traktat... 1995). Jeszcze w 2007 r. uroczyste obchodzono na Litwie święto Konstytucji 3 Maja, które stało się świętem narodowym w tym kraju. 2 maja tego roku w uroczystej formie jednocześnie obradowały polski i litewski parlament, co miało podkreślić rangę obchodów (Buchowski 2009, 327). Sytuacja pokazywała, że stan relacji w pierwszej połowie 2009 r. nie był najlepszy. Powróciły nierozwiązane sprawy mniejszości polskiej na Litwie, które poruszano przy wszelkich spotkaniach na różnych szczeblach władz państwowych. Pomimo zapewnień strony litewskiej postulaty nie były realizowane. Wówczas to miał miejsce główny obszar przesilenia w kontaktach polsko-litewskich

2. Problemy Polaków na Litwie

Potwierdzały to polskie dokumenty. W świetle raportu Ambasady RP w Wilnie z 2009 r. wskazywano, że pomimo bardzo dobrych relacji dwustronnych między państwami władze litewskie nie zrealizowały wielu postulatów Polaków na Litwie. Wśród najważniejszych wymieniono wówczas kwestie: zwrotu ziemi w Wilnie i na Wileńszczyźnie (kluczowa sprawa dla położenia społeczno-ekonomicznego); oświaty polskiej; dwujęzycznej pisowni nazw ulic; stosowania języka polskiego jako języka lokalnego; niekorzystnych przepisów o obywatelstwie; części zapisów w ustawie o mniejszościach narodowych; progę procentowego w wyborach parlamentarnych i zmiany w okręgach wyborczych w skupiskach mniejszości polskiej (Raport... 2009, 141 i nn.). Stwierdzono, że polityka władz litewskich wobec mniejszości narodowych nie cechowała się otwartością, a jej celem była asymilacja. Stosunek władz litewskich do problemów mniejszości polskiej na Litwie oddają słowa raportu:

W przypadku wielu zagadnień, stanowiących od lat nierozwiązane problemy polskiej społeczności, władze litewskie stosują wypróbowaną zasadę przeciągania w czasie podejmowania ostatecznych, pozytywnych dla Polaków, decyzji.

W relacjach oficjalnych niezmiennie deklarują dobrą wolę, niestety niepopartą odpowiednimi działaniami (Raport... 2009, 144).

Można przyjąć, że był to rodzaj taktyki stosowanej przez władze litewskie bez względu na to, jaka opcja polityczna miała większość w parlamencie i tworzyła rząd. Zjawisko to okazało się bardzo niepokojące, gdyż stawiało pod znakiem zapytania dalszą ścisłą współpracę państw. Politycy litewscy dążyli do oddzielenia problemów mniejszości narodowych od innych obszarów współpracy, ale na to nie mogła zgodzić się strona polska.

Pomimo upływu czasu sytuacja w zakresie przestrzegania praw mniejszości na Litwie nie ulegała zmianie. Władze polskie krytycznie oceniały tę sytuację. W kolejnym Raporcie o sytuacji Polonii i Polaków za granicą w 2012 roku oraz w informacjach podanych przez Ambasadę RP w Wilnie sygnalizowano istotne problemy mniejszości polskiej na Litwie. Do najważniejszych spraw zaliczono: niewielki postęp w zwrocie ziemi byłym właścicielom narodowości polskiej; problemy oświaty polskiej; brak możliwości korzystania z języka polskiego w życiu publicznym; zapisy imion i nazwisk w języku ojczystym; nagłe zmiany w okręgach wyborczych w okresie przedwyborczym; negowanie przez środowiska litewskie Karty Polaka (lojalność wobec państwa); brak ustawy o mniejszościach narodowych. Sytuacja w szkołach polskich na Litwie pogorszyła się w wyniku przyjęcia przez władze litewskie ustawy oświatowej 17 marca 2011 r. Najważniejsze kwestie dotyczyły obowiązkowego nauczania części przedmiotów w języku litewskim w szkołach mniejszości narodowych oraz ujednolicenia matury dla wszystkich typów szkół w 2013 r. Obawiano się także, że proces tzw. optymalizacji szkół mógł spowodować drastyczne zmniejszenie liczby szkół polskich na Litwie. Zwrócono uwagę na niekorzystny obraz mniejszości polskiej w mediach litewskich, które akcentowały walkę o prawa mniejszości jako postawę nielojalności wobec państwa litewskiego (Raport... 2012, 138 i nn.).

3. Punkt krytyczny

Prace nad wspomnianą wyżej ustawą oświatową na Litwie i protesty mniejszości polskiej, która uważała, że wprowadzenie tejże ustawy mogło zdecydowanie pogorszyć sytuację polskiego szkolnictwa w tym kraju, spowodowały reakcję polskiego rządu. 16 marca 2011 r. minister spraw zagranicznych Sikorski poświęcił znaczny fragment swojego wystąpienia relacjom z Litwą. Nawiązano do wewnętrznej sytuacji w tym kraju w kontekście nowelizacji ustawy o oświacie, która była mocno krytykowana przez środowiska polskie na Litwie. Sikorski powiedział:

Litwa i Polska powinny w polityce międzynarodowej iść ramię w ramię. Po upadku komunizmu Polacy wspierali drogę Litwinów do niepodległości, w warunkach jeszcze cięższych niż nasze. Idąc razem ku NATO i Unii, budowaliśmy instytucje dialogu rządowego i parlamentarnego, na miarę sentymentów wielowiekowej wspólnej przeszłości. Gotowi jesteśmy do powrotu do pogłębionej współpracy. Ale prosimy, aby nie pogarszać sytuacji szkolnictwa polskiego i zrealizować od dawna stawiane postulaty Polaków na Litwie. Są to lojalni obywatele demokratycznej Litwy, z prawem do utrzymania swojej tożsamości, kultury i stanu posiadania. Z nadzieją przyjmujemy niedawne słowa Pani Prezydent Dali Grybauskaitė o równoprawnej roli Polaków w jej kraju. Niezmiennie liczymy na ich realizację. Zbliżające się głosowanie w litewskim Sejmie nad projektem nowej ustawy o oświacie, to niezwykle ważny sprawdzian, jak dalece strona litewska chce chronić prawa swych mniejszości. Doceniamy rolę Litwy jako prezydencji we Wspólnocie Demokracji. Z sympatią obserwujemy też działania litewskiego przewodnictwa w OBWE (Informacja Ministra Spraw Zagranicznych... 2011).

Przyjęcie ustawy oświatowej na Litwie znacząco ochłodziło wzajemne relacje, które od 2009 r. nie były najlepsze. We wrześniu 2011 r. rozpoczął się strajk w polskich szkołach na Litwie. To skłoniło polskiego premiera Donalda Tuska do odbycia wizyty w Wilnie (Tusk już na Litwie... 2011). 4 września tego roku doszło do spotkania z litewskim premierem Andriusem Kubiliusem. Głównym ustaleniem było powołanie zespołu ds. edukacji. Jego skład mieli tworzyć wice-ministrowie z obu krajów, eksperci oraz przedstawiciele mniejszości polskiej i litewskiej. Mniejszość polska na Litwie obawiała się, że zapowiadane ustawą ujednolicenie matury w 2013 r. mogło stać się początkiem końca szkoły polskiej w tym kraju. Poza tym lekcje historii i geografii Litwy oraz wiedzy o świecie, zagadnienia odnoszące się do Litwy, miały być wykładane w języku litewskim. Przedmiot o nazwie podstawy wychowania patriotycznego miał być prowadzony tylko w języku litewskim (Polski protest na Litwie... 2011). Powołana komisja nie rozwiązała problemów, a przez kolejne miesiące dochodziło do różnych sporów między stronami. Przykładem było wycofanie się strony polskiej z projektu budowy elektrowni atomowej na Litwie czy spór o finansowanie pobytu polskich pilotów na Litwie w związku z misją NATO. Władze polskie zakładały, że tylko zmiany polityczne na Litwie mogły polepszyć aktualną sytuację między państwami. Odwoływano się przy tym do zapisów traktatu z 1994 roku i przyjętych wówczas zobowiązań wobec Polaków na Litwie (Buchowski 2013, 225 i nn.).

4. Wybory parlamentarne na Litwie w 2012 roku

W dorocznym wystąpieniu ministra spraw zagranicznych Sikorskiego w sejmie 29 marca 2012 r. w kontekście Litwy padły słowa: „w stosunkach z Litwą liczymy na nowe otwarcie z rządem, który wyłoni się po październikowych wyborach” (Informacja Ministra Spraw Zagranicznych... 2012). Wyraźnie dano do zrozumienia, że dopiero po wyborach możliwa była zmiana sytuacji i próba rozwiązania nabrzmiałych wcześniej problemów.

14 października 2012 r. odbyły się na Litwie wybory parlamentarne. Wyniki pierwszej tury pokazywały, że przewagę zyskiwały ugrupowania lewicowe. Duży sukces odniosła Akcja Wyborcza Polaków na Litwie (AWPL), która po raz pierwszy przekroczyła próg wyborczy w wyborach do litewskiego sejmiku, uzyskując 5,83% głosów (Hyndle-Hussein 2012a). Zwycięzcą wyborów została Litewska Partia Socjaldemokratyczna. Po drugiej turze natomiast ukształtowała się nowa koalicja, a na czele rządu stanął socjaldemokrata Algirdas Butkevičius (Hyndle-Hussein 2012b). Do koalicji weszły także Partia Pracy, Porządek i Sprawiedliwość i AWPL (Załącznik Nr 1 do Umowy... 2012). Jednym z priorytetów nowego rządu była poprawa relacji z sąsiadami. Sprawom mniejszości narodowych poświęcono rozdział X programu. W kontekście relacji z Polską podkreślono wspólnotę interesów politycznych i ekonomicznych (rozdział XXI) (Seimas of the Republic... 2012). Za ważny uznano powrót do zasad strategicznego partnerstwa z Polską. Zapowiadano rozwiązanie najważniejszych problemów mniejszości polskiej na Litwie. Wymieniono m.in. reformę finansów w szkolnictwie, odsunięcie w czasie ujednoliconego egzaminu maturalnego, zakończenie procesu związanego ze zwrotem ziemi (szczególnie problemy w Wilnie i na Wileńszczyźnie), wsparcie dla kultury mniejszości narodowych, przygotowanie nowej ustawy o mniejszościach narodowych oraz utworzenie Departamentu Mniejszości Narodowych. Obserwatorzy zwracali uwagę, że wcześniej premierzy litewskich rządów także zapewniali, iż powyższe kwestie zostaną rozwiązane (Hyndle-Hussein 2012c; Radczenko, Podstawowe... 2012).

5. Akty wandalizmu

Pamięć historyczna miała duże znaczenie dla Polaków i Litwinów. O miejsca pamięci narodowej dbały szczególnie mniejszości narodowe w obu państwach. Niejednorodna interpretacja przeszłości i emocje z tym związane wpływały na napięcia. Cierpiały na tym pomniki, cmentarze czy tablice pamiątkowe (Bobyryk 2013, 187 i nn.). Niektóre wydarzenia mające miejsce na Litwie były odbierane przez mieszkających tam Polaków jako polityka zacierania polskości (Kabzińska 2009,

91 i nn.). Wielu Polaków starało się, aby miejsca i wydarzenia nie uległy zapomnieniu (Kawęcki 2013, 193 i nn.). Co jakiś czas w obu krajach dochodziło do aktów wandalizmu na tle narodowościowym. 24 listopada 2012 r. w Mauzoleum Matki i Serca Syna na wileńskiej Rossie zamieszczono obraźliwe napisy w stosunku do Polaków: „Tomaszewski¹, przestań szkodzić Litwie, inaczej twoje miejsce – tu!”, „Uwaga, bomba!”, „Wołać policję” i „Polacy umrą!”. Policja rozpoczęła dochodzenie w tej sprawie (Atak na polskie... 2012). Było to trzecie z kolei wydarzenie o takim charakterze. W 2011 r. umieszczono napis: „Piłsudski = Hitler” (Maksymowicz 2012). Przedstawiciele społeczności polskiej na Litwie wskazywali, że podobne działania były wynikiem nacjonalistycznej nagonki na Polaków (Paczkowska 2012). Tym razem podejrzani zostali zatrzymani i postawiono im zarzuty (Postawiono zarzuty... 2012). Z kolei pod koniec 2013 r. doszło do aktu wandalizmu dokonanego przez obywateli polskich, którzy wycierali schody flagą litewską na cmentarzu Na Rossie w pobliżu Mauzoleum Józefa Piłsudskiego. Profanacja flagi państwowej została potępiona przez MSZ Polski oraz Litwy, a także przez Związek Polaków na Litwie. W oświadczeniu polskiego MSZ czytamy:

Ministerstwo Spraw Zagranicznych stanowczo potępia akt profanacji flagi państwowej Litwy, którego dopuściło się w Wilnie dwóch obywateli RP. Wyrażamy głębokie ubolewanie z powodu tego godnego pożałowania wybryku chuligańskiego. Atakowanie symboli narodowych i państwowych jest nie do zaakceptowania w żadnej postaci. Jesteśmy przekonani, że incydent nie wpłynie na stan relacji polsko-litewskich, które chcemy rozwijać w duchu przyjaźni zgodnie z wielowiekową tradycją współistnienia i współpracy naszych narodów (Litewską flagą... 2013).

Sprawcy wydarzenia zostali zatrzymani. Bardzo ważną rolę w tym procesie odegrały media. W wypadku mediów litewskich kreowany był często obraz Polaków jako nielojalnych obywateli Litwy. Duże znaczenie miały także stereotypy i mity historyczne, które wpływały na postawy społeczne (Buchowski 2006).

6. Ożywienie polityczne na początku 2013 roku

7 lutego 2013 r. przebywał w Polsce minister spraw zagranicznych Litwy Linas Linkevičius, który spotkał się z Sikorskim. Ostatni raz do spotkania na tym szczeblu doszło w 2009 r. Strona polska liczyła na rozwiązanie problemów mniejszości polskiej na Litwie. Niektóre projekty mogły być w dalszym ciągu realizowane. Rozmawiano o przyłączeniu do polskiej sieci gazowej. Litwa

¹ Waldemar Tomaszewski był prezesem Akcji Wyborczej na Litwie.

otrzymała wsparcie Polski w zakresie zbliżającej się prezydencji (od 1 lipca 2013 r.). Linkevičius zapewnił, że władze litewskie próbują rozwiązać sprawy dotyczące mniejszości narodowych. Efektem pracy nowego rządu było powołanie grupy roboczej, która składała się z przedstawicieli Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Kultury, Oświaty oraz Sprawiedliwości. Jej zadaniem było znalezienie kompromisowych rozwiązań m.in. w sprawie ustawy o mniejszościach narodowych (Litwa – Polska... 2013). Litwa budowała swoją politykę zagraniczną w oparciu o współpracę ze Skandynawią i z Polską. Tuż przed przyjazdem do Polski Linkevičius przeprosił za nieprzyjęcie ustawy w sprawie pisowni imion i nazwisk w 2010 r. (wydarzenie to miało miejsce w trakcie wizyty prezydenta Lecha Kaczyńskiego na Litwie). O rozwiązywaniu różnych problemów mniejszości polskiej na Litwie mówił, że „to będzie skomplikowany i długotrwały proces, ale da się to zrobić” (Filipiak/Wieliński 2013).

Kilka dni po wizycie litewskiego ministra spraw zagranicznych do Warszawy przybył premier Butkevičius. Była to pierwsza symboliczna wizyta zagraniczna litewskiego premiera, podczas której padły słowa dotyczące chęci poprawy stosunków. Litewski premier akcentował partnerstwo strategiczne państw. Poruszono sprawy wspólnych projektów, które obejmowały sektor energetyczny, połączenia kolejowe (Rail Baltica) i drogowe między państwami. Odniesiono się także do kwestii przyszłości obu państw w zakresie współpracy w ramach Partnerstwa Wschodniego, perspektywy finansowej UE na lata 2014–2020 oraz prezydencji Litwy w UE. Litewski premier podtrzymał deklaracje Linkevičiusa o powołaniu grupy roboczej i możliwym rozwiązaniu problemów mniejszości narodowych (Kozicz 2013a; Stosunki z Litwą powinny... 2013). Premier Butkevičius spotkał się także z prezydentem Bronisławem Komorowskim. Po omówieniu kluczowych spraw wyrażono nadzieję na odbudowę dobrych relacji między państwami (Rozmowa z Premierem... 2013). W tym czasie pojawiły się problemy związane z zamknięciem przez władze samorządowe gminy Puńsk trzech szkół z litewskim językiem nauczania (w Widugierach, Przystawańcach oraz Nowinnikach). Decyzja była spowodowana zbyt małą liczbą uczniów w tych placówkach. A. Butkevičius sygnalizował, że liczył na pozytywny krok ze strony władz polskich (Butkevičius 2013). Doszło nawet do spotkania litewskiego premiera z wójtem gminy Puńsk, Witoldem Liszkowskim, w Wilnie (Minister oświaty... 2013). Z kolei Dainius Pavalkis, litewski minister oświaty i nauki, także sygnalizował konieczność dobrej woli władz polskich w tej sprawie. Władze litewskie chciały dofinansować szkoły litewskie w Polsce (Pavalkis 2013).

Już 16 lutego tego roku Bronisław Komorowski przebywał na Litwie w związku z obchodami Dnia Odrodzenia Państwa Litewskiego. Prezydent spotkał się z przedstawicielami mniejszości polskiej na Litwie (Potrzeba mądrości... 2013). W czasie rozmów z prezydentem Grybauskaitė omawiano głównie

kwestie udziału państw w UE, w tym m.in. sprawę Partnerstwa Wschodniego. W kontekście relacji między państwami prezydent Komorowski zaznaczył, iż „ma nadzieję, że to od nas zależy, czy zdołamy relacje polsko-litewskie wprowadzić w nowe, dobre koleiny” (Mniejszość polska... 2013). Polska i Litwa, według prezydenta, szły w tym samym kierunku, w ramach państwa demokratycznego w UE i NATO (Polska i Litwa idą... 2013). Komorowski wiązał duże nadzieje z udziałem AWPL w koalicji rządowej, zarówno jeśli chodzi o wpływ na rozwiązywanie wewnętrznych problemów Litwy, jak i w kontekście poprawy relacji państw (Radczenko 2013). Grybauskaitė w wystąpieniu skupiła się głównie na podkreśleniu jedności narodu litewskiego, mówiąc m.in.: „bądźmy skupieni wokół tego, co jest najważniejsze, i nie pozwólmy, by decydował za nas ktoś obcy. Nie wymieniamy wolności na krótkotrwałe korzyści ani w czasie wyborów, ani w staraniach o niepodległość energetyczną, ani też budując stosunki międzynarodowe” (Komorowski 2013), nie odniosła się do słów polskiego prezydenta. Udział Komorowskiego w litewskich obchodach to swego rodzaju gest wobec władz i narodu litewskiego. Wspólne świętowanie niepodległości w obu państwach było już pewną tradycją. Pogarszające się stosunki między państwami zmieniły sytuację, m.in. 11 listopada 2012 r. Grybauskaitė nie uczestniczyła w polskich obchodach Święta Niepodległości (Maksymowicz 2013; Tarasiewicz 2013a).

20 lutego 2013 r. ponownie w Polsce gościł Linkevičius. W tym czasie odbywało się spotkanie ministrów spraw zagranicznych krajów należących do Grupy Wyszehradzkiej. W czasie pobytu w Polsce litewski minister spraw zagranicznych powiedział m.in.: „nic nie robiliśmy wspólnie, nie mogliśmy razem napisać listu, razem złożyć projektu w Unii Europejskiej. Teraz te sprawy kielkują niby świeża trawa wiosną. «Zimny pokój» nie był sensownym okresem w naszych stosunkach” (Linkevičius... 2013; Kozicz 2013b).

Spotkania na wysokim szczeblu, które odbyły się na początku 2013 r., miały pewne znaczenie dla relacji obu państw. Przede wszystkim fakt, że przez dłuższy czas do takich spotkań nie dochodziło, był już wydarzeniem. Jednocześnie w ostatnim okresie nagromadziło się kilka spraw w relacjach polsko-litewskich, które wymagały rozwiązania – spraw dotyczących szczególnie sytuacji mniejszości polskiej na Litwie. Strona polska liczyła, że pewien wpływ na ocieplenie relacji między państwami mogły mieć zmiana polityczna, która dokonała się na Litwie jesienią 2012 r., oraz udział w koalicji rządowej AWPL. Nie było to jednak pewne. Oczekiwano konkretnych kroków. Spotkania w lutym 2013 r. nie stały się przełomem we wzajemnych stosunkach, choć mogły być początkiem powrotu do dobrych relacji.

11 marca 2013 r. przebywała w Wilnie w związku z obchodami Dnia Niepodległości delegacja Polsko-Litewskiego Zgromadzenia Poselskiego na czele z wicemarszałkiem sejmu i jednocześnie wiceprzewodniczącym zgromadzenia

Eugeniuszem Grzeszczakiem. Doszło do spotkania z Gediminasem Kirkilasem, wiceprzewodniczącym zgromadzenia. Ustalono przywrócenie spotkań wspólnego zgromadzenia parlamentarnego. Odbyły się także rozmowy z Vydasem Gedvilasem, przewodniczącym sejmiku litewskiego. W uroczystościach brała udział także Urszula Augustyn, zastępca wiceprzewodniczącego zgromadzenia, oraz Tadeusz Aziewicz, przewodniczący Polsko-Litewskiej Grupy Parlamentarnej Sejmu RP (Wojniłło 2013). Spotkanie Prezydium Zgromadzenia ustalono na 3 maja 2013 r. w celu ustalenia harmonogramu problemów (Polsko-Litewskie Zgromadzenie... 2013). Pomimo zapowiedzi do takiego spotkania nie doszło.

W marcu odbyło się spotkanie marszałka sejmiku Ewy Kopacz z Gedvilasem. Okazją do rozmowy była V sesja Zgromadzenia Parlamentarnego Polski, Litwy i Ukrainy, która miała miejsce w Warszawie. Odniesiono się do także do spraw związanych z relacjami polsko-litewskimi (Marszałek Ewa Kopacz... 2013). Gedvilas spotkał się także z marszałkiem senatu Bogdanem Borusewiczem. Przewodniczący podkreślał konieczność rozwiązywania problemów Polaków na Litwie oraz innych mniejszości narodowych, ale także kwestii dotyczących Litwinów w Polsce. Przedstawione w litewskim parlamencie propozycje rozwiązań, według Gedvilasa, wymagały czasu na dyskusję. W sprawach oświaty przewodniczący wskazywał na podobną bazę prawną w Polsce i na Litwie, tak, aby prawa mniejszości były w obu państwach takie same (Litewski parlament... 2013; Gedvilas 2013).

W 2013 r. w tradycyjnym dorocznym wystąpieniu w polskim parlamencie, które dotyczyło polskiej polityki zagranicznej, minister spraw zagranicznych Sikorski w kontekście relacji z Litwą powiedział:

W tym roku obchodzimy 150. rocznicę powstania styczniowego. Litewska Pogoń na powstańczych sztandarach, obok Orła i Archaniola Michała, przypomina o łączącej nas historii. Pamiętając o wspólnym dziedzictwie, tym bardziej liczymy dziś na współpracę z nowym rządem Litwy. Mamy nadzieję, że rozwiązanie najbardziej palących kwestii, w tym praw mniejszości polskiej na Litwie, przyczyni się do łatwiejszej realizacji dwustronnych przedsięwzięć, w tym nowych połączeń drogowych, kolejowych oraz energetycznych. Życzymy Litwie powodzenia w sprawowaniu unijnej prezydencji w drugiej połowie roku (Informacja Ministra Spraw Zagranicznych... 2013).

Podkreślono problemy polskiej mniejszości narodowej, ale jednocześnie słowa ministra były zachętą do dalszej współpracy.

W drugiej połowie roku politycy dwóch państw spotykali się przy okazji różnych wydarzeń i uroczystości. Podczas nieformalnego spotkania ministrów spraw zagranicznych państw UE w Wilnie w dniach 6–7 września 2013 r. doszło do rozmowy Sikorskiego z Linkevičiusem. W tamtym okresie kluczowa była sprawa litewskiej prezydencji w UE, która rozpoczęła się 1 lipca tego roku, oraz,

również istotne, przygotowania do szczytu Partnerstwa Wschodniego (Spotkanie szefów... 2013). Przy okazji obchodów Święta Niepodległości w Warszawie miało miejsce spotkanie Komorowskiego z Grybauskaitė (Spotkanie z prezydent... 2014). Z kolei 27–29 listopada 2013 r. odbywał się w Wilnie szczyt Partnerstwa Wschodniego. Ponownie doszło do spotkania Sikorskiego z Linkevičiusem (Spotkanie Sikorskiego z... 2013). Najważniejszym wydarzeniem politycznym miało być wówczas podpisanie umowy stowarzyszeniowej UE – Ukraina. Partner UE w ostatniej chwili wycofał się z wcześniej ustalonego porozumienia (Żdanowicz 2013). W szczycie uczestniczył także B. Komorowski wraz z ministrem Jaromirem Sokołowskim (Szczyt Partnerstwa... 2013).

W końcu tego roku na forum litewskiego parlamentu przedstawiono propozycję powrotu do ustawy o mniejszościach narodowych z 1991 r., która obowiązywała do końca roku 2009. Projekt złożyli przedstawiciele AWPL. W głosowaniu wykreślono tę sprawę z porządku obrad. Przeciwnicy ustawy wskazywali, że projekt był niezgodny z konstytucją litewską. Wniosek przegłosowali opozycyjni konserwatyści oraz większość rządowa, poza AWPL (Tarasiewicz 2013b). Rozwiązanie spraw polskiej mniejszości na Litwie było podstawowym warunkiem, jaki postawiły polskie władze w związku z dalszą współpracą z Litwą. Udział AWPL w koalicji rządowej nie wpłynął na poprawę sytuacji.

Podsumowanie

Pogorszenie stosunków polsko-litewskich nastąpiło w 2009 r. Nie dochodziło do spotkań komitetu prezydenckiego, wspólnego zgromadzenia parlamentarnego, już wcześniej nie zbierała się rada międzyrządowa (Sidorkiewicz 2013, 191 i nn.) Największy wpływ na tę sytuację miały nierozwiązane problemy mniejszości polskiej na Litwie. Okazało się, że ustalenia traktatu z 1994 r. w opinii strony polskiej nie zostały wprowadzone w życie, pomimo upływu wielu lat od podpisania dokumentu. Według przedstawicieli mniejszości polskiej na Litwie w niektórych obszarach nastąpiło pogorszenie jej położenia, np. w sprawach oświaty. Przeciwnego zdania były władze litewskie.

Władze polskie liczyły, że zmiany polityczne na Litwie, związane z wynikami wyborów parlamentarnych w 2012 r., mogły mieć wpływ na polepszenie wzajemnych relacji, tym bardziej, że takie sygnały płynęły ze strony części polityków litewskich. Liczono także na to, iż udział przedstawicieli AWPL w koalicji rządowej na Litwie wpłynie na inne nastawienie do problemów Polaków na Litwie i skuteczne ich rozwiązanie. Zadanie okazało się niezwykle trudne. Powoływano różne zespoły, które miały rozwiązywać konkretne sprawy. Najbardziej skomplikowane było przyjęcie ustawy o mniejszościach narodowych.

W 2013 r. okazało się to niemożliwe. Ożywienie polityczne między państwami w 2013 r. nie spowodowało rozwiązania spraw, które miały wpływ na pogorszenie wzajemnych stosunków w 2009 r. Na pewno wiele kwestii stało się tematem debaty publicznej na Litwie, co było także konsekwencją udziału AWPL w koalicji rządowej. W związku z wyborami prezydenckimi na Litwie w maju 2014 r. oraz wyborami do Parlamentu Europejskiego w tym samym terminie zapowiedziano zajęcie się tymi problemami w okresie powyborczym. Wprowadzenie zmian, związanych z postulatami mniejszości polskiej na Litwie, było bardzo trudne. Politycy litewscy musieli liczyć się z nastrojami w społeczeństwie. Badania z połowy 2014 r. pokazywały, że Polska była postrzegana przez ponad 25% Litwinów jak państwo wrogie. Za największego wroga Litwy uważano Rosję, ale Polska znalazła się na drugim miejscu. Jak te wyniki przełożą się na podejmowane decyzje polityczne? Ostatnie lata pokazywały, że niechęć do rozwiązywania problemów Polaków na Litwie nie miała barwy politycznej, a deklaracje głoszone przez polityków różnych opcji nie przekładały się na realne fakty.

Należy dodać, że istniały obszary współpracy między państwami, które rozwijały się bardzo dobrze. Wspólnie przygotowano projekt połączenia elektroenergetycznego, otrzymano dofinansowanie ze środków UE. Podobnie było w wypadku budowy wspólnego gazociągu. Inwestycje miały wpłynąć na poprawę bezpieczeństwa energetycznego obu państw. Dobrym przykładem okazała się także współpraca wojskowa. Polscy piloci systematycznie uczestniczyli w ochronie przestrzeni powietrznej Litwy, ale także Łotwy i Estonii, w ramach natowskiej operacji *Air Policing*. Wspólne projekty realizowano również w ramach współpracy transgranicznej.

Bibliografia

- Atak na polskie sanktuarium na Roszie (2012). W: <http://kurierwilenski.lt/2012/11/24/atak-na-polskie-sanktuarium-na-rossie/> [dostęp 30 XI 2012].
- Bobryk, A. (2005), *Odrodzenie narodowe Polaków w Republice Litewskiej 1987–1997*. Toruń.
- Bobryk, A. (2013), *Polsko-litewskie spory o pomniki i tablice pamiątkowe*. W: Nijkowski, L. M. (red.), *Litwini*. Warszawa, 187–209.
- Buchowski, K. (2006), *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*. Białystok.
- Buchowski, K. (2009), *O stosunkach polsko-litewskich w latach 1989–2007*. W: Roman, W. K./Marszałek-Kawa, J. (red.), *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś*. Historia, kultura, polityka. Toruń, 327.
- Buchowski, K. (2013), *Polityka zagraniczna Litwy 1990–2012. Główne kierunki i uwarunkowania*. Białystok.
- Bukowiecka, H. (2011), *Litwa*. W: K. Szczepanik (red.), *Dialog polityczny i współpraca ekonomiczna Polski z sąsiadami 1989–2008*. Warszawa, 64–78.
- Butkevičius, A. (2013), *Niech Polska też zrobi krok*. W: <http://pl.delfi.lt/aktualia/litwa/butkevičius-niech-polska-też-zrobi-krok.d?id=60730717> [dostęp 21 II 2013].

- Deklaracja o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy między Republiką Litewską, a Rzeczpospolitą Polską (1992). W: Kurier Wileński. 9, 2.
- Filipiak, A./Wieliński, B. T. (2013), Przełom na linii Polska–Litwa. Szef litewskiego MSZ dla „Gazety Wyborczej”. W: http://wyborcza.pl/1,75478,13365631,Przelom_na_linii_Polska_Litwa_Szef_litewskiego_MSZ.html [dostęp 17 II 2013].
- Firewicz, A. (2001), Litwa po raz drugi. Toruń.
- Gedvilas, V. (2013), Prawa Polaków na Litwie i Litwinów w Polsce powinny być jednakowe. W: <http://kurierwilenski.lt/2013/03/28/gedvilas-prawa-polakow-na-litwie-i-litwinow-w-polsce-powinny-byc-jednakowe> [dostęp 30 III 2014].
- Hyndle-Hussein, J. (2012a), Pierwsza tura wyborów parlamentarnych na Litwie. W: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2012-10-17/pierwsza-tura-wyborow-parlamentarnych-na-litwie> [dostęp 18 X 2012].
- Hyndle-Hussein, J. (2012b), Litwa – kryzys polityczny po wyborach. W: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2012-11-07/litwa-kryzys-polityczny-po-wyborach> [dostęp 17 XI 2012].
- Hyndle-Hussein, J. (2012c), Centrolewicowy rząd na Litwie przejmuje władzę. W: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2012-12-19/centrolewicowy-rzad-na-litwie-przejmuje-wladze> [dostęp 18 XII 2012].
- Informacja Ministra Spraw Zagranicznych na temat polityki zagranicznej RP w 2011 r. (2011). W: <http://archiwalny.msz.gov.pl/Expos%C3%A9,2011,41979.html> [dostęp 9 II 2014].
- Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2012 roku (2012). W: <http://archiwalny.msz.gov.pl/Expos%C3%A9,2012,50762.html> [dostęp 10 II 2014].
- Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2013 roku (2013). W: http://www.msz.gov.pl/pl/aktualnosci/wiadomosci/informacja_ministra_spraw_zagranicznych_o_zadaniach_polskiej_polityki_zagranicznej_w_2013_roku [dostęp 12 II 2014].
- Informacja rządu na temat polskiej polityki zagranicznej w 2008 roku (przedstawiona przez ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego na posiedzeniu Sejmu 7 maja 2008 roku) (2009). W: Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 14.
- Informacja rządu na temat polskiej polityki zagranicznej w 2009 roku (przedstawiona przez ministra spraw zagranicznych Radosława Sikorskiego na posiedzeniu Sejmu 13 lutego 2009 roku) (2010). W: Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej, 27.
- Jagiello, M. (2000), Partnerstwo dla przyszłości. Szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych. Warszawa.
- Jagiello, M. (1996), Lietuva – mūsų draugas.... Vilnius.
- Kabzińska, I. (2009), Między pragnieniem ideału a rzeczywistością. Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie w okresie transformacji systemowej przełomu XX i XXI wieku. Warszawa.
- Kawęcki, K. (2013), Polacy na Wileńszczyźnie 1990–2012. Warszawa.
- Komorowski do Litwinów: Idziemy w tym samym kierunku. A Grybauskaitė ani słowa o gościu (2013). W: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,13412684,Komorowski_do_Litwinow_Moze_i_realizujemy_odrebne.html?lokalne=olsztyn#BoxWiadTxt [dostęp: 17 II 2013].
- Kozicz, M. (2013a), Relacje powinny być lepsze niż dobre. W: <http://www.wilnoteka.lt/pl/artykul/relacje-powinny-byc-lepsze-niz-dobre> [dostęp 14 II 2013].
- Kozicz, M. (2013b), Nowy impuls w relacjach z Polską. W: <http://www.wilnoteka.lt/pl/artykul/nowy-impuls-w-relacjach-z-polska> [dostęp 23 II 2013].
- Kurcz, Z. (2005), Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne. Wrocław.
- Linkevičius L. (2013), „Zimny pokój” z Polską był bez sensu. W: <http://pl.delfi.lt/aktualia/litwa/linkevicius-zimny-pokoj-z-polska-byl-bez-sensu.d?id=60714621> [dostęp 20 II 2013].
- Litewską flagą wycierali schody. Akt profanacji potępili wszyscy (2013). W: <http://pl.delfi.lt/aktualia/litwa/litewska-flaga-wycierali-schody-akt-profanacji-potepili-wszyscy.d?id=63605174> [dostęp 22 II 2014].

- Litewski parlament: Jesteśmy gotowi do rozstrzygnięcia kwestii dotyczących Polaków (2013). W: http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114881,13656989,Litewski_parlament_jestesmy_gotowi_do_rozstrzygnięcia.html?lokale=olsztyn#BoxWiadTxt [dostęp 30 III 2013].
- Litwa – Polska nieporozumienia powinny odejść w przeszłość (2013). W: <http://kurierwilenski.lt/2013/02/08/litwa-polska-nieporozumienia-powinny-odejsc-w-przeszlosc/> [dostęp 15 II 2013].
- Łossowski, P. (2001), Litwa. Warszawa.
- Maksymowicz, E. (2012), Zatrzymano sprawców dewastacji Mauzoleum Piłsudskiego na Rosie. W: <http://www.wilnoteka.lt/pl/artykul/zatrzymano-sprawcow-dewastacji-mauzoleum-pilsudskiego-na-rossie> [dostęp 30 XI 2012].
- Maksymowicz, E. (2013), Mahomet do góry, czyli nie przyszła koza do woza. W: <http://www.wilnoteka.lt/pl/artykul/mahomet-do-gory-czyli-nie-przyszla-koza-do-woza> [dostęp 17 II 2013].
- Marszałek Ewa Kopacz spotkała się z szefem litewskiego Sejmu (2013). W: <http://www.znadwili.lt/aktualnosc/20130326/marszalek-ewa-kopacz-spotkala-sie-z-szefem-litewskiego-sejmu> [dostęp 28 marca 2013].
- Minister oświaty Litwy przyjedzie do Polski, odwiedzi litewskie szkoły (2013). W: <http://www.znadwili.lt/aktualnosc/20130305/minister-oswiaty-litwy-przyjedzie-do-polski-odwiedzi-litewskie-szkoly> [dostęp 10 III 2013].
- Mniejszość polska odnajduje swoje miejsce na Litwie (2013). W: <http://www.prezydent.pl/aktualnosc/wizytyzagraniczne/art,225,mniejszosc-polska-odnajduje-swoje-miejsce-na-litwie.html> [dostęp 24 VIII 2013].
- Modzelewski, W. T. (2009), Stosunki polsko-litewskie. W: Modzelewski, W. T. (red.), Polska wobec sąsiadów. Współczesne stosunki polityczne. Olsztyn.
- Obarski, M. T. (2009), Polsko-litewska współpraca międzyparlamentarna. Zapis pierwszej dekady. W: Roman, W. K./Marszałek-Kawa, J. (red), Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś. Historia, kultura, polityka. Toruń, 328–340.
- Odezwa Związku Polaków na Litwie w związku z agresją radzieckich służb specjalnych w Wilnie (2013). W: Srebrakowski, A. (oprac.), My nie bracia, my sąsiedzi. Polska perspektywa stosunków polsko-litewskich. Wybór tekstów i dokumentów. Wrocław, 503–504.
- Paczkowska, Cz. (2012), Szowinizm polityczny odbija się echem prymitywnych prowokacji. W: Tygodnik Wileńszczyzny, nr 637, <http://www.tygodnik.lt/201249/> [dostęp 20 XI 2012].
- Pavalkis: Wszystko zależy od dobrej woli Polski (2013). W: <http://pl.delfi.lt/aktualia/litwa/pavalkis-wszystko-zalezy-od-dobrej-woli-polski.d?id=60880007> [dostęp 13 III 2013].
- Polska i Litwa idą w tym samym kierunku (2013). W: <http://www.prezydent.pl/aktualnosc/wizytyzagraniczne/art,224,polska-i-litwa-ida-w-tym-samym-kierunku.html> [dostęp 24 VIII 2013].
- Polski protest na Litwie – Tusk interweniuje: powstanie zespół ds. edukacji (2011). W: http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1,80277,10226688,Polski_protest_na_Litwie_powstanie_zespol_ds_educacji.html [dostęp 4 IX 2011].
- Polsko-Litewskie Zgromadzenie Poselskie wznawia pracę (2013). W: <http://www.znadwili.lt/aktualnosc/20130311/polsko-litewskie-zgromadzenie-poselskie-wznawia-prace> [dostęp: 13 III 2013].
- Postawiono zarzuty za zbezczeszczenie mauzoleum marszałka Piłsudskiego (2012). W: <http://www.znadwili.lt/aktualnosc/20121130/postawiono-zarzuty-za-zbezczeszczenie-mauzoleum-marszalka-pilsudskiego> [dostęp 30 XI 2012].
- Potrzeba mądrości w relacjach z Litwą (2013). W: <http://www.prezydent.pl/aktualnosc/wizytyzagraniczne/art,226,potrzeba-madrosi-w-relacjach-z-litwa.html> [dostęp 24 VIII 2013].
- Radczenko, A. (2012), Podstawowe założenia programowe rządu Algirdasa Butkevičiausa. W: http://pl.delfi.lt/archive/podstawowe-zalozenia-programowe-rzadu-algirdasa-butkeviciusa.d?id=60201_059 [dostęp 12 II 2014].
- Radczenko, A. (2013), Komorowski: Jestem gościem Litwy nowoczesnej i demokratycznej. W: <http://pl.delfi.lt/aktualia/litwa/komorowski-jestem-gosciem-litwy-nowoczesnej-i-demokratycznej.d?id=60691065> [dostęp 17 II 2013].

- Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2009 (2009). W: <http://www.msz.gov.pl/resource/90f1454c-8ac1-439a-9e5f-ac2ca6a0f013> [dostęp 8 II 2014].
- Raport o sytuacji Polonii i Polaków za granicą 2012 (2012). W: <http://www.msz.gov.pl/resource/b8b3993a-2df7-408b-a4c4-20b7ef465d34:JCR> [dostęp 22 II 2014].
- Rozmowa z Premierem Republiki Litewskiej (2013). W: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/art,2455rozmowa-z-premierem-republiki-litewskiej.html> [dostęp 24 II 2013].
- Seimas of the Republic of Lithuania resolution no xii-51 on the programme of the government of the Republic of Lithuania, 13 December 2012 Vilnius, Programme of the sixteenth government for 2012–2016 (2012). W: http://www.lrv.lt/bylos/vyriausybes/16_vyr_%20programa_EN.pdf [dostęp 12 II 2014].
- Sidorkiewicz, K. (2013), Działalność polsko-litewskiej rady międzyrządowej w świetle dokumentów (1997–1998). W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IV, 191–201.
- Sobczak J. (2009), *Potomkowie Lecha i Giedymina. Stosunki polityczne między Litwą a Polską w pierwszych latach odrodzenia państwa litewskiego*. Poznań.
- Spotkanie premierów Polski i Litwy (2009). W: http://www.premier.gov.pl/centrum_prasowe/wydarzenia/spotkanie_premierow_polski_i_1,671/ [dostęp 31 VIII 2011].
- Stosunki Polski z Litwą powinny być lepsze niż dobre (2013). W: <http://kurierwilenski.lt/2013/02/13/stosunki-polski-z-litwa-powinny-byc-lepsze-niz-dobre/> [dostęp 14 II 2013].
- Spotkanie Sikorskiego z Tomaszewskim (2013). W: <http://kurierwilenski.lt/2013/11/28/spotkanie-sikorskiego-z-toma-szewskim/> [dostęp 4 I 2014].
- Spotkanie szefów dyplomacji UE (2013). W: <http://fede.org.pl/baltycki-lacznik-25-09-2013/> [dostęp 18 II 2014].
- Spotkanie z prezydent Litwy (2013). W: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/marsz-razem-dla-niepodleglej/aktualnosci/art,19,spotkanie-z-prezydent-litwy.html> [dostęp 10 II 2014].
- Srebrakowski, A. (2000), *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*. Toruń.
- Szczyt Partnerstwa Wschodniego w Wilnie (2013). W: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/art,286,szczyt-partnerstwa-wschodniego-w-wilnie.html> [dostęp 10 II 2014].
- Tarasiewicz, S. (2013a), Czy prezydent Polski był mile widziany w Wilnie? W: <http://kurierwilenski.lt/2013/02/18/czy-prezydent-polski-byl-mile-widziany-w-wilnie/> [dostęp 23 II 2013].
- Tarasiewicz, S. (2013b), Znowu zablokowano Ustawę o Mniejszościach Narodowych. W: <http://kurierwilenski.lt/2013/12/27/znovu-zablokowano-ustawe-o-mniejszosciach-narodowych/> [dostęp 4 I 2014].
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy, sporządzony w Wilnie dnia 26 kwietnia 1994 r. (1995). W: *Dz.U.*, Nr 15, poz. 71.
- Tusk już na Litwie. „Pośpieszna wizyta”, „wyprawa krzyżowa” (2011). W: http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1,80277,10226458,Tusk_juz_na_Litwie_Pospieszna_wizyta_wyprawa.html [dostęp 4 IX 2011].
- Wojniło, W. (2013), Delegacja Sejmu RP w Wilnie na obchodach 11 Marca. W: <http://www.wilnoteka.lt/pl/artykul/delegacja-sejmu-rp-w-wilnie-na-obchodach-11-marca> [dostęp 13 III 2013].
- Załącznik Nr 1 do Umowy Koalicji Wspólnej Pracy dla Litwy Partii Socjaldemokratów Litwy, Partii Pracy i Partii Porządek i Sprawiedliwość, 15 listopada 2012 r., Wilno (2012). W: http://www.awpl.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=419%3Azacznik-do-umowy-koalicji&catid=42%3Aaktualia&Itemid=59&lang=pl [dostęp 6 I 2014].
- Zgromadzenie Parlamentarne Sejmu i Senatu RP i Sejmu RL (2009). W: *Kronika Sejmowa*. 37, 27–28.
- Żdanowicz, Z. (2013), Trzeci szczyt Partnerstwa Wschodniego. W: *Tygodnik Wileńszczyzny*. 690, <http://www.tygodnik.lt/201349/> [dostęp 5 I 2014].

RAFAL CZACHOR

Dolnośląska Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach

GLÓWNE TENDENCJE W PROCESACH KSZTAŁTOWANIA SIĘ SYSTEMÓW POLITYCZNYCH PAŃSTW POSTRADZIECKICH

Main tendencies in the process of forming post-Soviet political systems

Słowa kluczowe: demokratyzacja, transformacja systemów politycznych, reżimy hybrydowe, przestrzeń postradziecka

Keywords: democratization, transformation of political systems, hybrid regimes, post-Soviet space

ABSTRACT: The peak moment of crisis in the Soviet Union was its official dissolution in the end of 1991. All former Soviet republics were forced to face serious challenges in social and political development. The phenomena of post-communist transformation is a field of broad investigations. The article examines main common trends in the development of political systems in the post-Soviet countries. The author concludes that former USSR republics have passed period of transformation and established political regimes of a new type. It confirms a thesis about possibility of transformation of undemocratic regime into another undemocratic. Drawing prospects to further development of post-Soviet political systems, the author suggests two scenarios: “turbulent democratization” and “authoritarian remake”.

Problemy badań nad postradzieckimi systemami politycznymi

Republiki Europy Wschodniej oraz Azji Środkowej, niemalże ćwierć wieku od upadku komunizmu i rozpadu Związku Radzieckiego, wciąż są określane mianem państw postradzieckich. Choć niektórzy badacze kwestionują zasadność używania tego uogólniającego pojęcia wobec tak różnych pod względem ustrojowym i kulturowym państw jak Rosja, Mołdawia czy Turkmenistan (Rupnik 1999, 57–60; Holzer/Balik 2009, 17), jest ono często spotykane w literaturze politologicznej. Jego stosowanie świadczy o przemożnym piętnie, jakie okres komunizmu odcisnął na instytucjach i zachowaniu aktorów politycznych

poszczególnych państw, aczkolwiek jego użycie w kontekście analizy transformacji postkomunistycznej nie oznacza, iż czynnik ten wciąż decyduje o charakterze systemu politycznego danego państwa. Chodzi bardziej o wspólny punkt wyjścia transformacji niż jej efekt końcowy. Właśnie rezultaty transformacji systemowej poszczególnych państw postradzieckich są zgoła odmienne, co też podkreślają badacze (Bodio/Wojnicki/Załęski 2006, 93; Chen/Sil 2007, 279). Republiki bałtyckie zbudowały stabilne demokracje parlamentarne, podczas gdy Azerbejdżan czy Turkmenistan petryfikują autorytarne ustroje o cechach orientalnych despotów. Mimo to państwa postradzieckie¹ w okresie przemian systemowych wykazywały wiele elementów wspólnych, uprawniających do twierdzenia o istnieniu specyficznych cech transformacji postradzieckiej. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie głównych cech systemów politycznych oraz procesu ich kształtowania się, a zatem okoliczności, w jakich dokonywała się transformacja.

Wiele o problemach w badaniach postradzieckich systemów politycznych mówi przyjęta optyka badawcza odnośnie do procesu dezintegracji Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Badacze przyczyn tego zjawiska upatrują bądź w czynniku międzynarodowym i rywalizacji bipolarnej (w tym kontekście upadek ZSRR postrzegany jest jako konsekwencja przegranej „zimnej wojny”), bądź w istnieniu poważnych problemów społeczno-gospodarczych wewnątrz państwa sowieckiego (Здравомыслов 1999, 28–38)². Zgodnie z drugim ujęciem, pod koniec istnienia ZSRR radziecki system społeczny i polityczny utracił zdolności samoadaptacji oraz stan homeostazy. W konsekwencji zaistniały wewnętrzne przesłanki do rozpadu państwa w oparciu o kryterium etnopolityczne oraz wykształcenia się odrębnych systemów społecznych i politycznych w poszczególnych dawnych republikach związkowych. W ujęciu strukturalnym wskazuje się na rozwój instytucji sprzyjających zaistnieniu demokracji, przede wszystkim w kontekście uprzemysłowienia i rozwoju społecznego (Cichosz 2006, 35). Podejście to jednak nie tłumaczy, dlaczego lepiej rozwinięta Białoruś jest obecnie państwem dużo mniej demokratycznym niż rolnicza Mołdawia. Wreszcie ujęcie proceduralne wskazuje na znaczenie zachowania głównych aktorów politycznych w procesie przemian i ich gotowość do „gry według zasad”, a więc petryfikacji systemu demokratycznego. Politolodzy zgadzają się, że żaden

¹ Z poniższej analizy wyłączone zostały przypadki Litwy, Łotwy i Estonii, które cechują się ustabilizowanymi rządami demokratycznymi, a ich historia, doświadczenie samoorganizacji politycznej nie ma w istocie wiele wspólnego z pozostałą przestrzenią postradziecką.

² Andriej Zdravomysłow wskazywał na istnienie trzech wewnętrznych konfliktów w społeczeństwie ZSRR, które też miały doprowadzić do jego upadku. Był to konflikt dysproporcji rozwoju ekonomicznego i nadmierne uprzywilejowanie sektora zbrojeniowego, konflikt aksjologiczny pomiędzy deklarowanymi przez propagandę wartościami komunistycznymi i praktyką życia radzieckich obywateli, a także kryzys władzy, przejawiający się w nadmiernej biurokracyzacji, hamowaniu oddolnych inicjatyw o charakterze społecznym.

z wymienionych paradygmatów nie przynosi satysfakcjonującego wyjaśnienia transformacji postkomunistycznej, stąd też pojawiają się konstatacje cykliczności (a nie liniowości) transformacji i braku jakichkolwiek schematów tranzytologicznych (Мельвилъ/Стукал/ Миронюк 2012).

Analiza procesu instytucjonalizacji postradzieckich reżimów politycznych pozwala na wyróżnienie dwóch modeli tego zjawiska. Model pierwszy materializował się w republikach o wyraźnej dominacji jednego aktora politycznego, „pod którego” tworzono normy prawne i rozwiązania ustrojowe. Zjawiska takie były możliwe ze względu na słabość (lub faktyczny brak) opozycji i postępującą jej marginalizację. W konsekwencji reżimy te są bardziej autorytarne, zaś w perspektywie średnioterminowej stosunkowo stabilne oraz mniej podatne na polityczne wstrząsy. Jest to pokłosie represyjności reżimów, a ta – konsekwencją obranej formuły rywalizacji politycznej o cechach gry o sumie zerowej („zwycięzca bierze wszystko”³) (Hellman 1998, 203–234; Гельман 1999). Model ten reprezentują systemy polityczne Rosji, Białorusi, Azerbejdżanu oraz republik środkowoazjatyckich. Drugi model, noszący znamiona konsensualności, jest aktualny w przypadku „miękkich” reżimów niedemokratycznych lub demokracji wadliwej i cechuje się oparciem na kompromisie pomiędzy głównymi aktorami politycznymi (gra o sumie dodatniej): elitami rządzącymi i opozycją. Kompromis ten warunkuje istnienie opozycji o pewnym poziomie relewantności i mimo istnienia mechanizmów faktycznie utrudniających takie zjawiska możliwa jest alternacja władzy⁴. Model ten reprezentują systemy polityczne Mołdawii, Ukrainy, Gruzji oraz Armenii i Kirgistanu. Oba modele kształtowały się w ramach nieformalnej politycznej walki pomiędzy grupami interesu czy klanowymi, a element normatywny, prawne regulacje systemowe, w mniejszym lub

³ Pod pojęciem tym należy rozumieć formułę rywalizacji, w której główni aktorzy polityczni nie są skłonni do konsensusu, a zwycięzca zdobywa pełnię władzy. Wynika to zarówno ze specyfiki samej rywalizacji, jak i przyjętych rozwiązań systemowych (systemy prezydenckie).

⁴ Kompromisowość danego modelu nie wyklucza, że ewentualnej alternacji władzy nie będą towarzyszyć poważne wstrząsy i ostra walka pomiędzy aktorami: dowodzą tego tzw. kolorowe rewolucje na Ukrainie, w Gruzji i Kirgistanie. Podkreślić przy tym należy, że w praktyce państw postradzieckich alternacja władzy w ramach modelu konsensualnego nie przynosi zdecydowanej zmiany w charakterze systemu politycznego: obecny reżim Ukrainy czy Gruzji nie jest bardziej demokratyczny niż przed rewolucją „pomarańczową” i „rózańą”. Odwoływanie się do retoryki demokratycznej przez jeden z obozów (aspirujący do sprawowania władzy) było narzędziem dostępnym z całej palety środków służących walce politycznej. Sukces prodemokratycznego w swej retoryce aktora nie przynosił bowiem wprowadzenia istotnych i trwałych, wykraczających poza zagranie koniunkturalne, rozwiązań demokratycznych. Nowy obóz rządzący, wpisując się w ogólną logikę rozwoju postradzieckich systemów politycznych, dążył do ustabilizowania mechanizmów służących bezalternatywności rządów. Oczywiście, sam fakt alternacji władzy jest dowodem na możliwość zaistnienia w niedemokratycznych reżimach postradzieckich zjawisk właściwych demokracji (i może przynieść poprawę miejsca danego państwa w rankingu demokracji, jak było to w przypadku Kirgistanu po kolejnych przewrotach), jednak nie pozwala na wysnucie wniosku o trwałą, postępującą demokratyzację państw obszaru.

większym stopniu – zależnie od poszczególnych przypadków – stanowiły wtórny czynnik służący petryfikacji istniejącego *status quo*⁵ (Саркисян 2009).

Formalnie wszystkie republiki postradzieckie deklarują ustrój demokratyczny, pluralizm, przestrzeganie praw człowieka i obywatela. W praktyce jednakże demokratyczne deklaracje składane przez elity poszczególnych państw były strategią służącą legitymizacji rządów. Jej przyjęcie, a więc zgoda na częściowe ustępstwa wobec opozycji, służyło minimalizacji kosztów związanych z utrzymaniem władzy i wynikało z osłabienia dawnych elit partyjnych w schyłkowym okresie istnienia ZSRR i pierwszych latach niepodległości. Już w pierwszej połowie lat 90. większość republik postradzieckich zaczęła odchodzić od idei demokratyzacji. W warunkach politycznej niestabilności i powszechnej pauperyzacji jedyną polityczną platformą, na której mógł być budowany społeczny konsensus, była idea silnego państwa o cechach paternalistycznych i neopatrymonialnych (Fisun 2012, 87). W przekonaniach społecznych idea ta kształtowała się jako przeciwieństwo demokracji, co przekładało się na poparcie dla silnej władzy prezydenta (Рябов 2010, 188). Zarzuty o łamanie demokratycznych podstaw ustrojowych są odrzucane przez władze republik na dwa sposoby. Po pierwsze, obwinienia te władze poszczególnych państw negują wraz ze stwierdzeniem, iż standardy demokracji są przestrzegane (np. Białoruś, Rosja, Azerbejdżan), a wysokie wskaźniki poparcia dla rządzących i praktyczny brak opozycji odzwierciedlają społeczne zaufanie do systemu rządów. Po drugie, przywódcy republik zgadzają się z zarzutami, podkreślając konieczność „okresu przejściowego”, który doprowadzi je do pełnowartościowej demokracji w bliżej nieokreślonej przyszłości (Kazachstan, Uzbekistan, Kirgistan w czasie rządów Askara Akajewa).

W praktyce postradzieckie systemy polityczne w procesie formowania się i funkcjonowania wykazują znaczne zbieżności, w wielu kwestiach stanowią jedną kategorię „demokracji z przymiotnikami”, charakteryzując się zachowaniem „demokratycznej i konstytucyjnej fasady” przy jednoczesnym oparciu się o bezalternatywne i słabo limitowane rządy prezydenckie. Należą one do kategorii reżimów hybrydowych, w których utrzymaniu procedur formalnej rywalizacji nie towarzyszy rzeczywista możliwość alternacji władzy (Фурман 2010, 12; Collier/Levitsky 1997, 430).

⁵ Aktualności i powszechności tego mechanizmu na obszarze postradzieckim dowodzi nie tylko przypadek klanów w republikach środkowoazjatyckich, ale także klanów ormiańskich (w tym dominujący klan karabaski) czy klanów biznesowych na Ukrainie (zwłaszcza spektakularna rywalizacja w czasie „pomarańczowej rewolucji” w 2004 r.).

Okoliczności transformacji postradzieckich systemów politycznych

1. Upadek ideologii komunistycznej na przełomie lat 80. i 90. sprawił, że republikańskie elity nomenklaturowe, wciąż zachowujące względną zwartość i vitalność, dokonały transformacji, kierując procesem zmian. Rola społeczeństw w ich toku miała charakter wtórny, a w niektórych przypadkach nawet nie przyspieszała przekształceń (Białoruś, republiki Azji Środkowej). Durkheimowska anomia, czyli rozpad starych, propagowanych w czasach ZSRR wartości wobec braku nowych, sprawiła, że społeczeństwa postradzieckie skłonne były do odtworzenia i kultywowania archaicznej, scentralizowanej i autorytarnej struktury władzy państwowej. Stan ten – w którym można upatrywać syndrom postkolonialny – ogranicza możliwości przyszłej transformacji i modernizacji: utrzymuje się wysoki poziom korupcji, atomizacja społeczeństw i brak podstaw do tworzenia się kapitału społecznego (Никольский 2010, 63). Czynnikiem dodatkowo komplikującym był fakt równoległej transformacji politycznej, gospodarczej oraz kształtowania się nowo powstałych państwowości (dla większości republik byłego ZSRR niepodległość była nowym doświadczeniem), jak i procesu narodotwórczego. Zachodzące na obszarze dawnego ZSRR zjawiska należy zatem tłumaczyć specyfiką budownictwa państwowego i narodowego (procesami *state-building* oraz *nationbuilding*) (Антанович 2007; Топилов 2000). Taras Kuzio używa w tym kontekście pojęcia transformacji czterowymiarowej, które odróżnia transformacje postkomunistyczne od wcześniejszych Huntingtonowskich „fal demokratyzacji” (Kuzio 2001, 168; Huntington 1995).

2. W okresie transformacji elity nomenklaturowe pozostawały głównym aktorem politycznym i inicjatorem zmiany systemowej. Wobec słabości sił opozycji demokratycznej (albo jej rzeczywistego braku, m.in. w Turkmenistanie), transformacja odbywała się nie w drodze „paktu”, jak to było w Polsce, lecz w drodze narzuconego przejścia (impozycji). Elity, reagując na potrzebę zapewnienia sobie *status quo* w warunkach pogarszającej się sytuacji ekonomiczno-społecznej, zainicjowały przemiany, jednocześnie starając się ograniczyć partycypację w nich siłom spoza nomenklatury. Sytuacja taka miała miejsce w republikach związkowych ZSRR o stosunkowo silnych tendencjach odśrodkowych (Ukraina, Rosja, Gruzja, Azerbejdżan, Armenia, ale także Białoruś). Narzucone przejście skutkowało wykształceniem się rywalizacji politycznej w postaci gry o sumie zerowej, w której przeciwnicy: siły nomenklaturowe i narodowo-demokratyczne nie były skłonne do kompromisu. Niestabilność ewoluujących systemów politycznych wzmacniał brak wyborów „założycielskich” (pierwszych wyborów wolnych i konkurencyjnych), które w pełni legitymizowałyby nowy reżim polityczny.

W republikach, w których elity władzy pozostawały nieskonsolidowane (Ukraina, Armenia), wewnętrzne konflikty przekładały się na sferę publiczną i ją angażowały. Niejednokrotnie podsycane były konstruowaną na bieżące potrzeby ideologią (np. w czasie tzw. pomarańczowej rewolucji na Ukrainie). W republikach, gdzie elita była skonsolidowana wokół autorytarnego przywódcy, wewnętrzna walka o alokację zasobów toczy się w odideologizowanej atmosferze rywalizacji koteryjnej (Rosja, Kirgistan). Rezultatem tych zjawisk była niejednokrotnie eliminacja polityków, którzy współtworzyli z obecnym liderem system polityczny, oraz powołanie proprezydenckich ugrupowań politycznych. Cechą właściwą reżimom postradzieckim jest zdominowanie systemu przez jednostkę – wytworzyły się reżimy bezalternatywnej władzy prezydenckiej. Wokół głów państw wykształciły się partie proprezydenckie – „partie władzy” (Potulski 2007, 268), pozbawione własnej tożsamości i programu politycznego, ograniczające się jedynie do popierania kierunku działań głowy państwa: „Jedna Rosja”, kazachski „Nur Otan”, azerski „Yeni Azerbaycan”. Ugrupowania te niejednokrotnie nie mają nawet parlamentarnej większości, nie decydują o obsadzie wyższych stanowisk państwowych, nie uczestniczą w tworzeniu strategii rozwoju czy w kluczowych decyzjach. Są funkcją zapotrzebowania głowy państwa i jego otoczenia: nawet w czasie wyborów ich sukces zależy od tzw. zasobów administracyjnych, a więc woli najwyższego przywództwa państwowego (Макаренко 2002/2003).

3. W okresie transformacji szczególnie widoczne było zapotrzebowanie na charyzmatyczny i tradycyjny model legitymacji władzy. Rolę kluczowego aktora politycznego w poszczególnych republikach w latach przełomu odgrywali szefowie parlamentów, sprawujący formalnie funkcje głów państw – występowali oni nie tylko w roli przywódcy politycznego, ale również „ojca narodu”. Ze względu na szereg czynników, takich jak przynależność do danego etnosu (bądź klanu), stopień zideologizowania izby, znacząco wpływali oni na kierunek transformacji, instytucjonalizując swoją pozycję poprzez zajęcie foteli prezydentów. Droga tą podążyli tacy politycy, jak: Borys Jelcyn, Leonid Krawczuk, Mircea Snegur, Lewon Ter-Petrosjan, Zwiad Gamsachurdia, Nursułtan Nazarbajew, Emomali Rahmon.

Fakt ten sprawił, iż w republikach postradzieckich nie było poważnych trudności z instytucjonalizacją reżimów autorytarnych. Ich petryfikacji towarzyszyło eliminowanie przeciwników politycznych: w Azerbejdżanie Heydar Alijew zmusił Sureta Gusiejnowa do ucieczki do Rosji, w Kazachstanie Nursułtan Nazarbajew osadził w więzieniu Gałymżana Żakijanowa, zaś w Kirgistanie podobny los spotkał przeciwnika Askara Akajewa – Feliksa Kułowa, w Tadżykistanie Emomali Rahmon zmarginalizował rolę Akbarszo Iskandarowa. W rezultacie walki politycznej, niejednokrotnie odwołującej się do narzędzi przemocy, ukształtowały się silne klany proprezydenckie, dominujące w życiu politycznym i gospodarczym wspomnianych wyżej państw.

Wykształcenie się funkcjonujących obecnie tradycyjnych i charyzmatycznych modeli legitymacji władzy państwowej było nierozdzielnie związane z pojawieniem się w przełomowym, rewolucyjnym dla państwa, momencie wyrazistego lidera. Legitymacji ich rządów sprzyjała społeczna dezaprobatą istniejącej sytuacji politycznej oraz kontestacja podstawowych norm obowiązujących w określonej sytuacji politycznej. Polityczni liderzy odpowiedzialni za wyznaczenie kierunku transformacji systemów politycznych swoją wysoką pozycję osiągnęli bądź jeszcze w okresie istnienia ZSRR (Lewon Ter-Petrosjan, Nursułtan Nazarbajew, Islam Karimow, Saparmurad Nijazow), bądź stosunkowo niedługo po uzyskaniu przez poszczególne republiki suwerenności (Heydar Alijew,

Tabela 1. Rotacja władzy (na urządzie prezydenta) w państwach postradzieckich

Demokratyczna rotacja władzy		
Mołdawia	3 razy	1997, 2001, 2009
Ukraina	2 razy	1994, 2010
Gruzja	1 raz	2013
Białoruś	1 raz	1994
Kirgistan	1 raz	2011
Wymuszona (siłowa) rotacja władzy		
Kirgistan	2 razy	2005, 2010
Ukraina	2 razy	2004, 2014
Gruzja	2 razy	1992, 2003
Azerbejdżan	2 razy	1992, 1993
Armenia	1 raz	1998
Pakt elit (przekazanie władzy)		
Rosja	3 razy	2000, 2008, 2012
Armenia	1 raz	2008
Azerbejdżan	1 raz	2003
Turkmenistan	1 raz	2006
Brak rotacji władzy		
Kazachstan (faktyczne rządy N. Nazarbajewa od 1989 r.)		
Uzbekistan (faktyczne rządy I. Karimowa od 1989 r.)		
Tadżykistan (rządy E. Rahmona od początku wojny domowej w 1992 r.)		

Źródło: opracowanie własne

Emomali Rahmon, Leonid Kuczma, Aleksandr Łukaszenko). Rozwój systemów politycznych pod ich rządami zmierzał do wykształcenia bezalternatywnych rządów prezydenckich, w których do minimum ograniczona jest możliwość dokonania niekontrolowanej przez obóz rządzący alternacji władzy. Mimo że politycznym celem było stworzenie mechanizmu bezalternatywnych rządów i skutecznego przekazywania władzy wskazanej przez prezydenta osobie, w praktyce życia politycznego kilku państw wykształciły się *quasi* dynastie, niekoniecznie oparte na więzach krwi, a bardziej na typie przywództwa. Typ ten reprezentują Heydar i Ilham Alijewowie w Azerbejdżanie, Saparmurat Nijazow i Gurbanguły Berdimuhamedow w Turkmenistanie, Borys Jelcyn, Władimir Putin, Dmitrij Miedwiediew w Rosji. Niewykluczone wydaje się zastosowanie tegoż mechanizmu przekazywania władzy w ramach rodziny w przypadku rodu Nazarbajewów w Kazachstanie (córka Dariga i zięć Timur Tulibajew), Łukaszenków na Białorusi (syn Wiktor) czy Karimowów w Uzbekistanie (rodziny córek prezydenta: Gulnary i Loli).

4. Niedemokratyczny ustrój republik postradzieckich kształtował się w drodze modyfikacji zasad ustrojowych odziedziczonych po ZSRR oraz w drodze konfliktu władzy wykonawczej z ustawodawczą. Próby podważenia obowiązującego porządku prawnego przez dążących do zwiększenia swych prerogatyw prezydentów powodowały konflikty pomiędzy władzą ustawodawczą i wykonawczą (konflikty te nie dotyczyły jedynie Turkmenistanu, którego organy władzy ustawodawczej od 1991 r. były pod pełną kontrolą egzekutywy). Na tym tle doszło do kryzysu konstytucyjnego w Rosji w 1993 r., na Białorusi w 1996 r., zamachu na parlament w Gruzji w 2003 r. Wobec stosunkowo słabego oporu elit prezydenci zmieniali konstytucje, rozszerzając swoje prerogatywy. We wszystkich wypadkach ogarnięte wolą „przywrócenia porządku” społeczeństwa opowiadały się za prezydentem, wyposażając go w dodatkową legitymację do działania.

Konflikty pomiędzy legislatywą a egzekutywą – zakończone sukcesem tej ostatniej – skłaniały politycznych liderów poszczególnych republik do dokonania reform ustrojowych, na mocy których potwierdzano dominującą pozycję prezydenta wyposażonego w prawo wydawania aktów prawnych, ograniczano rolę parlamentu oraz pozostającego pod kontrolą głowy państwa rządu, wreszcie ograniczano lub wręcz wyeliminowano możliwość wszczęcia procedury odwołania prezydenta z zajmowanego stanowiska. Żadna z konstytucji postradzieckich nie przewiduje obecnie stanowiska wiceprezydenta czy silnego premiershipwa, podkreślając monistyczny charakter przywództwa politycznego. W praktyce dominacja jednostki w systemie politycznym prowadzi do zjawisk w treści i formie zbliżonych do sakralizacji. Wartość prezydentury i rola głowy państwa w deklarowanym zapewnieniu suwerenności i ładu społecznego jest oceniana na tyle wysoko, iż wobec niej charakter wtórny posiadają normy prawne, w tym

konstytucje, które w razie konieczności, wyznaczanej interesem prezydenta, mogą być zmieniane. Konsekwencją jest słabość władzy ustawodawczej, przejawiająca się w braku kontroli nad działalnością głowy państwa, oraz dublowanie prerogatyw ustawodawczych przez prezydenta, fasadowość parlamentów, których członkowie są desygnowani przez obóz prezydencki.

5. Petryfikacji systemów politycznych republik postradzieckich nie towarzyszyła ich instytucjonalizacja. Oznacza to, że względna stabilność systemu nie decydowała o jego konsolidacji, a o istocie ustroju rozstrzyga fakt personalizacji władzy. Najbardziej jaskrawym przejawem takiej sytuacji była Rosja w okresie prezydentury D. Miedwiediewa, gdy faktyczne *residuum* władzy państwowej przemieściło się na instytucję premiera w osobie W. Putina.

Przyjęcie prawodawstwa maksymalnie utrudniającego udział opozycji w życiu politycznym państwa służy ograniczeniu ryzyka utraty władzy przez elity rządzące. Wprowadzenie progów wyborczych, skutecznie utrudniających wejście opozycyjnych ugrupowań politycznych do parlamentów, skutkowało przekształceniem opozycji w partie marionetkowe, sprawiające pozory wielopartyjności (na przykład Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji). W przypadku Uzbekistanu i Turkmenistanu walka z opozycją w momencie rozpoczęcia transformacji w zasadzie nie miała miejsca – przekształcenie partii komunistycznych w partie deklarowane jako demokratyczno-narodowe zakończyło proces budowy systemu partyjnego (monopartii). Wprowadzenie pełnej kontroli nad procesami wyborczymi, stworzenie mechanizmu kontroli i manipulacji rezultatami wyborów sprawiło, iż akt głosowania w takich warunkach został sprowadzony do formy sprawdzania lojalności społeczeństwa wobec władz oraz płaszczyzny rywalizacji władz lokalnych o doprowadzenie do jak najwyższego poparcia dla głowy państwa.

6. We wszystkich republikach postradzieckich formalnie wprowadzono mechanizmy demokratycznej legitymizacji rządów w postaci powszechnych wyborów deputowanych parlamentów i głów państw. Wybory stały się głównym mechanizmem politycznej konkurencji, ale nie mechanizmem zmiany władzy. Elity polityczne dążyły do wytworzenia bezalternatywnych systemów rządów, co skutkowało przekształceniem elekcji w polityczny rytuał, charakteryzujący system rywalizacyjnego autorytaryzmu (Levitsky/Way 2010). Wartości i procedury demokratyczne stały się zatem przedmiotem rytualizacji, a nie komponentem życia politycznego. Istota realizowanych od lat 90. reform sprowadzała się nie do demokratyzacji, lecz modernizacji na bazie przeciwstawnych, wydawałoby się, wartości: jedynowładztwa i wyborów, wolności i autorytaryzmu, paternalizmu i braku gwarancji socjalnych (Макаренко 2008, 110).

7. Kultura polityczna państw postradzieckich nie sprzyjała petryfikacji wartości demokratycznych. Upadek ideologii komunistycznej przyniósł anomie społeczną, która okazała się zjawiskiem trwałym – będąca pozostałością po czasach

ZSRR poddańcza kultura polityczna nie mogła się przysłużyć wykształceniu się społeczeństwa obywatelskiego, świadomości obywatelskiej oraz nawyków partycypacji w życiu społecznym, m.in. w postaci poziomu zaufania do życia politycznego czy rozwoju sektora organizacji pozarządowych. W obliczu chaosu i powszechnej pauperyzacji społeczeństwa postradzieckie żądały „przywrócenia porządku”, rozumianego jako wprowadzenie skutecznych rządów, nawet kosztem wolności i swobód. Ceną za częściowe przeniesienie odpowiedzialności za własny los na elity władzy stało się stopniowe ograniczenie wpływu społeczeństwa na przebieg życia politycznego. W świadomości społeczeństw wciąż utrzymuje się poczucie przejściowości i nietrwałości suwerennej państwowości. To, będące *de facto* symptomem tożsamości postkolonialnej, zjawisko przejawia się w „politycznej infantylności narodu” (Prystupa 2009, 159) oraz poczuciu słabości i immanentnego zagrożenia dla istnienia państwowości i narodu.

8. Sterowana przez władze ograniczona prywatyzacja stanowiła ważny element wzmocnienia systemów władzy prezydenckiej. Przeprowadzona w latach 90. przez polityczne elity przy braku społecznej kontroli prywatyzacja doprowadziła do powstania sieci zależności i uzależnienia biznesu od polityki. Kształtująca się oligarchia wyrażała żywotne zainteresowanie utrzymaniem politycznego *status quo*, widząc w nim nadzieję na pozostanie w posiadaniu zdobytej własności. Ograniczone reformy wolnorynkowe pozwalają na zachowanie kontroli nad społeczeństwem oraz utrudniają pojawienie się niezależnych aktorów politycznych, m.in. na Białorusi, w Azerbejdżanie, Uzbekistanie. Dowodzi tego polityka Rosji po roku 2000, w którym to kraju wcześniej wpływowi oligarchowie utracili znaczenie w życiu politycznym. Odwrotna sytuacja ma miejsce na Ukrainie – tam rywalizacja klanów oligarchicznych stanowi o dynamice polityki wewnętrznej.

Podsumowując, wewnętrznie sprzeczne procesy transformacji politycznej oraz nieudane próby demokratyzacji republik postradzieckich były m.in. pokłosiem komunistycznego dziedzictwa oraz długotrwałych rządów jednopartyjnych i doprowadziły do wykształcenia się reżimów hybrydowych, łączących cechy systemów demokracji liberalnej i niedemokratycznych. Zagrożenia dla istniejących w republikach postradzieckich instytucjonalnych form demokracji płyną przede wszystkim nie ze strony antydemokratycznych sił politycznych (ugrupowań antysystemowych), ale tkwią w istocie rozwiązań ustrojowych i praktyce politycznej: prezydenckiej formie rządów i wzorcach rywalizacji politycznej opartej o formułę gry zerowej, w której zwycięzca dominuje w systemie politycznym, a także braku jego odpowiedzialności przed parlamentem.

Perspektywy dalszej dyferencjacji postradzieckich systemów politycznych

Rozwój systemów politycznych państw powstałych na gruzach radzieckiego imperium wskazuje na istnienie określonej logiki oraz trwałości w procesie ich rozwoju politycznego. Ze względu na specyfikę postradzieckich systemów autorytarnych, której głównym komponentem jest istnienie bezalternatywnej władzy prezydenckiej, państwa, w jakich dokonana się alternacja na najwyższym urzędzie państwowym, są swoistą awangardą w rozwoju systemów politycznych państw obszaru byłego ZSRR. Rozwój wypadków po zmianach na szczytach władzy w takich państwach, jak Ukraina, Armenia, Kirgistan i Turkmenistan może – choć nie musi – stanowić przykład, w jakim kierunku będą zmierzać pozostałe republiki. Przytoczone przykłady: Ukrainy po trzech zmianach rządzących – wygranych W. Juszczunki, W. Janukowycza oraz P. Poroszenki, Gruzji po objęciu władzy przez M. Saakaszwilego, a potem G. Margwelaszwilego, Kirgistanu po obaleniu A. Akajewa i następnie K. Bakijewa oraz Turkmenistanu po śmierci „Turkmenbaszy” – S. Nijazowa, wskazują na dwie alternatywne drogi rozwoju systemów postradzieckich po zakończeniu danego cyklu związanego z aktywnością polityczną obecnego przywódcy oraz wzrostem współzależności ze środowiskiem międzynarodowym. Tym samym reżimy hybrydowe obszaru postradzieckiego mają przed sobą dwie alternatywne drogi rozwoju: stopniowe przejście ku demokracji lub konsolidację autorytaryzmu (Parrott 1997, 7).

Wariant pierwszy oznacza „turbulentną demokratyzację”, polegającą na wolnym wdrażaniu reform demokratycznych oraz łagodzeniu zjawisk autorytarnych w wyniku zacieśniania kontaktów z Zachodem, zwłaszcza na gruncie gospodarczym. Wariant ten głównie dotyczy europejskich państw obszaru (także Gruzji i Kirgistanu), wobec których Unia Europejska występuje jako siła normatywna, warunkująca rozszerzenie kooperacji od dokonywania reform. Impulsem do zmian byłyby w tych państwach społeczne wystąpienia w odpowiedzi na kolejne fałszerstwa rezultatów wyborów. Oznacza to, że niektóre społeczeństwa w procesie rozwoju mogą osiągnąć określony poziom „masy krytycznej”, wyrażający się w jakościowej zmianie w podejściu do polityki i postrzeganiu roli władzy państwowej. Społeczna niezgoda na kontynuowanie polityki władzy bezalternatywnej postawiłaby te państwa w obliczu nowego etapu rozwoju systemu politycznego, w którym powrót do poprzednich praktyk autorytarnych będzie, jeśli nie niemożliwy, to znacznie utrudniony. Państwa należące do tej grupy reprezentują – zgodnie z terminologią Freedom House – reżimy częściowo wolne. Dane rankingu *Freedom in the World* unaoczniają, iż w państwach „turbulentnej demokratyzacji” od początku niepodległego istnienia zachowany jest stosunkowo wysoki poziom wolności obywatelskich i praw politycznych (tabela 2).

Tabela 2. Demokratyczność postradzieckich reżimów politycznych wg rankingu *Freedom in the World*

	1991		2003		2014		typ systemu polit.
	prawa polit.	wolności obyw.	prawa polit.	wolności obyw.	prawa polit.	wolności obyw.	
Moldawia	5	4	3	4	3	3	częściowo wolny
Ukraina	3	3	4	4	4	3	częściowo wolny
Gruzja	6	5	4	4	3	3	częściowo wolny
Armenia	5	5	4	4	5	4	częściowo wolny
Kirgistan	5	4	6	5	5	5	częściowo wolny
Rosja	3	3	5	5	6	5	brak wolności
Kazachstan	5	4	6	5	6	5	brak wolności
Tadżykistan	3	3	6	5	6	6	brak wolności
Azerbejdżan	5	5	6	5	6	6	brak wolności
Białoruś	4	4	6	6	7	6	brak wolności
Uzbekistan	6	5	7	6	7	7	brak wolności
Turkmenistan	6	5	7	7	7	7	brak wolności

Legenda: najwyższy wynik – 1 (reżim w pełni demokratyczny); najniższy wynik – 7 (reżim w pełni niedemokratyczny)

Źródło: Ranking *Freedom in the World*, www.freedomhouse.org/report-types/freedomworld#.U6rylLE-jxco

Wariant drugi – autorytarny „remake” dotyczyć będzie pozostałej części obszaru postradzieckiego, zwłaszcza Azji Środkowej, gdzie w dużo mniejszym stopniu zauważalne są impulsy modernizacyjne, a rozwój społeczny opiera się na aktualizacji własnych wzorców kulturowych. Zmianom w kierunku demokratyzacji dodatkowo nie będą sprzyjać utrzymujące się konflikty regionalne oraz zacieśnianie się więzi państw muzułmańskich z cywilizacją islamu. Wspomniany „remake” polegać będzie na niewielkich zmianach wywołanych nieuniknionymi przetasowaniami na szczytach władzy. Potwierdza to dotychczasowy rozwój systemów politycznych oraz stopniowe pogarszanie się stanu wolności w tych państwach (por. tabela 2). Nawet wymiana pokoleniowa, jeśli miałaby się dokonać w ramach jednej rodziny rządzącej (Alijewów, Karimowów), przyniesie nieznaczne, nowe akcenty w polityce i życiu społecznym państw.

Bibliografia

- Bodio, T./Wojnicki, J./Załęski P. (2006), Modele transformacji państw postkomunistycznych. W: Społeczeństwo i Polityka. 2(7), 93–113.
- Chen, C./Sil, R. (2007), Stretching Postcommunism: Diversity, Context, and Comparative Historical Analysis, „Post Soviet Affairs”, vol. 23, no. 4, 275–301.
- Cichosz, M. (2006), Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg, efekty procesu. W: A. Antoszewski (red.), Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej. Perspektywa porównawcza. Wrocław, 35–66.
- Collier, D./Levitsky, S. (1997), Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. In: World Politics. 49/3, 430–451.
- Fisun, O. (2012), Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective. In: Democratyzatsya. 20(2), 87–96.
- Hellman, J. (1998), Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions. In: World Politics. 50, 203–234.
- Holzer, J./Balik, S. (2009), Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej. Kraków/Nowy Sącz.
- Huntington, S. P. (1995), Trzecia fala demokracji. Warszawa.
- Kuzio, T. (2001), Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? In: Politics. 21(3), 168–177.
- Levitsky, S./Way, L. A. (2010), Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War. Cambridge.
- Parrott, B. (1997), Perspectives on postcommunist democratization. In: Dawisha, K./Parrott, B. (red.), Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus, and Moldova. Cambridge, 1–39.
- Potulski, J. (2007), System partyjny Rosji. Tradycja i współczesność. Gdańsk.
- Prystupa, Y. (2009), Kultura polityczna Ukrainy w procesie przemian. W: Wrocławskie Studia Politolologiczne. 10, 154–160.
- Rupnik, J. (1999), The Postcommunist Divide. In: Journal of Democracy. 10/1, 57–62.
- Антанович, Н. А. (2007), Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы. В: Социология. 2, 23–32.
- Гельман, В. Е. (1999), «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации. В: Общественные науки и современность. 6, 46–64.
- Здравомыслов, А. Г. (1999), Социология российского кризиса. Москва.
- Макаренко, В. И. (2002/2003), Консолидация демократии: «детские болезни» постсоветских государств. В: Полития. 4, 5–18.
- Макаренко, В. (2008), Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации. В: Полития. 3(50), 105–124.
- Мельвиль, А. Ю./Стукал, Д. К./Миронюк, М. Г. (2012), Траектории режимных трансформаций и типы государственной состоятельности. В: Полис. 2, 105–124.
- Никольский, С. А. (2010), Вниз по лестнице, ведущей вверх, Или пути развития демократии в России в конце XX – начале XXI века. В: Гусейнов, А. А. (ред.), Демократия и суверенитет: Многообразие исторического опыта. Москва, 49–64.
- Рябов, А. (2010), Демократизация и модернизация в контексте трансформаций постсоветских стран. В: Иноземцев, В. Л. (ред.), Демократия и модернизация. К дискуссии о вызовах XXI века. Москва, 183–200.
- Саркисян, Г. (2009), Армения на пороге «бархатной революции». В: Политический класс. 9, 58–68.
- Топилов, Ф. (2000), Демократизм, национализм и регионализм в странах Центральной Азии. В: Центральная Азия и Кавказ. 10, 7–18.
- Фурман, Д. (2010), Движение по спирали. Российская политическая система в ряду других систем. Москва.

PAWEŁ LETKO

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

PROBLEM BEZPIECZEŃSTWA EKOLOGICZNEGO W ARKTYCE W STOSUNKACH ROSYJSKO-NORWESKICH

The issue of environmental safety in the Arctic in Russian-Norwegian relations

Słowa kluczowe: Rosja, Norwegia, polityka międzynarodowa, bezpieczeństwo ekologiczne, ochrona środowiska

Keywords: Russia, Norway, Arctic, foreign policy, ecological safety, environmental protection, International Council for the Exploration of the Sea

ABSTRACT: This article is concerned with the influence of the issue of environmental safety in the Arctic on the relations between the Kingdom of Norway and the Russian Federation. Basic documents that determine the environmental protection policy of the two countries as well as the areas of the most visible bilateral collaboration (marine resources conservation in the Arctic, ensuring nuclear safety in the region, combating air pollution, elimination of chemical weapons) have been discussed. Additionally, the actions taken by the governments in Moscow and Oslo for ensuring environmental safety in the Arctic have been analyzed.

Wraz z dynamiką przemian stosunków międzynarodowych zmienia się przestrzenny zakres definiowania problemu bezpieczeństwa. Do niedawna bezpieczeństwo ekologiczne było często bagatelizowane i spychane na margines zainteresowania społeczności międzynarodowej. W chwili obecnej staje się jednym z głównych czynników zmiany w stosunkach międzynarodowych. Zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego wymaga spełnienia dwóch przesłanek – ochrony środowiska naturalnego i rozsądnego korzystania z zasobów naturalnych. Niezbędna jest także kooperacja, zarówno w skali narodowej, jak też regionalnej i światowej – np. w likwidacji skutków katastrof ekologicznych i cywilizacyjnych, rozwijaniu wymiany bezpiecznych technologii i systemów monitoringu zagrożeń ekologicznych, czy wreszcie współpracy naukowo-technicznej.

Rosyjską politykę wobec Dalekiej Północy definiuje zatwierdzony 18 września 2008 r. przez prezydenta Dmitrija Miedwiediewa dokument zatytułowany *Podstawowe założenia polityki Federacji Rosyjskiej wobec Arktyki do roku 2020*

i w dalszej perspektywie. Za kluczową uznaje on eksploatację zasobów naturalnych oraz wykorzystanie potencjalnych szlaków handlowych. Ma to w przyszłości wzmocnić pozycję Federacji Rosyjskiej na arenie międzynarodowej, w związku z tym Moskwa traktuje Daleką Północ jako element gry geopolitycznej (Osica 2010, 21–22). W tym kontekście problemy ekologii schodzą na dalszy plan, chociaż w dokumencie zapisano, iż należy chronić różnorodność biologiczną arktycznej fauny i flory, a także środowisko naturalne w warunkach zwiększonej eksploatacji gospodarczej i światowych zmian klimatycznych, ale wszystko to „z uwzględnieniem interesu narodowego Federacji Rosyjskiej”. Wspomniano również o konieczności utylizacji okrętów z napędem atomowym oraz odpadów przemysłowych. W dokumencie tym nie zostały jednak wymienione żadne państwa, z którymi Rosja powinna współpracować w kwestii Arktyki (Основы государственной... 2008).

20 lutego 2013 r. prezydent Władimir Putin podpisał *Strategię rozwoju strefy arktycznej Federacji Rosyjskiej i zapewnienia bezpieczeństwa narodowego do roku 2020*. Dokument jest dwukrotnie obszerniejszy niż ten z roku 2008, jednak jeżeli chodzi o sprawy ekologii, różnice są niewielkie. Symptomatyczny może być spadek ochrony środowiska z trzeciego na czwarte miejsce wśród priorytetów Rosji w Arktyce – główny nacisk został położony na wszechstronny rozwój społeczno-gospodarczy i stworzenie nowoczesnej infrastruktury, co w wielu wypadkach może kolidować z celami ekologów (Стратегия... 2013).

Norwegia, podobnie jak Finlandia, Szwecja czy Dania, nie postrzega Dalekiej Północy jako źródła siły, które pozwoli jej odgrywać rolę potęgi regionalnej. Uważa ona, iż rosnące zainteresowanie Rosji Arktyką jest raczej zagrożeniem niż szansą dla roli Oslo w regionie (Osica 2010, 26–27). Założenia norweskiej polityki wobec Dalekiej Północy zawiera rządowy dokument zatytułowany *Strategia dla Dalekiej Północy* z grudnia 2006 r. W kontekście Rosji jest w nim wyraźnie zaznaczone, że bez współpracy z tym krajem rozwiązanie wyzwań w wielu dziedzinach nie będzie możliwe (The Norwegian... 2006, 9). Rząd norweski zapowiadał intensyfikację współpracy w dziedzinie ochrony środowiska morskiego oraz obszarów położonych blisko wspólnej granicy i wykazał gotowość poniesienia wydatków związanych z monitorowaniem stanu środowiska. Jako główne źródło problemów zostało wskazane zanieczyszczenie środowiska w wyniku działalności gospodarczej i wojskowej. W Oslo wyrażono zaniepokojenie aktywnością przemysłu ciężkiego na półwyspie Kola, zanieczyszczeniami trafiającymi do Arktyki z Rosji Północno-Zachodniej, funkcjonującymi lub już zamkniętymi reaktorami atomowymi (zwłaszcza produkcją energii elektrycznej w przestarzałych Kolskiej i Leningradzkiej Elektrowni Atomowej). Władze Norwegii zainteresowane były międzynarodową współpracą w tej dziedzinie w regionie, ale zdając sobie sprawę z zagrożeń płynących ze strony wschodniego sąsiada, deklarowały duże zaangażowanie bezpośrednie we

współpracę z Rosją, zwłaszcza w zapewnianiu bezpieczeństwa jądrowego, a także wspieraniu wykorzystywania alternatywnych źródeł energii (The Norwegian... 2006, 47–48). Znaczącą wagę Oslo przywiązywało do zrównoważonego zarządzania zasobami Morza Barentsa, w czym dużą rolę odgrywać miała Mieszana Norwesko-Rosyjska Komisja Rybołówstwa (NRKR), której zadaniem było ustalanie limitów połowowych i ich podział między Rosję, Norwegię oraz państwa trzecie (The Norwegian... 2006, 51–52).

Kwestie ochrony środowiska często są poruszane w trakcie spotkań polityków obydwu stron. Jednym z najważniejszych wydarzeń dla stosunków norwesko-rosyjskich w XXI w. była wizyta D. Miedwiediewa w Oslo wiosną 2010 r. Rosyjski prezydent spotkał się wówczas m.in. z premierem Jensem Stoltenbergiem. Po spotkaniu, odbytym 27 kwietnia, obydwaj politycy wydali wspólne oświadczenie, w którym nie pominięto także spraw związanych z ochroną środowiska. Podkreślono znaczenie dalszej współpracy w tej dziedzinie, koordynowanej przez Rosyjsko-Norweską Komisję ds. Ochrony Środowiska (RNKOŚ), zwłaszcza ochrony środowiska morskiego, skażenia radioaktywnego, zmian klimatu, zachowania różnorodności biologicznej, zmniejszenia zanieczyszczenia (Совместное... 2010). 15 września doszło do ponownego spotkania polityków w Murmańsku, podczas którego m.in. omówiono stan stosunków dwustronnych – wśród priorytetów znalazła się także ochrona środowiska (Договор... 2010).

Problematyka ekologii była poruszana podczas wszystkich spotkań na szczeblu rządowym czy ministerialnym, często dyskutowano zwłaszcza na temat utylizacji odpadów promieniotwórczych (patrz np. Russian Minister... 2006; Transcript... 2009; Выступление... 2014).

Zagadnienie ochrony środowiska podejmowane jest także na forum organizacji międzynarodowych, zwłaszcza regionalnych. Można tu wymienić Radę Arktyczną czy Radę Morza Barentsa. Ponieważ liczą one niewielu członków, są często miejscem prowadzenia rozmów dwustronnych. Jednak należy stwierdzić, iż forum tych organizacji częściej jest wykorzystywane przez Moskwę do budowania pozytywnego wizerunku (np. poprzez zobowiązanie do ochrony środowiska w regionie) czy realizacji własnych interesów geopolitycznych niż faktycznego zaangażowania w rozwiązywanie problemów ekologicznych (Jarocki 2011, 6–7).

Dużą rolę w polityce Oslo odgrywa kwestia ochrony zasobów morskich Arktyki. Norwegia i ZSRR już w kwietniu 1975 r. podpisały porozumienie o utworzeniu NRKR, której celem miało być racjonalne zarządzanie zasobami rybnymi Morza Barentsa i Morza Norweskiego. Od momentu powstania Komisja Rybołówstwa (której pierwsze posiedzenie odbyło się w styczniu 1976 r.) zajmuje się kwestiami związanymi z zastrzeżeniem kwot minimalnych i wspólnym zarządzaniem żywymi zasobami morskimi, regulacją wielkości oczek w sieci, wymogiem korzystania z krat sortujących w trawlerach i wprowadzeniem

monitoringu satelitarnego połowów oraz statków transportowych. Jednym z jej najważniejszych zadań było ustalanie wielkości całkowitej połowów dorsza, płacmiaka i gromadnika – uznanych za wspólne zasoby – oraz podziału limitów między ZSRR a Norwegię. W zasadzie do upadku ZSRR dyskusje podczas spotkań NRKR koncentrowały się na wysokości limitów połowowych oraz wielkości oczek w sieciach. Moskwa, eksploatująca wówczas łowiska Afryki Zachodniej i Ameryki Południowej, dążyła do minimalizowania kwot połowowych, co nie leżało w interesie Oslo. Norwegia chciała zwiększenia oczek w sieciach, na co trudno było uzyskać radziecką (a obecnie rosyjską) zgodę, ponieważ w rosyjskiej części akwenu ryby są mniejsze. W latach 90. XX w., gdy strona rosyjska zaczęła przywiązywać dużo większą wagę do połowów w Arktyce, doszło do sporu z Norwegami, którzy w zasadzie zgodzili się z opiniami świata naukowego, iż należy ostrożnie eksploatować zasoby morskie, i zabiegali o ustalenie kwot połowowych zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Rady Badań Morza (ICES). Pod adresem Oslo, które rozpoczęło sztuczną hodowlę dorsza, zaczęły w związku z tym padać oskarżenia o próby utrzymania połowów tej ryby na niskim poziomie, aby ceny światowe nie uległy obniżeniu. Norwegia, nie chcąc dopuścić do zerwania współpracy, godziła się na rosyjskie żądania, w związku z czym przyjmowane limity połowowe przekraczały zalecenia ICES, osiągając w 2000 r. rekordową różnicę (zalecane 110 tys. ton, limit 395 tys.).

Norwegia nie miała zaufania do przekazywanych przez stronę rosyjską danych dotyczących wielkości połowów, oskarżając ją o systematyczne przekraczanie limitów. System monitoringu nie spełniał swojej roli, ponieważ część połowów trafiała bezpośrednio do Danii, Hiszpanii, Holandii, Portugalii czy Wielkiej Brytanii. W związku z tym rząd w Oslo od 2002 r. podjął wysiłki, aby oszacować rzeczywistą wielkość połowów na Morzu Barentsa. W dużej mierze właśnie dzięki norweskim danym Międzynarodowa Rada Badań Morza oceniła, iż w 2002 r. niedokumentowane połowy dorsza w północnej Arktyce wyniosły 90 tys. ton, a w 2005 r. już 156 tys. ton. Rosyjskie instytucje zajmujące się rybołówstwem nie zgadzały się z norwesкими danymi, twierdząc, iż problem nie jest aż tak poważny, i jesienią 2006 r. oświadczyły, że rosyjskie połowy przekraczały w ostatnich latach limity jedynie o 20–30 tys. ton rocznie (Hønne-land 2007, 9–11). Jednak od roku 2006, kiedy według danych ICES niedokumentowane połowy dorsza spadły o 57% w porównaniu z rokiem wcześniejszym, sytuacja systematycznie się poprawiała; w 2009 r. nawet nie wyczerpano limitu.

Tabela 1. Połowy dorsza na Morzu Barentsa w latach 2000–2014 (w tys. ton)

Rok	Rekomendacje ICES	Przyjęte limity	Faktyczne połowy wg danych ICES
2000	110	390	415
2001	263	395	426
2002	182	395	535
2003	305	395	552
2004	398	486	606
2005	485	485	641
2006	471	471	538
2007	309	424	487
2008	409	430	464
2009	473	525	523
2010	578	607	610
2011	703	703	720
2012	751	751	728
2013	940	1000	966
2014	993	993	

Źródło: Report of the ICES 2014, 7; Historically high 2012; Enighet om 2013

Problem potęguje niejednorodna interpretacja zapisów Traktatu Spitsbergeńskiego (1920) – strona norweska uważa, iż równe prawa dostępu do archipelagu Svalbard dotyczą tylko terytorium lądowego i morza terytorialnego (zgodnie z uznawanym na początku XX w. prawem międzynarodowym), a obszary morskie i szelf kontynentalny powyżej dwunastomilowej granicy morza terytorialnego podlegają jej wyłącznej jurysdykcji. W związku z tym w 1977 r. Oslo określiło dwustumilową strefę ograniczonego rybołówstwa. Rosja (ale także Hiszpania, Islandia i Wielka Brytania) interpretuje zapisy traktatu odmiennie, uważając, iż cała dwustumilowa strefa ekonomiczna powinna być dostępna dla sygnatariuszy traktatu z 1920 r., i nie uznaje norweskiej strefy ograniczonego rybołówstwa (Gotkowska 2014, 14–15).

Oslo, chcąc chronić populację dorsza, którego połowy są ważnym czynnikiem funkcjonowania gospodarki, stara się uniemożliwiać stronie rosyjskiej przekraczanie limitów oraz połowy z wykorzystaniem zabronionych środków. W związku z tym co pewien czas dochodziło do incydentów, które negatywnie

odbijały się na relacjach dwustronnych. Na przykład w styczniu 2001 r. norweska Straż Wybrzeża aresztowała i zatrzymała w porcie Tromsø trawler należący do firmy z Murmańska, ale miejscowy sąd uznał te działania za niezgodne z prawem. W kwietniu aresztowano i odprowadzono do Tromsø trawler „Czernihów”, a jego kapitan został oskarżony o złamanie sześciu przepisów dotyczących ochrony środowiska. Tym razem bardzo ostro zareagowało rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ) – ambasadorowi Norwegii Øyvindowi Nordslettenowi wręczono notę, w której domagano się natychmiastowego uwolnienia „Czernihowa” oraz stwierdzono, że strona rosyjska „nie może uznać działań władz norweskich za uzasadnione i zgodne z prawem międzynarodowym”. Natomiast przewodniczący Państwowego Komitetu ds. Rybołówstwa Jewgienij Nazdratenko miał powiedzieć, iż rosyjska marynarka będzie strzelać i zatapiać okręty norweskiej Straży Wybrzeża, jeżeli sytuacja się powtórzy. Do czasu rozwiązania problemu z inicjatywy Moskwy zawieszono obrady mieszanego komitetu zajmującego się zagadnieniami rybołówstwa (Гудков 2001, 12; Åtland/Bruusgaard 2009, 334).

Do najpoważniejszego incydentu doszło jesienią 2005 r. 15 października w strefie ochrony rybołówstwa norweska Straż Wybrzeża zatrzymała rosyjski trawler „Elektron”. Powodem zatrzymania miało być użycie narzędzi połowowych niezgodnych z międzynarodowymi umowami w dziedzinie połowów rybackich. Jednostka, na pokład której weszli norwescy inspektorzy, została skierowana do portu w Tromsø, jednak zmieniła kurs, wpływając na wody rosyjskie, i popłynęła w kierunku Murmańska. Cztery jednostki Straży próbowały zatrzymać trawler (w rosyjskich mediach pojawiły się nawet informacje, że otworzono do niego ogień), następnie podjęto pościg, wpływając na wody ekonomiczne Rosji. Dopiero 20 października w drodze negocjacji sprawa została rozwiązana. Dwóch norweskich inspektorów wróciło do kraju. Ten incydent wzbudził wiele emocji, był nawet tematem rozmowy telefonicznej ministrów spraw zagranicznych Siergieja Ławrowa i Jonasa Støre (О телефонном... 2005; Trond/ Dragnes 2005). Mimo iż naprzeciwko rosyjskiego trawlera wysłane zostały okręt podwodny „Twer” i okręt do zwalczania łodzi podwodnych „Admirał Lewczenko”, minister obrony Siergiej Iwanow uspokajał, że nie było niebezpieczeństwa konfliktu zbrojnego, ponieważ wszystkie ruchy zostały uzgodnione ze stroną norweską (Иванов: угрозы 2005). Sytuacja ta dała stronie rosyjskiej ponownie okazję do wyrażenia sprzeciwu wobec ustanowienia przez Norwegię strefy ograniczonego rybołówstwa (Åtland/Bruusgaard 2009, 343). Szef Państwowego Komitetu ds. Rybołówstwa Stanisław Iljasow stwierdził, iż działania strony norweskiej mają na celu wyparcie rosyjskich rybaków z regionu Spitsbergenu (Ильясов 2005).

Kiedy 24 października 2005 r. Norwegowie aresztowali dwa następne statki („Dmitrija Pokramowicza” i „Kapitana Gorbaczowa”), a następnie ukarali je

bardzo wysokimi grzywnami, w rosyjskich mediach zaczęto wręcz mówić o „bitwie o Spitsbergen” (Битва... 2005).

Informacje na temat „bohaterskiego” rejsu „Elektrona” do Murmańska pokazywały wszystkie rosyjskie stacje telewizyjne, a kapitan trawlera, Walerij Jancew, stał się „gwiazdą”. Mimo iż w Rosji wytoczono mu proces (oskarżono o bezprawny połów ryb i bezprawne zatrzymanie dwóch Norwegów), a prokuratura zażądała trzech lat pozbawienia wolności, grzywny w wysokości 300 tys. rubli oraz pozbawienia prawa do dowodzenia statkami rybackimi, to werdykt sądu był dużo łagodniejszy – jedynie 100 tys. grzywny (za naruszenie przepisów rybołówstwa), z uzasadnieniem, iż działania strony norweskiej były bezprawne. W grudniu 2005 r. Moskwa wprowadziła embargo na import norweskiego łososa, które zostało zniesione dopiero jesienią 2006 r. (Сёпов 2007, 24).

W następnych latach jeszcze wielokrotnie dochodziło do zatrzymywania rosyjskich statków, na które później sądy norweskie nakładały wysokie grzywny, ale żadne nie miało już tak dramatycznego przebiegu.

Rosyjskie MSZ wielokrotnie interweniowało w obronie rybaków i armatorów. W kwietniu 2006 r. rzecznik ministerstwa Michaił Kamynin stwierdził, iż Norwegowie często są zbyt restrykcyjni, jednocześnie przyznał, że nie zawsze „statki rosyjskie przestrzegały obowiązujących zasad rybołówstwa” (Ответ... 2006). We wrześniu 2011 r., po kolejnym incydencie, rosyjskie MSZ wysłało do ambasadora w Moskwie Knuta Hauge notę, w której m.in. stwierdzono, że działania Straży Wybrzeża były „niedopuszczalne i prowokacyjne”, żądano od Norwegii przestrzegania norm międzynarodowego prawa morskiego (Russia Makes... 2011). Problem zatrzymywania rosyjskich łodzi rybackich został poruszony podczas sesji ministerialnej Euro-Arktycznej Rady Morza Barentsa w październiku 2011 r. Ministrowie spraw zagranicznych, Jonas Gahr Støre oraz Siergiej Ławrow, zlecieli ekspertom z NRKR zbadanie sprawy i opracowanie metody, która zapobiegałaby naruszeniom przepisów rybackich, oraz stworzenie środków przeciwdziałających takim sytuacjom (Russian Foreign... 2011).

Kiedy w 2008 r. okręty wojenne Federacji Rosyjskiej wznowiły patrole w Arktyce, w tym w regionie Spitsbergenu, pojawiły się komentarze nawiązujące do sytuacji rosyjskich trawlerów – dowódca Marynarki Wojennej admirał Władimir Wysocki powiedział, że flota udzieli moralnego wsparcia rosyjskim rybakom (ВМФ 2008). Już wcześniej, w czerwcu 2002 r., jeden z okrętów Floty Północnej udał się w kierunku Spitsbergenu. Pojawiły się wówczas w rosyjskich mediach komentarze, iż cel został wybrany na prośbę Państwowego Komitetu ds. Rybołówstwa, aby chronić interesy rosyjskich rybaków. Rosyjskie MSZ delementowało te informacje, ale nikt nie wątpił, iż była to demonstracja siły (Гетманский/Чародеев/Чуйков 2002).

Norwegia i Rosja są zainteresowane także ochroną fok. W marcu 2004 r. problem ten był poruszany na forum parlamentu norweskiego. W raporcie Mini-

sterstwa Rybołówstwa przedstawiono program zwiększenia limitów na połowy foki grenlandzkiej do poziomu niezagrażającego jej wyginięciu. Zaplanowano ulepszenie systemu monitorowania zasobów ilościowych oraz powiększenie wiedzy na temat zasobów i biologii fok. Dotyczyło to obszaru Wschodnich Lodów (pas na zachód od Nowej Ziemi, dalej na południe do Morza Białego). Wprowadzenie regulacji miało odbyć się we współpracy z Rosją, gdyż większa część tego regionu znajduje się w strefie wód należących do Federacji Rosyjskiej i odpowiedzialność za jej zarządzanie leży również po jej stronie (Report 2004, 7). Wspólne kluczowe decyzje były podejmowane podczas posiedzeń NRKR, która w 2007 r. wprowadziła moratorium na połowy kaptownika (ssak z rodziny fokowatych) w związku z niską liczebnością populacji. Także limity połowów fok grenlandzkich w ostatnich latach ustalane są na niskim poziomie (Протокол... 2012, 9). Komisja Rybołówstwa w 2006 r., w związku z drastycznym spadkiem populacji fok grenlandzkich po 2003 r., podjęła także decyzję o realizacji wspólnego programu badawczego. Niestety, brak środków finansowych, sprzeciw strony rosyjskiej na wykorzystanie nadajników satelitarnych do lokalizacji zwierząt spowodowały, że program nadal znajduje się w początkowym stadium realizacji (Report 2013, 51–52).

Kolejny aspekt to współpraca w dziedzinie zapewnienia bezpieczeństwa jądowego. Federacja Rosyjska po rozpadzie ZSRR „odziedziczyła” w Arktyce ponad 100 atomowych okrętów wojennych oraz magazyny z materiałami radioaktywnymi.

W celu ich kontroli, zarządzania i utylizacji 27 września 1996 r. podpisano Deklarację w sprawie ochrony środowiska Arktyki i współpracy wojskowej (AMEC) między Rosją, USA i Norwegią. W dokumencie nie precyzowano celów współpracy, ale był on na tyle ogólny, że obejmował zagrożenia ekologiczne wynikające z działań wojskowych w Arktyce: od zniszczenia tundry przez pojazdy wojskowe po skażenie radioaktywne (Ortman 2009, 7–8; Sawhill/Jorgensen 2001, 24–25). Od początku współpraca w ramach AMEC koncentrowała się na problemach bezpieczeństwa nuklearnego i pozwoliła m.in. na: budowę kontenerów do bezpiecznego transportu i przechowywania zużytego paliwa jądowego do 50 lat, zaprojektowanie mobilnych urządzeń pozwalających na sortowanie i zgniatanie stałych odpadów radioaktywnych, stworzenie przez Rosjan pojemnika na odpady radioaktywne. AMEC wspierała dwa rosyjskie programy (cywilny i wojskowy) zarządzania odpadami jądowymi (Heløe 2003). Jednak po przystąpieniu do programu Wielkiej Brytanii rozpoczęły się tarcia między Londynem a Waszyngtonem i Oslo dotyczące priorytetów działań. W efekcie w 2006 r. Norwegia i Stany Zjednoczone wycofały się z AMEC, pozostawiając sobie status „obserwatorów”, co w praktyce zmieniło porozumienie na umowę dwustronną między Rosją a Wielką Brytanią (Диггес 2006).

21 maja 2003 r. w Sztokholmie podpisano Wielostronny środowiskowy program jądrowy w Federacji Rosyjskiej (MNERP). Oprócz Norwegii i Rosji sygnatariuszami umowy były Belgia, Dania, Finlandia, Francja, Holandia, Komisja Europejska, Niemcy, Stany Zjednoczone, Szwecja i Wielka Brytania. Porozumienie dotyczyło współpracy w trzech głównych obszarach: gospodarce odpadami radioaktywnymi, bezpieczeństwie zarządzania wypalonym paliwem jądrowym i bezpieczeństwie reaktorów (chodziło zwłaszcza o wzmocnienie bezpieczeństwa Leningradzkiej i Kolskiej Elektrowni Atomowej¹). Przemawiający podczas ceremonii podpisania umowy norweski sekretarz stanu Kim Traavik przypomniał, iż od połowy lat 70. rząd Norwegii na bezpieczeństwo jądrowe w Federacji Rosyjskiej wydał ponad 100 mln dolarów. Powiedział też, że priorytety rządu w Oslo, to:

- demontaż nieużywanych wielofunkcyjnych atomowych okrętów podwodnych (rozbiórkę dwóch z nich Norwegia miała sfinansować jako program pilotażowy);
- oczyszczenie ze strategicznych atomowych okrętów podwodnych Zatok Andriejewa i Gremicha (tylko tu znajdowało się 15 jednostek);
- zastąpienie ponad stu pięćdziesięciu baterii atomowych w latarniach morskich usytuowanych na wybrzeżu od Murmańska do Archangielska (obawiano się ich kradzieży i wykorzystania do produkcji „brudnych bomb”) zasilanymi słonecznie (Speech... 2003; Tronstad/Chuen 2003).

Norwegia przeznaczyła znaczne środki na likwidację rosyjskich atomowych okrętów podwodnych w regionie Murmańska. Pierwsze umowy między norweskim MSZ a partnerami z Rosji (stocznia Nerpa w Murmańsku i stocznia Zwiedzoczka w Siewierodwińsku) zostały podpisane w 2003 r. W następnych latach Oslo uznało, że projektami w dziedzinie demontażu okrętów nuklearnych powinny zarządzać jednostki zewnętrzne, dlatego też od 2004 r. zajmowało się tym przedsiębiorstwo Rambøll Storvik (Norwegian government... 2009, 12–13). W latach 2003–2008 norweskie MSZ przeznaczyło 23 mln dolarów na demontaż rosyjskich okrętów. Porozumienie podpisane 19 czerwca 2008 r. w norweskim konsulacie w Murmańsku zakładało wyasygnowanie na ten cel kolejnych 6,2 mln dolarów (Norway... 2008).

Ekologii Arktyki zagrażały radioaktywne baterie z latarni morskich wzdłuż rosyjskich wybrzeży Morza Barentsa. W 2001 r. z inicjatywy Norwegii doszło do podpisania przez gubernatorów Obwodu Murmańskiego i Prowincji Finnmark pierwszego porozumienia o sfinansowaniu likwidacji pierwszych 12 baterii. Do 2009 r. udało się zastąpić wszystkie 153 baterie z wybrzeży Obwodu

¹ Od początku lat 90. do roku 2007 Norwegia przeznaczyła 50 milionów dolarów na poprawę bezpieczeństwa w Kolskiej Elektrowni Atomowej, dzięki czemu poziom bezpieczeństwa jest porównywalny z zakładami zachodnimi.

Murmańskiego i Archangielskiego źródłami zasilania wykorzystującymi energię słoneczną i wiatrową. Była to kosztowna operacja, na którą tylko w 2007 r. Norwegia wydała 54 mln koron (Павлов 2009).

6 grudnia 2001 r. w Hadze Norwegia wraz z Wielką Brytanią podpisały umowę dotyczącą pomocy Federacji Rosyjskiej w budowie zakładu likwidacji broni chemicznej w Szczucie, w Obwodzie Kurgańskim. Rząd norweski przeznaczył na ten cel 9,2 milionów koron. Już wcześniej Norwegia wyasygnowała podobną kwotę na realizację amerykańskiego projektu w tym samym miejscu (Norwegian assistance... 2001; Oznobistchev/Saveliev 2005, 12). Zaangażowanie Norwegii (a także Belgii, Czech, Finlandii, Francji, Holandii, Irlandii, Kanady, Nowej Zelandii, Szwajcarii, Szwecji, UE, USA, Wielkiej Brytanii, Włoch) zaowocowało realizacją projektu i rozpoczęciem w marcu 2009 r. w Szczucie likwidacji zapasów rosyjskiej broni chemicznej (Доклад... 2010).

Ważną rolę w stosunkach norwesko-rosyjskich odgrywa także kwestia zanieczyszczenia powietrza w regionach przygranicznych. Jak wynika z raportu Norweskiego Instytutu Badań Powietrza, w dolinie Pasvikdalen, wsi Jarfjord i gminie Sřr-Varanger stężenie dwutlenku siarki, mimo iż w ciągu ostatnich 35 lat spadło o 75%, nadal przekracza normy bezpieczeństwa. Obecnie głównymi trucicielami są brykietownia w Zapolarnym oraz huta w miejscowości Nikiel – rocznie emitują 100 tys. ton dwutlenku siarki, czyli pięć razy więcej niż wszystkie źródła emisji w Norwegii łącznie (Grenseomrřdene... 2013, 5–7). Problemy związane z produkcją niklu w Obwodzie Murmańskim znalazły swoje odbicie we wspólnej deklaracji prezydenta Miedwiediewa i premiera Stoltenberga z kwietnia 2010 r. Miały też być tematem rozmów podczas posiedzenia RNKOŚ w kwietniu 2014 r., po raz pierwszy na szczeblu ministerialnym, ale w związku z wydarzeniami na Krymie minister klimatu i środowiska Tine Sundtoft odwołała swoją wizytę w Moskwie (Pettersen 2014).

Może doprowadzać to do kroków, które negatywnie odbijają się na współpracy między Moskwą a Oslo. 19 listopada 2009 r. norweskie Ministerstwo Finansów poinformowało o rezygnacji z inwestowania w akcje rosyjskiego giganta metalurgicznego Norylski Nikiel, którego akcje wchodziły w skład Norweskiego Państwowego Funduszu Emerytalnego. Decyzja ministerstwa została podjęta na podstawie przedstawionych przez Norweską Radę Etyki informacji o niszczącej środowisko działalności przedsiębiorstwa na półwyspie Tajmyr (emisji do atmosfery niedozwolonych ilości dwutlenku węgla i metali ciężkich, które zatrują wodę, glebę i powietrze oraz negatywnie wpływają na zdrowie 200 tys. ludzi mieszkających w pobliżu zakładów firmy) (Exclusion... 2009).

Stosunek Federacji Rosyjskiej do współpracy z Norwegią w dziedzinie ochrony środowiska Arktyki jest ambiwalentny. Z jednej strony stanowi źródło finansowania wielu projektów, na które Rosji nie byłoby stać. Wielu Rosjan znalazło pracę, m.in. przy projektach utylizacji szkodliwych substancji. Z drugiej

strony norweska polityka ochrony zasobów morskich pociąga za sobą konieczność podporządkowania się limitom połowów (często przez stronę rosyjską ocenianych jako zbyt niskie) czy uczestnictwa w projektach mających na celu zbadanie ekologii wód Arktyki. W tym drugim przypadku Rosjanie mają obawy, iż mogą one zostać wykorzystane w celach szpiegowskich. Dlatego przez wiele lat Federalny Komitet Techniczny sprzeciwiał się użyciu nadajników satelitarnych do monitorowania populacji fok, a gdy w końcu wyrażono na to zgodę, zabroniono, aby przekazywały one dane dotyczące temperatury czy zasolenia wody. Oslo może czuć się zaniepokojone także rozpoczęciem wydobywania ropy naftowej w rosyjskiej części Morza Barentsa – w kwietniu 2014 r. z platformy Prirazłomnaja wysłano pierwszy transport. Strona rosyjska, nieposiadająca odpowiedniego sprzętu do walki z wyciekami ropy, w przypadku katastrofy ekologicznej nie byłaby w stanie szybko zareagować, co groziłoby zasobom biologicznym wód Arktyki.

Władze Norwegii próbują również wpływać na Rosję, aby ta odchodziła od energii atomowej na korzyść energii alternatywnej. Niestety, najbliższe perspektywy nie przedstawiają się najlepiej, ponieważ Moskwa do roku 2025 będzie koncentrować się na energii atomowej. Norwegowie obawiają się przedstawionego przez Rosjan projektu mobilnych, pływających elektrowni atomowych, choćby z tego względu, że mogą być łatwym celem ataków terrorystów (Stubholt 2007).

O skali zaangażowania w zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego świadczą również poniesione na ten cel wydatki. Tylko w roku 2013 Norwegia przeznaczyła około 3,4 mln euro na inwestycje w ochronę środowiska w Rosji (Pettersen 2014). Natomiast, według informacji rządu rosyjskiego, w latach 2011–2013 z budżetu państwa na likwidację szkód w środowisku naturalnym w ramach programu *Rozwój i wykorzystanie Arktyki* wydano 185,6 mln rubli – czyli około 4 mln euro (Об инвентаризации... 2014).

Bibliografia

- Åtland, K./Bruusgaard, K. (2009), When Security Speech Acts Misfire: Russia and the Elektron Incident. In: Security Dialogue. 40/3, 333–353.
- Enighet om høy torskvote i den norsk-russiske fiskeriavtalen for 2014, 10.11.2013. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 18 III 2014].
- Exclusion of metallurgical and mining company, 19.11.2009. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 31 III 2014].
- Gotkowska, J. (2014), Norweski sposób na Rosję. Polityka obronna Norwegii – wnioski dla regionu Morza Bałtyckiego. W: Punkt Widzenia OSW. 38, 5–49.
- Grønseområdene Norge-Russland Luft – og nedbørkvalitet, april 2012-mars 2013, Rapport M 41–2013. In: <http://www.miljodirektoratet.no> [dostęp 2 IV 2014].
- Heløe, G. (2003), Cooperation on Military Nuclear Challenges in Russia, 24.04.2003. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 26 III 2014].

- Historically high cod quota in the Norwegian-Russian Fisheries Agreement for 2013, 16.10.2012. In: [dostęp 18 III 2014].
- Hfnneland, G. (2007), Norway and Russia in the Barents Sea – Cooperation and Conflict in Fisheries Management. In: *Russian Analytical Digest*. 20, 9–11.
- Jarocki, M. (2011), *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec Arktyki*. W: *FAE Policy Paper*. 23, 1–10.
- Norway allocates \$6.2 mln to dispose of nuclear subs in Russia, 20.06.2008. In: <http://en.ria.ru> [dostęp 2 IV 2014].
- Norwegian assistance for the destruction of chemical weapons in Russia, 06.12.2001. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 28 III 2014].
- Norwegian government action plan for nuclear activities and the environment in northern areas. Report 2006–2008, (2009). In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 2 IV 2014].
- Ortman, C. (2009), *Radioactive Waste Impacts Mitigated by the Arctic Military Environmental Cooperation Program: lessons in international cooperation*, Cambridge.
- Osica, O. (2010), Daleka Północ jako nowy obszar współpracy i rywalizacji. W: *Nowa Europa. Przegląd Natoliński*, numer specjalny I, 5–54.
- Oznobistchev, S./Saveliev, A. (2005), *Russia and the Chemical Disarmament Process*. In: *Studies and Papers WMDC*. 33, 1–25.
- Pettersen, T. (2014), Norway's Minister of Climate and Environment Tine Sundtoft has canceled a planned trip to Russia next week as a reaction to Russia's annexation of Crimea, 19.03.2014. In: <http://barentsobserver.com> [dostęp 2 IV 2014].
- Report No. 27 to the Storting (2003–2004). Norway's policy on marine mammals, 19.03.2004. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 27 III 2014].
- Report of the ICES Advisory Committee 2014, Book 3 The Barents Sea and the Norwegian Sea, Copenhagen. In: <http://www.ices.dk> [dostęp 18 III 2015].
- Report of the Working Group on Seals. The 43rd Session of the Joint Norwegian-Russian Fisheries Commission, St. Petersburg, Russia, 8–11 October 2013. In: <http://www.joint-fish.com> [dostęp 27 III 2014].
- Russia Makes Representation to Norway Ambassador Knut Hauge, 30.09.2011. In: <http://www.mid.ru> [dostęp 25 III 2014].
- Russian Foreign Minister Sergey Lavrov's Replies to Media Questions at Joint Press Conference Following 13th Ministerial Session of Barents Euro-Arctic Council, Kiruna, October 12, 2011. In: <http://www.mid.ru> [dostęp 26 III 2014].
- Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov's Talks with Norwegian Minister of Foreign Affairs Jonas Gahr Store, 17.02.2006. In: <http://www.mid.ru> [dostęp 18 III 2014].
- Sawhill, S. G./Jørgensen, A.-K. (2001), *Military Nuclear Waste and International Cooperation in Northwest Russia*. In: *FNI Report*. 12, 1–88.
- Speech by State Secretary Kim Traavik Stockholm, 21 May 2003. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 26 III 2014].
- Stubholt, M. B. (2007), *Nuclear risks – safety and security*, 21.09.2007. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 18 III 2014].
- The Norwegian Government's High North strategy, December 1, 2006. In: <http://www.regjeringen.no> [dostęp 18 III 2014].
- Transcript of Remarks and Response to Media Questions by Russian Minister of Foreign Affairs Sergey Lavrov at Joint Press Conference Following Talks with Norwegian Minister of Foreign Affairs Jonas Gahr Støre, 25.03.2009. In: <http://www.mid.ru> [dostęp 18 III 2014].
- Trond, E./Dragnes, K. (2005), *Hevdet at det ble skutt*, 18.10.2005. In: <http://www.aftenposten.no> [dostęp 21 III 2014].
- Tronstad, E./Chuen, C. (2003), *The Multilateral Nuclear Environmental Program in the Russian Federation (MNEPR)*, 06.06.2003. In: <http://cns.miis.edu> [dostęp 26 III 2014].

- Битва за Шпицберген: Норвегия грубо нарушила международные нормы, 25.10.2005. В: <http://www.regnum.ru> [dostęp 26 III 2014].
- ВМФ РФ возобновил присутствие у Шпицбергена, 14.07.2008. В: <http://www.kommersant.ru> [dostęp 25 III 2014].
- Выступление и ответы на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В.Лаврова в ходе совместной пресс-конференции по итогам переговоров с Министром иностранных дел Норвегии Б. Бренде, Москва, 20 января 2014 года. В: <http://mid.ru> [dostęp 3 IV 2014].
- Гетманский, К./Чародеев, Г./Чуйков, А. (2002), Военные моряки помогут рыбакам, 23.06.2002. В: <http://izvestia.ru> [dostęp 26 III 2014].
- Гудков, В. (2001), Мурманские рыбаки ловили неправильную рыбу. Норвегия арестовала траулер „Чернигов”. В: Коммерсантъ. 75, 12.
- Диггес, Ч. (2006), Норвегия и США вышли из АМЕК (и останутся лишь наблюдателями), 2.10.2006. В: <http://www.bellona.ru> [dostęp 2 IV 2014].
- Договор с Норвегией о разграничении морских пространств, 15.09.2010. В: <http://kremlin.ru> [dostęp 3 IV 2014].
- Доклад по глобальному партнёрству «Группы восьми», 26.06.2010. В: <http://news.kremlin.ru> [dostęp: 31 III 2014].
- Иванов: Угрозы конфликта при сопровождении „Электрона” нет, 19.10.2005. В: <http://ria.ru> [dostęp 21 III 2014].
- Ильясов: Норвегия вытесняет российских рыбаков из района Шпицбергена, 21.10.2005. В: <http://ria.ru> [dostęp 25 III 2014].
- О телефонном разговоре Министра иностранных дел Российской Федерации С. В. Лаврова с Министром иностранных дел Норвегии Й. Гаром Степе, 19.10.2005. В: <http://mid.ru> [dostęp 21 III 2014].
- Об инвентаризации и учёте объектов накопленного экологического ущерба и разработке комплекса мер по его ликвидации, 2.02.2014. В: <http://government.ru> [dostęp 3 IV 2014].
- Основы государственной политики Российской Федерации в Арктике на период до 2020 года и дальнейшую перспективу, 18 сентября 2008 г. В: <http://www.scrf.gov.ru> [dostęp 18 III 2014].
- Ответ официального представителя МИД России М.Л.Камынина на вопрос ИТАР-ТАСС в связи с задержанием российских рыболовных судов норвежской службой береговой охраны, 17.04.2006. В: <http://mid.ru> [dostęp 25 III 2014].
- Павлов, А. (2009), Российско-норвежская программа утилизации РИТЭГов подошла к завершению, 13.08.2009. В: <http://www.bellona.ru> [dostęp 3 IV 2014].
- Протокол сорок второй сессии Смешанной Российско-Норвежской комиссии по рыболовству, 11.10.2012. В: <http://www.jointfish.com> [dostęp 27 III 2014].
- Сборов, А. (2007), Десять дел одного года. В: Коммерсантъ Власть. 50, 24.
- Совместное заявление Президента Российской Федерации и Премьер-министра Королевства Норвегия, 27.04.2010. В: <http://kremlin.ru> [dostęp 2 IV 2014].
- Стратегия развития Арктической зоны Российской Федерации и обеспечения национальной безопасности на период до 2020 года, 20.02.2013. В: <http://government.ru> [dostęp 27 III 2014].

SŁAWOMIR NIEDŹWIECKI
Uniwersytet Wrocławski

ZAGROŻENIA PROCESU INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ W UJĘCIU POLITYCZNYM, SPOŁECZNYM I TOŻSAMOŚCIOWYM

The threats of the European integration process in political, social and identity terms

Słowa kluczowe: tożsamość społeczna, Unia Europejska, integracja europejska, eurosceptycyzm

Keywords: social identity, European Union, European integration, euroscepticism

Abstract: The aim of this article is to present the threats that are related to process of European integration. These are not external threats, however, but factors which appear inside the united Europe. The article intends to analyze these elements on two surfaces. The first one are the factors which have a negative impact on the success of European integration process i.e. disintegrating factors or conceptions of “multi-speed Europe”. The second surface are factors which threaten the EU member states such as the loss of a national identity for some bigger entity like a European nation or society.

Wstęp

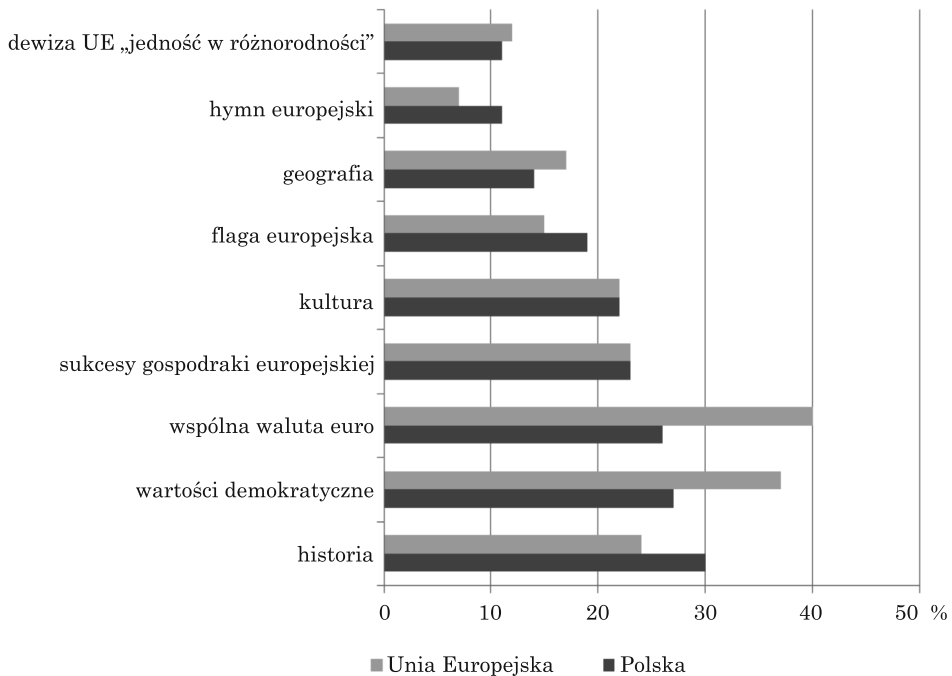
Omawiając kwestie przyszłości integracji europejskiej, nie można zajmować się jedną stroną tego procesu – skupiać się wyłącznie na korzyściach czy też szansach jego powodzenia. Jak to napisał J. Łopuszański: „Nie ma doskonałych ustrojów i doskonałych łądów międzynarodowych. Wszystkie, będąc dziełami ludzkimi, noszą ślad ułomności człowieka, czyli przeróżne wady i wypaczenia” (2005, 20). Integracja europejska niesie ze sobą potencjalne zagrożenia, które dostrzegają nie tylko eurosceptycy, ale i obserwatorzy bardziej przychylnie nastawieni do procesu zjednoczeniowego.

Zagrożenia, jakie są możliwe w przypadku integracji państw europejskich, można rozpatrywać na dwu płaszczyznach. Pierwszą są zagrożenia samego procesu integracyjnego. Chodzi tu o czynniki, które mogą negatywnie wpłynąć na

pomyślność zjednoczenia Starego Kontynentu. To nie tylko czynniki dezintegrujące, odśrodkowe siły niechętnie integracji, lecz także koncepcje Europy „wielu prędkości”. Drugą płaszczyzną są elementy zagrażające samym państwom członkowskim w ramach procesu zjednoczeniowego. Do elementów tych zaliczyć można przede wszystkim zanik tożsamości narodowej Europejczyków, poczucia odrębności na rzecz większego bytu, jakim mógłby być w przyszłości naród (społeczeństwo) europejski(e).

1. Kim są Europejczycy?

Rozważania można zacząć od próby odpowiedzi na pytanie o t o ż s a m o ś ć e u r o p e j s k ą. Czy istnieje i jaka rysuje się jej przyszłość? Nie ulega wątpliwości, że Europa to obszar multikulturowy. Pytanie jest następujące: „czy w tym tyglu kulturowym Europejczycy czują się wspólnotą?”. Ze względu na tematykę niniejszego artykułu pominięte zostaną rozważania o genezę tożsamości europejskiej. Każdy obywatel, czy każdy badacz, może ją inaczej rozumieć i interpretować. Dlatego też najlepszym rozwiązaniem będzie przytoczenie danych statystycznych dotyczących poczucia tożsamości europejskiej wśród obywateli UE. W 2009 r. ośrodek badawczy TNS OBOP zapytał obywateli UE o ich poczucie tożsamości europejskiej. Dla 30% Polaków czynnikiem najbardziej wpływającym na tożsamość europejską jest historia. Na dalszych miejscach znalazły się: wartości demokratyczne, waluta euro. Dla 23% respondentów – zarówno Polaków, jak i ogółu mieszkańców Unii – były to sukcesy europejskiej gospodarki (nawigacja satelitarna, samoloty, szybkie pociągi). Taka sama liczba uczestników badania – 22%, z Polski i pozostałych krajów UE – wskazała na kulturę jako czynnik kształtujący wspólną europejską tożsamość. Na dalszych miejscach znalazły się symbole zapisane w traktatach, czyli flaga, hymn, i – na ostatnim miejscu – unijna dewiza „jedność w różnorodności”. Wśród pozostałych mieszkańców zjednoczonej Europy przeważała opinia, iż na wspólną tożsamość największy wpływ ma waluta euro (40%). Może to wynikać z faktu, że większość obywateli UE posługuje się wspólną walutą i dzięki temu wytworzyło się u nich poczucie wspólnoty. Więcej respondentów z pozostałych krajów UE, aniżeli Polaków, wskazało na wartości demokratyczne jako kształtujące tożsamość europejską (37%), a historia znalazła się dopiero na trzecim miejscu. Pozostałe odpowiedzi były dosyć zbieżne z polskimi, co może oznaczać, że Polacy mają podobne odczucia jak pozostali współobywatele europejscy (TNS OBOP 2009).

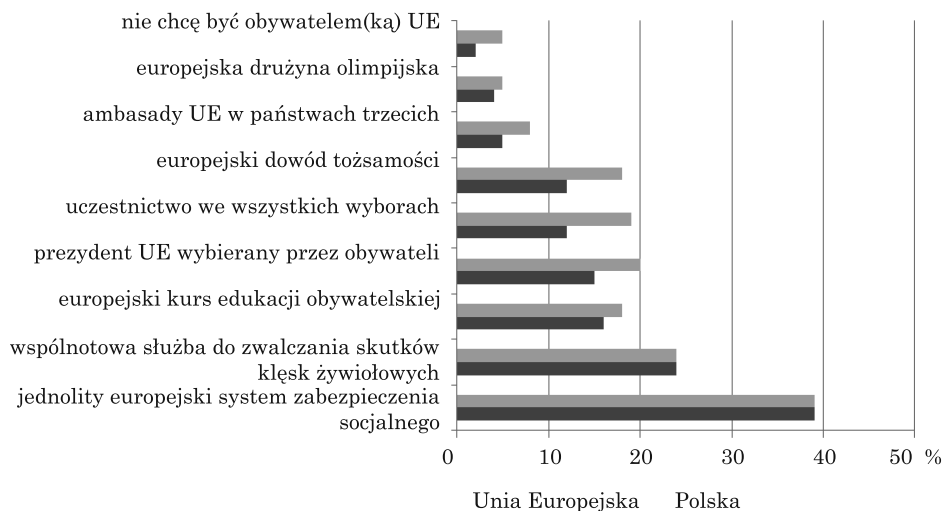

Rys. 1. Tożsamość europejska według Polaków i pozostałych obywateli UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TNS OBOP z 2009 r.

W tym samym badaniu zapytano Europejczyków o to, co mogłoby wzmocnić poczucie tożsamości europejskiej. Najwięcej, bo 39% pytanym Polaków, jak i ogółu obywateli UE, odpowiedziało, że takim elementem wzmacniającym byłby europejski system zabezpieczenia socjalnego. Drugą w kolejności odpowiedzią było wskazanie na powołanie europejskiej służby do zwalczania klęsk żywiołowych. Tu również Polacy okazali się zgodni z ogółem mieszkańców Unii – po 24%. W przypadku pozostałych propozycji polscy respondenci byli w mniejszości wobec reszty obywateli europejskich. Dotyczy to odpowiedzi związanych m.in. z następującymi kwestiami: europejski kurs edukacji obywatelskiej, prezydent UE wybierany w wyborach bezpośrednich, możliwość partycypacji we wszystkich kategoriach wyborów w kraju zamieszkania, europejski dowód tożsamości, unijne ambasady w państwach trzecich¹, a nawet wspólna europejska reprezentacja olimpijska (TNS OBOP 2009).

¹ Ten warunek jest spełniany po traktacie lizbońskim.

Rys. 2. Możliwe elementy wzmocnienia tożsamości europejskiej według Polaków i innych obywateli UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych TNS OBOP z 2009 r.

Ciekawym faktem jest częstsze wskazanie na europejską służbę zwalczania skutków klęsk żywiołowych czy europejski kurs edukacji obywatelskiej jako spoiw tożsamości europejskiej aniżeli takich elementów, jak: europejski prezydent z prawdziwą legitymacją demokratyczną czy wspólny dokument tożsamości lub przedstawicielstwa dyplomatyczne – które to elementy można zaliczyć do najważniejszych cech państwa. Być może właśnie dlatego Europejczycy obawiają się takich rozwiązań. Wizja Europy jako państwa budzi lęk wśród wielu obywateli Unii.

Unia Europejska, aby wzmocnić poczucie tożsamości europejskiej, na mocy traktatu z Maastricht wprowadziła instytucję obywatelstwa europejskiego. Traktat zawiera katalog praw obywateli UE. Należy zaznaczyć, że obywatele ci nie posiadają żadnych obowiązków wynikających z tego tytułu. Aby obywatelstwo europejskie nie wzbudzało poczucia zagrożenia zaniku tożsamości narodowej, wprowadzono zapis, że uzupełnia ono obywatelstwo krajowe, a nie zastępuje go.

Po latach funkcjonowania obywatelstwa europejskiego można podjąć próbę oceny tego projektu. Najlepiej uczynić to na przykładzie wyborów do Parlamentu Europejskiego. Wybory europejskie budzą najmniejsze zainteresowanie obywateli Unii spośród wszystkich tego typów elekcji. Od pierwszych bezpośrednich wyborów do Parlamentu Europejskiego frekwencja na terenie całej Wspólnoty Europejskiej systematycznie maleje: od 61,99% w 1979 r. do 42,54% w 2014 r. (Parlament Europejski 2014). W Polsce podczas ostatnich eurowyborów do urn poszło zaledwie 23,83 % wyborców (Państwowa Komisja Wyborcza 2014). To najgorszy wynik w historii polskich wyborów i referendum po 1989 r. (Forum

Obywatelskiego Rozwoju 2014). Europejczycy nie czują dostatecznie tożsamości europejskiej, wciąż są przywiązani przede wszystkim do swego państwa narodowego. To nie napawa optymizmem na przyszłość. Przyczyn takiego stanu może być wiele. Zaliczyć do nich można choćby tzw. *deficyt demokracji* w instytucjach UE – jedynie Parlament Europejski jest bezpośrednio wybierany przez mieszkańców Unii. Obywatele UE także za mało wiedzą o funkcjonowaniu „brukselskiej maszyny”. Wybierając posłów do Parlamentu Europejskiego, nie potrafią odpowiedzieć na pytanie, czym się oni zajmują, w jakich obszarach podejmują decyzje i jaki mają wpływ na życie codzienne ponad 500 mln obywateli zjednoczonej Europy.

À propos deficytu demokracji, warto przytoczyć pogląd w sprawie roli Parlamentu Europejskiego reprezentowany przez J. Urbaniaka, zestawiającego ze sobą stanowiska innych autorów i wyciągającego własne wnioski. Autorzy, do których odwołuje się Urbaniak (M. E. Jolly, M. G. Schmidt, Ph. C. Schmitter), są zdania, że w UE jest *nadmiar demokracji*. Stanowiska takie wynikają z traktowania Wspólnoty jako organizacji międzynarodowej, która z założenia demokratyczna być nie musi. UE wyposażona jest w bezpośrednio wybierany Parlament Europejski, co stanowi ewenement na skalę światową. Zdaniem J. Urbaniaka postawienie pytania o to, czy mamy do czynienia z niedostatkiem czy nadmiarem demokracji, zależy od sposobu postrzegania Unii: jako organizacji międzynarodowej, jako federacji oraz jako unikatowego tworu politycznego, trudnego do sklasyfikowania. W konkluzji autor przyjmuje stanowisko, że Unię należałoby traktować jako coś pomiędzy tradycyjnie pojmowaną organizacją międzynarodową a państwem federalnym; tym samym jej demokratyczność należy rozumieć adekwatnie do jej struktury (Urbaniak 2008, 184–185). Interesującym podsumowaniem tych rozważań może być cytat z wypowiedzi A. Zolla, który przytoczył Urbaniak: „Unia Europejska nie jest wprawdzie państwem, ale to nie znaczy, że miary rozstrzygające o demokratycznym systemie państwa nie mogą być zastosowane do oceny rozwiązań ustrojowych Unii” (2008, 185).

Unia Europejska w opinii jej mieszkańców cechuje się zbytnim interwencjonizmem w gospodarkę poprzez wydawanie szeregu przepisów, które wręcz utrudniają, a nie ułatwiają życie producentom etc. Kolejnym elementem, który nie pomaga wzmacniać poczucia wspólnoty, jest nierówność obywatelstwa europejskiego. Objawia się to np. okresami przejściowymi. Część mieszkańców UE nie może podróżować po niej bez kontroli granicznych, gdyż ich państwa nie należą do strefy Schengen. Nie we wszystkich krajach wprowadzona jest wspólna waluta euro. Brakuje też możliwości tworzenia na poziomie europejskim stowarzyszeń, mediów, partii politycznych (nie licząc grup politycznych w Parlamencie Europejskim, które są zrzeszeniem narodowych partii politycznych). Nie ma nawet europejskich list wyborczych w eurowyborach, choć takie pomysły

się pojawiały (Wiktorska-Święcka 2010, 688–698). Partie polityczne wciąż prowadzą kampanie w swoich krajach², a co więcej, podejmują w nich problemy wewnątrz krajowe zamiast europejskich. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest za-interesowanie samych wyborców sprawami krajowymi, gdyż europejskie są im obce. Zatem sami kandydaci do europejskiej legislatury dostosowują się do oczekiwań swych wyborców.

K. Kokoszczyński niezrozumienia przez obywateli UE upatruje w jej niezwykle złożonym systemie prawno-instytucjonalnym, który jest wynikiem wielu skomplikowanych kompromisów. Zdaniem autora niezbędne są: edukacja obywatelska, lepsza komunikacja instytucji UE z obywatelami poprzez np. media społecznościowe, większe skupienie krajowych mediów *mainstreamowych* sprawami europejskimi, kampanie wyborcze do Parlamentu na poziomie całej UE. Szczególną rolę powinien tutaj odegrać Parlament Europejski jako gremium reprezentujące obywateli UE (Kokoszczyński 2014).

Jeśli nie zostaną spełnione powyższe i inne czynniki wzmacniające demokrację w Unii, projekt obywatelstwa europejskiego i poczucia tożsamości europejskiej może się nie powieść. Wszak wejście w życie Traktatu z Lizbony daje nadzieje na wzmocnienie w Europejczykach poczucia wspólnoty, dzięki zwiększeniu legitymizacji życia społecznego. Nowy traktat reformujący wprowadza instytucję europejskiej inicjatywy obywatelskiej (art. 8b pkt 4 Traktatu z Lizbony). Najważniejsze warunki, by taka inicjatywa mogła zostać przedłożona Komisji Europejskiej, to zebranie co najmniej miliona ważnych podpisów obywateli z co najmniej siedmiu państw członkowskich. Warto jednak dodać, że Komisja Europejska ma obowiązek ustosunkować się do takiego projektu, jednakże nie musi poddać go pod głosowanie przez Parlament Europejski i Radę UE. Niemniej jednak 19 marca 2014 r. Komisja pozytywnie odniosła się do pierwszej europejskiej inicjatywy obywatelskiej *Prawo do wody* (*Right2Water*) (Komisja Europejska 2014). Decyzję tę można traktować jako sygnał, że Komisja może w przyszłości pozytywnie przychylić się do takich projektów, by unikać oskarżeń o niedemokratyczne działanie.

Zdaniem niektórych autorów tożsamość narodowa może być nie tylko etniczna (kulturowa), ale także polityczna (Łastawski 2004, 11). Ta druga jest cechą narodów tworzących państwa federalne (np. Stany Zjednoczone). Uwarunkowania europejskie wskazują, że narody UE mogą pójść właśnie tą drogą.

² Wyjątkiem jest Grupa Zielonych/Wolnego Sojuszu Europejskiego, której członkowie w wyborach w 2009 r. prowadzili kampanię na skalę ogólnounijną.

2. Europejskość to zagrożenie?

Biorąc pod uwagę fakt, czym zagrożony jest projekt budowy społecznej wspólnoty Europejczyków, należy również zająć się poglądem mówiącym o zagrożeniu, jakie niesie ze sobą taki projekt dla tradycyjnie pojmowanej tożsamości narodowej. Czy tożsamość europejska wykorzeni w obywatelach UE poczucie patriotyzmu narodowego, poczucie bycia Polakiem, Szwedem czy Włochem? Czy integracja europejska spowoduje, że Europejczycy staną się bezideową „masą zlaną” z „byłych” narodów? Elementem cechującym tożsamość narodową jest m.in. wyznawanie wspólnych wartości. Takie wartości są wymienione w traktatach europejskich. Jednak dla niektórych, bardziej zachowawczych, społeczeństw są one zagrożeniem. Nie szukając daleko przykładu, można podać przypadek Polski i jej batalię o rezygnację z zapisów Karty praw podstawowych UE. Wielu polskich polityków, a także środowisk konserwatywnych obawiało się tego, że Karta narzuci Polsce i innym krajom np. zalegalizowanie małżeństw homoseksualnych. Innym problemem, który niepokoił Polskę czy Wielką Brytanię, były artykuły traktujące o polityce socjalnej. Kraje te obawiały się, że poprzez ów dokument Bruksela nakaze im zmianę polityki społecznej.

Można stwierdzić, iż zagrożeniem dla prawidłowego i rzeczywistego procesu integracyjnego jest samo szerokie zróżnicowanie społeczno-gospodarcze Starego Kontynentu. Kraje „starej” Unii w 2004 r. niejako „zderzyły” się z państwami postkomunistycznymi z Europy Środkowo-Wschodniej. Różnice są wciąż ogromne, jednakże stopniowo się zacierają. Do pełniejszej jedności, jaką wypracowały państwa piętnastki, potrzeba być może nawet narodzin nowego pokolenia, które będzie od początku żyło w powiększonej zjednoczonej Europie. Na chwilę obecną rozbieżności te okazują się nie do przezwyciężenia. Różnice w mentalności widoczne są nie tylko między Zachodnią a Środkowo-Wschodnią Europą. Przykładem takiej wewnętrznej niespójności są zjednoczone Niemcy. Mieszkańcy zachodnich landów wciąż narzekają na dofinansowywanie obszaru dawnej NRD, nie potrafią też zrozumieć mentalności społeczeństwa postkomunistycznego (Moczulski 2003, 153).

W dzisiejszym globalizującym się świecie trudno uniknąć przenikania się kultur. Nawet gdyby nie było UE, narody europejskie i tak by przesiąkały wzajemnie własnymi osiągnięciami gospodarki, kultury, a nawet wartościami. Według J. Ortegi y Gasseta europejska zbiorowość narodowa ma dwa wymiary: wielokulturowej Europy oraz elementów cechujących dany naród (Jakimowicz-Ostrowska 2009, 91–92). W obecnej UE na pewno nie mamy do czynienia z zanikiem narodów na rzecz *sui generis* narodu europejskiego. Państwa europejskie nie utraciły swej suwerenności, o czym dają znać podczas tworzenia prawa europejskiego (zarówno pierwotnego, jak i pochodnego). Ograniczanie

lub przekazanie własnych uprawnień na szczebel ponadnarodowy nie pozbawia ich faktu bycia podstawowym i pierwotnym źródłem prawa międzynarodowego. Są tak długo suwerenne, dopóki mają wpływ na podejmowanie decyzji.

I. Popiuk-Rysińska wymienia trzy opcje związane z wytworzeniem się tożsamości europejskiej. Pierwszą jest utworzenie w ramach UE państwa federalnego (w teorii Ojczyzny Europejskiej), w którym z czasem zanikną różnice narodowe i wykształtuje się jeden naród europejski. Druga opcja jest zupełnie przeciwna pierwszej. Zakłada ona zachowanie *status quo*, czyli pozostanie przy obecnym kształcie UE (gaullistowska koncepcja Europy Ojczyzn). Zwolennicy tej teorii zakładają, że narody europejskie pozostaną odrębnymi bytami i nie zleją się w jeden naród europejski (w ich przekonaniu jest to nawet niemożliwe). Trzecie rozwiązanie to naturalne istnienie tożsamości narodowych, bez zagrożenia zatracenia odrębności. Poczucie przynależności do wspólnoty narodowej nie musi klócić się z byciem częścią większej wspólnoty, jaką jest ogół obywateli Unii (Popiuk-Rysińska 1998, 99–105).

Teoretycy definiujący pojęcie narodu za jedno z jego głównych spoiw uważają język. Często jednak ten element jest odrzucany, np. w odniesieniu do krajów³, w których jest albo jeden język urzędowy, ale powszechnie stosowane również inne, albo funkcjonuje kilka języków urzędowych w ramach jednego państwa. W tym miejscu powstaje pytanie, ile języków i które z nich powinny być uznane za urzędowe w UE. We Wspólnocie liczącej 28 państw członkowskich mamy aż 24 języki urzędowe. Jest to nie tylko obciążenie administracyjne (zatrudnienie odpowiedniej liczby tłumaczy), ale również finansowe (koszty tłumaczenia dokumentów na wszystkie te języki). UE ma w planach dalsze rozszerzenie terytorialne, co będzie łączyło się z ustanowieniem nowych języków urzędowych. Pytanie brzmi: kiedy brukselska administracja przestanie być zdolna do pracy w tylu językach? Z pewnością koncepcje jednego wspólnego języka europejskiego, np. sztucznego, są raczej utopijne, niemniej jednak wprowadzenie obecnych trzech tzw. języków roboczych⁴ jako języków oficjalnych wzbudziło by niewątpliwie poważne niepokoje.

D. Schirmer reprezentuje nowatorskie podejście do wielojęzyczności, przytaczając przykłady krajów Ameryki Łacińskiej oraz Indii. Zwrócił on uwagę, iż wszystkie kraje latynoamerykańskie za język urzędowy uznają hiszpański⁵, mimo że ludność tych krajów mówi wieloma innymi językami, a hiszpański jest *de facto* językiem dawnych kolonizatorów (Schirmer 2006, 59–61). Drugim, ciekawszym z europejskiego punktu widzenia, jest przykład indyjski. Ogromny, liczący ok. 1,1 mld populacji, naród cechuje się również wielojęzycznością.

³ W tym także z Europy, jak choćby Szwajcarii, Belgii, Hiszpanii, Wielkiej Brytanii, Luksemburga.

⁴ Język angielski, francuski i niemiecki. Czasami ponadto hiszpański i włoski.

⁵ W Brazylii język portugalski.

W Indiach bowiem wielojęzyczność funkcjonuje w formule 3 ± 1 . W państwie tym ścierały się dwie idee: jedna popierająca angielski jako język powszechny w kraju, druga promowała hindi. Na subkontynencie indyjskim występuje ponadto wiele innych lokalnych języków. Ostatecznie Hindusi, by mieć pełną zdolność komunikacyjną w kraju, muszą władać angielskim oraz hindi w tych regionach, w których hindi ma status języka oficjalnego, oraz trzecim, a nawet czwartym językiem w tych prowincjach, gdzie dana mowa nie jest językiem urzędowym (Schirmer 2006, 63–64). Przekładając to na grunt europejski, Schirmer proponuje zasadę 2 ± 1 . Zakłada ona znajomość urzędowego języka narodowego i angielskiego lub jednego języka w przypadku, gdy angielski jest językiem ojczystym, oraz trzech języków, jeśli język ojczysty nie jest w żadnym kraju językiem urzędowym. Można zauważyć tutaj pewne uproszczenie w porównaniu w sytuacją w Indiach. Rozwiązanie proponowane przez Schirmera nie jest trudne do realizacji, gdyż dzieje się to samoistnie na naszych oczach. Coraz więcej Europejczyków włada językiem angielskim, który niewątpliwie jest najważniejszym językiem komunikacji współczesnych czasów. Europejczycy potrzebują wspólnej mowy do komunikowania się i niewątpliwie takim instrumentem jest i będzie język angielski. Kwestią otwartą pozostaje jednak liczba języków urzędowych w UE.

Niebezpieczeństwem dla zjednoczonej Europy byłyby na pewno próby sztucznego tworzenia jedności. W historii „przerabiano” już takie rozwiązanie, często z tragicznym skutkiem (Jugosławia, ZSRR). Podobnym przykładem może być Belgia, jednak tutaj nie ma zagrożenia krwawego rozpadu państwa. Zniwolenie lub siłowe zjednoczenie w przeszłości pokazało, że narody europejskie mają silne poczucie odrębności, nawet te, które nie posiadały wcześniej własnego państwa lub były przez dłuższy okres pozbawione państwowości. Przykładami mogą być Czesi lub Węgrzy (zwłaszcza Czesi, pozbawieni na kilka wieków własnego państwa) pod panowaniem Habsburgów, którzy zachowali, a nawet rozwijali, swoją tożsamość narodową (Lendvai 2006, 26). Doskonałym przykładem jest naród polski pod zaborami, który nie miał, tak jak np. Czesi, dogodnych warunków do kreowania własnej odrębności. W Europie, zwłaszcza po okresie jesieni ludów, powstało wiele nowych państw narodowych, które zadebiutowały na politycznej mapie Starego Kontynentu. Narody te nie mają problemów z poczuciem własnej tożsamości, a jednocześnie są przychylnie nastawione do integracji europejskiej.

3. Europa regionów

Do zagrożeń dla przebiegu procesu integracji europejskiej zaliczają się wyżej opisane koncepcje Europy „wielu prędkości”. Dzisiejsza Unia i tak jest obsza-

rem bardzo zróżnicowanym pod wieloma aspektami: strefa euro, strefa Schengen, liczne okresy przejściowe, jakie wypracowują sobie państwa członkowskie, korzystanie z klauzuli *opt-out*. Takie nierówności zagrażają poczuciu wspólnoty i przestrzeganiu zasady jedności w różnorodności (Gierycz 2008, 253–254).

Wśród niebezpieczeństw, na jakie narażona jest jednocząca się Europa, wymienić należy nacjonalizmy i populizmy. U progu XXI w. nacjonalizm jest wciąż obecny na Starym Kontynencie. Objawia się on w postaci ogólnokrajowych partii politycznych czy ugrupowań gloryfikujących cały naród lub poprzez separatyzmy regionalne. Europa nadal pełna jest separatyzmów, z którymi próbują sobie poradzić państwa. Do najbardziej znanych należą konflikty w Irlandii Północnej (ostatnio wygasający), Kraju Basków oraz wciąż niezagojone rany po wojnie w byłej Jugosławii. Hiszpania poza Baskami ma również problem z Katalonią⁶. Francuska wyspa Korsyka także wykazuje od lat tendencje separatystyczne. We Włoszech Liga Północna chciałaby niezależności północnej części Włoch od biednego Południa. Niezakończony został konflikt cypryjsko-turecki, który jest jednym z wielu argumentów przemawiających przeciwko integracji Turcji z UE. Sama akcesja Turcji bywa przez niektórych uznawana za zagrożenie dla Europy. To wielki kraj, liczący ok. 70 mln obywateli wyznania muzułmańskiego, tak obcego tradycyjnej kulturze europejskiej. Turcja jest często karcona za nieprzestrzeganie praw człowieka, szczególnie wobec ludności kurdyjskiej. Niektóre państwa i społeczeństwa europejskie obawiają się Turcji w zjednoczonej Europie. Nieprzychylnie są zwłaszcza europejskie mocarstwa: Francja i Niemcy.

Jednym z rozwiązań problemu separatyzmów dezintegrujących państwa członkowskie, jak i samą Unię, jest unijna polityka regionalna. Ma ona na celu wyrównywanie różnic w rozwoju regionów europejskich. Bowiernierówności społeczno-gospodarcze to główne przyczyny działań separatystycznych.

Problemem Europy są Bałkany – region po przebytej krwawej wojnie. Największy kłopot sprawia niestabilna sytuacja społeczno-polityczna w Bośni i Hercegowinie oraz Serbii. Ta ostatnia musiała rozliczyć się z przeszłością, co było warunkiem koniecznym do rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych z UE. Na Bałkanach powstało państwo nieuznawane przez niektóre kraje członkowskie UE. Jest to Kosowo. Przede wszystkim Hiszpania nie uznała nowego państwa, sama borykając się z separatyzmami. Także Rumunia, jako sąsiad Serbii, nie chciała wchodzić w konflikt dyplomatyczny z tym krajem. Kosowo, które w bliżej nieokreślonej przyszłości zechce kandydować do UE, będzie miało kłopot, jako że jego niepodległość nie jest uznawana przez wszystkie kraje członkowskie Wspólnoty. Separatyzmy europejskie są czynnikiem dezintegrującym UE. Lo-

⁶ Tu jednak nie ma problemu terroryzmu. Jest za to realna groźba secesji od Hiszpanii.

kalne społeczności żądają często nie tylko autonomii, ale nawet niepodległości. Ciągłe przemiany na mapie politycznej Starego Kontynentu na pewno nie ułatwiają procesu integracyjnego. Wciąż niepewna jest sytuacja Belgii. Pojawienie się nowych państw wewnątrz Unii może grozić kolejnymi negocjacjami akcesyjnymi, gdyż, zdaniem Komisji Europejskiej, państwa powstałe w wyniku secesji od kraju członkowskiego Wspólnoty nie stają się automatycznie członkami UE.

We Francji znanym nacjonalistą jest J. M. Le Pen. W wyborach prezydenckich w 2002 r. przeszedł do drugiej tury. Przegrał z J. Chiraciem. Le Pen groził wystąpieniem Francji ze struktur UE. Aktualnie jest eurodeputowanym, a stery jego partii, Frontu Narodowego (FN), przejęła jego córka M. Le Pen, która przed wyborami prezydenckimi w 2012 r., według niektórych sondaży, miała notowania wyższe od ówczesnego prezydenta N. Sarkozy'ego (Rybińska 2011). Ostatecznie zdobyła wysokie – trzecie miejsce w rywalizacji o fotel prezydenta V Republiki. W pierwszej turze wyborów lokalnych we Francji w marcu 2014 r. Front Narodowy zdobył 4,65% głosów, w niektórych miastach nawet pokonał centroprawicową UMP (Le Figaro 2014). Natomiast w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. FN zdobył najwyższe poparcie we Francji (blisko 25%), zostawiając daleko w tyle rządzących obecnie nad Sekwaną socjalistów oraz równie mocną Unię na rzecz Ruchu Ludowego (Parlament Europejski 2014). Partie antyeuropejskie (eurofobiczne) zdobyły niespotykane dotąd poparcie w wielu krajach członkowskich UE.

Nacjonalistyczne ugrupowanie posiada również niebezpiecznie wysokie poparcie w Niemczech. Neonazistowska partia NPD (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*) ma swoich przedstawicieli we władzach Saksonii (Wielński 2011), a także w Europarlamencie od 2014.

Środkowo-Wschodnia Europa też nie jest wolna od nacjonalizmów. Widoczne jest to szczególnie na Węgrzech czy na Litwie. W polskim sejmie były obecne partie eurosceptyczne, takie jak Liga Polskich Rodzin czy Samoobrona. Aktualnie na polskiej scenie politycznej jest jedynie dość umiarkowana partia konserwatywna Prawo i Sprawiedliwość. Jej działacze nie negują samego procesu integracji europejskiej, okazują się nawet zwolennikami członkostwa Polski w strukturach UE, jednak są niechętni jego pogłębianiu. Reasumując, partie ultraprawicowe mają swoich przedstawicieli w większości parlamentów państw członkowskich UE (Tomasiewicz 2011).

Z wielu państw członkowskich partie określane jako eurosceptyczne lub eurofobiczne dostały się do Parlamentu Europejskiego w wyniku wyborów w maju 2014 r. Wśród nich, oprócz wyżej wymienionych FN, NPD i KNP, znajdują się m.in. Partia Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (UKIP), Wolnościowa Partia Austrii (ÖFP), grecki Złoty Świt czy też węgierski Jobbik.

Ugrupowania te, mimo dość wysokiego poparcia, nie są w stanie skutecznie zablokować procesu integracji europejskiej (Niedźwiecki 2014).

4. Europa domem wszystkich?

Eurosceptycyzm to jeden z głównych problemów hamujących pogłębianie integracji europejskiej. Zjawisko to można rozumieć dwojako. Jako umiarkowany, popierający integrację Europy, ale na kształt *E u r o p y O j c z y z n* – z zachowaniem państw narodowych. Istnieje także eurosceptycyzm całkowicie negujący integrację europejską. Co ciekawe, tacy eurosceptycy są często członkami Parlamentu Europejskiego, zrzeszonymi w grupie politycznej Europa Wolności i Demokracji. Chcą w ten sposób dokonać destrukcji Unii od wewnątrz. Eurosceptycyzm nie jest zjawiskiem nowym i towarzyszy Wspólnotom Europejskim od początku ich istnienia. Pierwsze głosy eurosceptyczne pojawiły się we Francji za czasów Ch. de Gaulle'a. Prezydent zasłynął jako zwolennik koncepcji Europy Ojczyzn, a także polityką „pustego krzesła”, czyli nieuczestniczenia w procesie podejmowania decyzji w EWG.

Ze swej zachowawczości wobec pogłębiania procesu jednoczenia Europy znana jest Wielka Brytania. Politykiem, który najbardziej dał o sobie znać w tej kwestii, była premier M. Thatcher. W przemówieniu w Kolegium Europejskim w Brużii w 1988 r. Thatcher zdecydowanie opowiedziała się przeciwko tworzeniu z Europy jednolitego organizmu. Stary Kontynent określiła jako *r o d z i n ę n a r o d ó w* (Góra-Szopiński 2008, 113–114) i, podobnie jak de Gaulle, postulowała Europę Ojczyzn. Brytyjski eurosceptycyzm jest widoczny nie tylko na prawicy, ale również po lewej stronie sceny politycznej. Nawet za rządów laburzystowskiego T. Blaira Wielka Brytania nie pogłębiła integracji z UE.

Do krajów, które są mniej chętne pogłębianiu integracji europejskiej, zaliczyć można, poza Wielką Brytanią, kraje skandynawskie, zwłaszcza Danię, oraz Polskę, Republikę Czeską czy Irlandię. W każdym z tych krajów eurosceptycyzm objawia się w inny sposób. Wynika to z panujących tam uwarunkowań. Poza wyżej wymienionymi państwami głosy krytyki wobec UE słychać także w innych krajach. Są one jednak bardziej lub mniej groźne dla procesu integracyjnego.

Za zagrożenie dla procesu integracyjnego można uznać nadmierne i za szybkie rozszerzanie UE o nowe kraje, które znacząco różnią się rozwojem społeczno-gospodarczym, a nawet politycznym wobec państw „starej” Unii. Europa musi najpierw się odpowiednio przygotować instytucjonalnie. Okazuje się, że reformy lizbońskie są tylko korektami, i już dyskutuje się o nowym traktacie. Obecna Unia zdolna jest jedynie do przyjęcia Islandii⁷, stojącej na wysokim

⁷ Która jednak zawiesiła negocjacje akcesyjne z UE.

poziomie rozwoju. Potem konieczne będą gruntowne reformy instytucjonalne, dzięki którym będzie można łatwiej podejmować decyzje przez blisko 30 lub więcej państw o różnych interesach.

Skoro mowa o rozbieżności interesów, warto zająć się problemem ze zbudowaniem prawdziwej wspólnej polityki zagranicznej. Rozbieżności w prowadzeniu polityki zagranicznej najbardziej uwidoczniły się po akcesji Zjednoczonego Królestwa do Wspólnoty Europejskiej. Jak wspomniano wyżej, kraj ten ze względu na różne uwarunkowania ma odrębny pogląd na układ sił na świecie oraz własną pozycję na arenie międzynarodowej. Wielka Brytania skupia się na byciu samodzielnym graczem, nieco zdystansowanym wobec Europy kontynentalnej. Londynowi zależy na bliskim sojuszu z USA. Widoczne jest to np. przy prowadzeniu wspólnych akcji militarnych (Irak, Afganistan). Właśnie operacja w Iraku w 2003 r. podzieliła mocno Europę. Część krajów Europy Środkowo-Wschodniej (m.in. Polska) oraz Wielka Brytania opowiedziały się za interwencją w Iraku. Największymi przeciwnikami misji były Francja i Niemcy. W tym czasie miał miejsce jeden z najpoważniejszych kryzysów politycznych wewnątrz UE. Europa pokazała światu, że nie potrafi mówić jednym głosem, a wewnętrzne antagonizmy są wciąż silne. Państwa najbardziej zainteresowane pogłębianiem integracji europejskiej opowiedziały się przeciwko uczestnictwu w, *de facto*, amerykańskiej wojnie. Swoją chęć zbliżenia z USA wyraziły nowe kraje członkowskie z Europy Środkowo-Wschodniej.

Rozbieżności widać również w unijnej polityce sąsiedztwa. Różne kraje, podług swoich interesów, chcą skupić unijną politykę sąsiedztwa na inne regiony. UE prowadzi Europejską Politykę Sąsiedztwa (EPS). Polityka ta ma celu zbliżenie Unii do swoich wschodnich i południowych sąsiadów (Piskorska 2008, 149). Tutaj istnieje jeszcze zgodność państw członkowskich. Antagonizmy pojawiają się przy skupieniu się na konkretnym kierunku: Wschód czy Południe? Polska wraz ze Szwecją zainicjowała tzw. Partnerstwo Wschodnie. To element EPS bazujący na bliskich relacjach ze wschodnimi sąsiadami UE, bez Rosji jednak, która jest traktowana na specjalnych warunkach (Popielewska 2009). Dla Polski i innych państw tej części UE Partnerstwo Wschodnie będzie istotniejsze. Drugim aspektem Europejskiej Polityki Sąsiedztwa jest Partnerstwo Eurośródziemnomorskie. Zostało ono z kolei zainicjowane przez Francję, Hiszpanię i Włochy. Jest to zrozumiałe ze względu na ich położenie geopolityczne. Kraje te uważają również, że główne zagrożenie może pojawić się w Północnej Afryce, a nie w Europie Wschodniej (Piskorska 2008, 73). Może to się wydawać uzasadnione w kontekście ostatnich przewrotów w krajach arabskich. Kryzys na Ukrainie pokazał jednak coś zupełnie innego, czego Zachód do tej pory się nie spodziewał. Konflikt ukraińsko-rosyjski „wspomógł” przynajmniej w minimalnym stopniu jedność UE wobec wyzwań zewnętrznych.

Jednak niespójność poglądów w takich z pozoru błahych kwestiach, jak polityka wobec najbliższych sąsiadów, nie jest dobrym sygnałem. Kraje członkowskie Unii nie potrafią wypracować wspólnego stanowiska wobec państw spoza Wspólnoty, a powinno to być jednym z najważniejszych ogniw łączących te kraje.

Niedawno do błędów w swej polityce przyznali się przywódcy trzech największych mocarstw europejskich: Wielkiej Brytanii, Francji oraz Niemiec. Chodzi o niepowodzenie, ich zdaniem, tzw. polityki wielokulturowości. Unijni przywódcy stwierdzili, że zachodnia Europa popełniła szereg błędów, przyjmując masy imigrantów spoza Europy, nie każąc im się asymilować ze społeczeństwami europejskimi (Cafebabel.com 2011). W efekcie tego mamy do czynienia z gettami, w których żyją imigranci, przede wszystkim z krajów muzułmańskich. Wielu z nich nie zna języka kraju, w którym przebywają, nie chcą akceptować zasad i wartości wyznawanych w Europie. Niektórzy mają problemy z podjęciem zatrudnienia i aby przetrwać, korzystają ze świadczeń socjalnych lub wchodzą na drogę kryminalną. To wywołuje ostre konflikty na linii imigranci–ludność autochtoniczna. Coraz więcej państw zachodnioeuropejskich prowadzi dyskusję nad zmianami w polityce imigracyjnej. Problem imigrantów na Starym Kontynencie jest osobnym tematem do dyskusji.

5. Europa jako gracz światowy

Wyżej zostały wymienione tylko niektóre zagrożenia wewnętrzne procesu integracyjnego. Takich niebezpieczeństw można by doszukać się więcej. Unii zarzuca się introwertyzm – czyli skupienie się na sprawach wewnętrznych (Chmielewski 2006, 134). Tymczasem UE ma wrogów zewnętrznych. Nie chodzi tutaj koniecznie o zagrożenie militarne⁸, a o zjawisko globalizacji i pojawienie się nowych światowych mocarstw. Globalizujący się świat przyczynia się do wyłonienia nowych potęg. Praktycznie zakończył się monopol USA na bycie supermocarstwem. Chiny już zostały uznane za światową potęgę. Japonia cały czas przoduje w tworzeniu nowych technologii. Wschodzącymi potęgami są Indie oraz Brazylia. To gospodarki szybko rozwijające się i pogrążona w kryzysie Europa wypada „blado” w tej konkurencji. Unia skupia się przez to na swoich wewnętrznych problemach, a nie na konkurowaniu na poziomie globalnym. Nie powiodła się strategia lizbońska, zakładająca, że do 2010 r. Europa stanie się najbardziej konkurencyjną gospodarką świata. Aktualnie realizowana jest nowa strategia, która ma być sfinalizowana w 2020 r.

⁸ Choć i takiego nie można wykluczyć, biorąc pod uwagę ostatnie wydarzenia na wschód od granic UE.

Przyszły świat, zdaniem obserwatorów, będzie nie mono- czy bipolarny, to jest składający się z jednego czy dwóch supermocarstw, lecz – m u l t i p o l a r n y. Owymi mocarstwami będą, obok wielkich państw, regionalne ugrupowania integracyjne. Te ugrupowania wzorują się w dużej mierze na UE – reprezentują rozmaite siły oddziaływania i znajdują się na różnych etapach rozwoju. Występują na każdym kontynencie. UE powinna o tym pamiętać, gdyż państwa Europy w pojedynkę nie sprostają tej konkurencji, a Stary Kontynent we współczesnym świecie może zatracić swoją historyczną pozycję „centrum świata”.

Powyżej opisane zostały tylko wybrane problemy związane z procesami integracyjnymi na Starym Kontynencie. Przede wszystkim uwaga skupiona była na zagrożeniach wewnętrznych. Zagrożenia zewnętrzne powinny być przedmiotem odrębnej polemiki.

Integracja europejska jest procesem niezwykle złożonym i permanentnie dynamicznym. Zjednoczona Europa poszerza się o nowe kraje, co nie tylko zwiększa szanse na stabilność na kontynencie, ale również stwarza nowe trudności. Obecna UE to skupisko 28 różnych interesów narodowych. W tym tyglu opracowywane są wspólne stanowiska, co jest procesem coraz bardziej złożonym. Jego wynikiem są kolejne kompromisy i decyzje, które nierzadko są niezrozumiałe dla przeciętnego obywatela. Często obwinia się Brukselę za nieżyłociowe przepisy, ale należy pamiętać, iż wpływ na nie mają dosyć często lobbyści, tłumnie przebywający w instytucjach UE. Niestety w Polsce nie są oni jeszcze na tyle popularni, by mieć znaczący wpływ na decyzje Unii. Cierpi na tym wizerunek Wspólnoty w oczach Polaków.

Wielu autorów podkreśla, jak ważna jest informacja obywateli na temat działalności UE. Witryny internetowe instytucji unijnych są bogate w treści, jednak przeciętny obywatel UE tam nie zagląda. Jak zauważył Kokoszczyński, Unia musi wyjść do obywateli poprzez np. media społecznościowe, ale także media krajowe mają ważną rolę do odegrania. W ich przekazach musi być więcej treści poświęconych sprawom UE, tak, by mieszkańcy Wspólnoty zrozumieli, jak duży wpływ ma ona na ich życie codzienne. Szczególnie przed wyborami do Parlamentu Europejskiego ważne jest, by wyborcy uświadomili sobie, że większość prawa stanowiona jest nie w ich narodowej stolicy, ale właśnie w instytucjach unijnych. Sam Parlament Europejski ma większe kompetencje po wejściu w życie Traktatu z Lizbony. Bez społecznego poparcia projekt europejski może zakończyć się klęską.

Bibliografia

- Chmielewski, A. (2006), *Dwie koncepcje jedności. Interwencje filozoficzno-polityczne*. Bydgoszcz–Wrocław.
- Gierycz, M. (2008), *Chrześcijaństwo i Unia Europejska. Rola religii w procesie integracji europejskiej*. Kraków–Warszawa.

- Góra-Szopiński, D. (2008), Eurosceptycyzm z wnętrza Europy. W: Adamczyk, A. (red.), Unia Europejska na rozdrożu. Wybrane problemy. Poznań, 111–116.
- Jakimowicz-Ostrowska, I. (2009), Poczucie własnej odrębności w świecie ponowoczesności. W: Mickiewicz, P./Wyligąła, H. (red.), Dokąd zmierza Europa? Wrocław, 91–99.
- Lendvai, F. L. (2006), Obywatelstwo a tożsamość narodowa. W: Markiewicz, B./Wonicki, R. (red.), Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej. Warszawa, 21–27.
- Łastawski, K. (2004), Polskość w Europie. Polska tożsamość narodowa w jednoczącej się Europie. Warszawa.
- Łopuszański, J. (2005), Nadzieja Europy. Radom.
- Moczulski, L. (2003), Europa Ojczyzn 2004. Geopolityka, gospodarka, cywilizacja. Warszawa.
- Piskorska, B. (2008), Wymiar wschodni polityki Unii Europejskiej. Toruń.
- Popielewska, J. (2009), W jakim towarzystwie. Partnerstwo Wschodnie na tle innych inicjatyw UE na wschodzie. W: Analizy Natolińskie. 5(37).
- Popiuk-Rysińska, I. (1998), Unia Europejska. Warszawa.
- Schirmer, D. (2006), Kłopoty z tożsamością w Europie. Nowe ujęcie problemu braku demosu, zróżnicowania kulturowego i granic integracji. W: Markiewicz, B./Wonicki, R. (red.), Kryzys tożsamości politycznej a proces integracji europejskiej. Warszawa, 57–68.
- Urbaniak, J. (2008), Dylematy polityczno-ustrojowe integracji europejskiej. W: Babiak, J. (red.), Wyzwania i zagrożenia dla Europy XXI wieku. Poznań, 179–188.
- Wiktorska-Świećka, A. (2010), Europa obywateli. W: Galster, J. (red.), Podstawy prawa Unii Europejskiej z uwzględnieniem Traktatu z Lizbony. Toruń, 673–739.

Strony internetowe

- Comment le Front national a géré ses villes. W: <<http://www.lefigaro.fr>> [dostęp 25 III 2014].
- Dlaczego warto brać udział w wyborach? W: <<http://www.for.org.pl>> [dostęp 09 III 2014].
- Kokoszczynski, K. (2011), Unia bliżej obywateli. W: <<http://www.geopolityka.org>> [dostęp 12 III 2014].
- Komunikat prasowy Komisji Europejskiej ws. europejskiej inicjatywy obywatelskiej Right2Water. W: <<http://www.ec.europa.eu>> [dostęp 20 III 2014].
- Latest opinion polls for European Parliament elections. W: <<http://www.europeanvoice.com>> [dostęp 20 III 2014].
- Najpierw Merkel, teraz Cameron krytykuje wielokulturowość. W: <<http://www.cafebabel.com>> [dostęp 3 VI 2011].
- Niedźwiecki, S. (2014), Siła grup politycznych w nowym Europarlencie. W: <<http://www.uniaeuropejska.org>> [dostęp 28 VII 2014].
- Rybińska, A. (2011), Oponenci Le Pen w rozsypce. W: <<http://www.rp.pl>> [dostęp 03.06.2011].
- Tomasiewicz, J. (2011), «Brunatna fala»? W: <<http://www.geopolityka.org>> [dostęp 10 III 2014].
- Tożsamość europejska i obywatelstwo Unii Europejskiej – opinie Polaków i mieszkańców 27 państw UE. W: <<http://www.tnsglobal.pl>> [dostęp 2 VI 2011].
- Wielński, B. T. (2011), We wschodnich Niemczech neonaziści nie znikają, a nawet rosną w siłę. W: <<http://www.wyborcza.pl>> [dostęp 3 VI 2011].
- Wyniki wyborów do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. W: <<http://www.europarl.europa.eu>> [dostęp 28 VII 2014].
- Wyniki wyborów do Parlamentu Europejskiego. W: <<http://www.pe2009.pkw.gov.pl>> [dostęp 9 III 2014].

PAWEŁ PIETNOCZKA

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

UKRAIŃSKIE UGRUPOWANIA PARLAMENTARNE WOBEC KONFLIKTU GRUZIŃSKO-OSETYJSKO-ROSYJSKIEGO Z SIERPNIĄ 2008 ROKU

Ukrainian parliamentary groupings in the context of the Georgian-Ossetian-Russian conflict of August 2008

Słowa kluczowe: konflikt gruzińsko-osetyjsko-rosyjski, ukraińskie ugrupowania parlamentarne, Partia Regionów, Koalicja Julii Tymoszenko, Nasza Ukraina, Komunistyczna Partia Ukrainy, Koalicja Łytwyna

Keywords: Georgian-Ossetian-Russian conflict, Ukrainian parliamentary groupings, Party of Regions, Yulia Tymoshenko Bloc, Our Ukraine, Communist Party of Ukraine, Lytvyn Bloc

ABSTRACT: The aim of the article is to present the positions of Ukrainian parliamentary groupings, namely, the Party of Regions, Yulia Tymoshenko Bloc, Our Ukraine – People’s Self-Defence Bloc, the Communist Party of Ukraine and the Lytvyn Bloc, on the 2008 conflict regarding South Ossetia. The analysis of statements issued by parliamentary factions, political parties and individual politicians allowed to conclude that the political forces which took the Russian side during the Caucasus crisis were the Communist Party of Ukraine and the Party of Regions. A different stance was adopted by the pro-presidential Our Ukraine, which, similarly to Viktor Yushchenko, expressed support for the territorial integrity of Georgia and strongly criticized Russia’s actions against Georgia. As for Yulia Tymoshenko Bloc and the Lytvyn Bloc, they both tried to avoid expressing clear support for either side of the conflict.

Po kilkunastu latach zamrożenia, w sierpniu 2008 r., z nową siłą uaktywnił się konflikt gruzińsko-osetyjsko-rosyjski. Szereg państw jednoznacznie opowiedziało się w tym sporze po stronie gruzińskiej. Do nich należałoby zaliczyć również Ukrainę – przynajmniej jeżeli mówimy o stanowisku przyjętym przez prezydenta Wiktora Juszczenkę. Inaczej ma się sytuacja z ukraińskim rządem i stojącą na jego czele Julią Tymoszenko. Za brak jednoznacznej krytyki skierowanej pod adresem Rosji premier została oskarżona przez siły proprezydenckie o zdradę interesów narodowych. Natomiast żadnego stanowiska wobec konfliktu nie zdołała zająć

Rada Najwyższa Ukrainy, co związane było z niejednorodną interpretacją sytuacji zaistniałej wokół Osetii Południowej przez poszczególne ugrupowania parlamentarne. Celem artykułu jest ukazanie, jak siły polityczne reprezentowane w Radzie Najwyższej Ukrainy zareagowały na konflikt gruzińsko-osetyjsko-rosyjski. Analiza oświadczeń wydanych przez frakcje parlamentarne, partie polityczne i poszczególnych polityków pozwoliła na przybliżenie stanowisk zajętych wobec wydarzeń na Kaukazie przez Partię Regionów, Koalicję Julii Tymoszenko, Komunistyczną Partię Ukrainy, Koalicję Łytwyna oraz Naszą Ukrainę, stanowiącą główną partię polityczną w szeregach koalicji Nasza Ukraina – Ludowa Samoobrona.

Bardzo szybko na wydarzenia na Kaukazie zareagowała skrajnie prorosyjska Komunistyczna Partia Ukrainy (*Комуністична партія України – КПУ*)¹. KPU zajęła wobec tego konfliktu stanowisko identyczne z tym, jakie zajął Kreml, a mianowicie w sposób jednoznaczny potępiła działania Gruzji wobec Osetii Południowej. Już 8 sierpnia lider komunistów Petro Symonenko oświadczył: „Partia komunistyczna zdecydowanie potępia agresywną politykę reżimu Saakaszwilego, która doprowadziła do eskalacji sytuacji w Regionie Kaukaskim aż do ogłoszenia wojny, o czym świadczy fakt zarządzenia przez niego ogólnej mobilizacji” (Симоненко 2008a). Oskarżenia padły także pod adresem Stanów Zjednoczonych i Sojuszu Północnoatlantyckiego. Polityka gruzińskiego prezydenta – określonego mianem „ptaszka z gniazda amerykańskiego orła” – została uznana za „odzwierciedlenie agresywno-hegemonistycznej polityki USA i ich natowskich satelitów” (Симоненко 2008a). Ponadto lider komunistów zwrócił się do Wiktora Juszczenki oraz do ministra obrony z apelem o natychmiastowe wycofanie ukraińskich żołnierzy z Gruzji oraz o wstrzymanie dostaw broni do tego kraju.

Każdy następny dzień konfliktu to kolejne zarzuty kierowane pod adresem Wiktora Juszczenki, Micheila Saakaszwilego, USA i NATO. 9 sierpnia prezydent Ukrainy został oskarżony m.in. o to, iż doskonale wiedział o planach M. Saakaszwilego dotyczących rozpoczęcia wojny, i że właśnie w tym celu była dostarczana do Gruzji ukraińska broń. Dlatego, według komunistów, W. Juszczenko oraz inni wysocy urzędnicy państwowi powinni zostać pociągnięci do odpowiedzialności (Симоненко 2008b). Następnego dnia lider komunistów oświadczył, iż rozpoczęcie działań wojskowych na Kaukazie było zaplanowane przez USA:

operacja dotycząca rozpoczęcia wojny na Kaukazie była zawczasu zaplanowana przez Biały Dom i służby specjalne Stanów Zjednoczonych, aby w ten sposób

¹ Po zdelegalizowaniu Komunistycznej Partii Ukrainy w 1991 r. KPU odnowiła swoją działalność w 1993 r., a jej liderem od tego czasu nieprzerwanie jest Petro Symonenko (Гарань/Майборода 2000, 45–48).

usprawiedliwić skierowanie tutaj swoich oddziałów wojskowych i ustanowienie swojej kontroli nad strategicznie ważnym regionem (Симоненко 2008c).

Symonenko zaznaczył, iż Stany Zjednoczone proponują wyprowadzenie z Osetii Południowej wojsk rosyjskich, gdyż chciałyby na zaproszenie M. Saakaszwilego wprowadzić tam swoich żołnierzy. Taki scenariusz uznał za realny, gdyż, jak stwierdził, prezydent Gruzji to „marionetka” USA. Za taką zresztą marionetkę uznał również prezydenta Ukrainy: „Chcę przypomnieć, że Juszczenko i Saakaszwili to polityczni bracia syjamscy, narodzeni przez amerykańską strategię „podporządkowania świata” (Симоненко 2008c). Jednocześnie ostrzegł społeczeństwo ukraińskie przed próbą powielania wydarzeń z Kaukazu w taki sposób, jak wcześniej gruzińska „rewolucja róż” została powtórzona w postaci „pomarańczowej rewolucji” (Симоненко 2008c). Natomiast 11 sierpnia lider komunistów oświadczył, iż w sekretariacie prezydenta opracowano scenariusze dotyczące rozmieszczenia amerykańskich lub natowskich baz wojskowych na Ukrainie. W tym celu, według Petra Symonenki, ośrodek prezydencki chce doprowadzić do wybuchu konfliktów na tle wyznaniowym i etnicznym – w szczególności na Półwyspie Krymskim. Efektem tych konfliktów miałyby być apel prezydenta Ukrainy o udzielenie pomocy międzynarodowej i propozycja utworzenia „stref pokojowych” w regionach graniczących z Rosją. Następnie kontrolę nad nimi miałyby objąć oddziały wojskowe USA i innych państw NATO (Симоненко 2008d).

Konsekwencją jednoznacznego opowiedzenia się w zaistniałym konflikcie po stronie Rosji było zgłoszenie przez deputowanego frakcji KPU projektu uchwały wzywającej do uznania niepodległości Osetii Południowej i Abchazji. Projekt ten został zarejestrowany 29 sierpnia 2008 r., zaś głosowanie nad nim, jak i nad innymi projektami uchwał dotyczących konfliktu kaukaskiego, miało miejsce 2 września 2008 r. Otrzymał on poparcie 167 deputowanych i, podobnie jak i inne projekty uchwał dotyczące sytuacji na Kaukazie, nie uzyskał wymaganej większości głosów (Верховна... 2008). Tym samym Rada Najwyższa nie zdołała zająć stanowiska wobec kryzysu gruzińsko-osetyjsko-rosyjskiego.

Również po stronie Rosji w zaistniałym konflikcie opowiedziała się Partia Regionów (*Партія регіонів* – PR). Jednak w przeciwieństwie do KPU deklaracje PR nie były aż tak zaczepne, tak agresywne w stosunku do Gruzji, USA czy NATO. Można nawet powiedzieć, iż początkowe reakcje charakteryzowały się ostrożnością, powściągliwością. Szczególnie gdy weźmiemy pod uwagę fakt, iż PR stanowiła wówczas najważniejszą prorosyjską siłę polityczną na Ukrainie. Należy zwrócić uwagę m.in. na oświadczenie Prezydium Partii Regionów z dnia 12 sierpnia 2008 r., w którym to główne zarzuty zostały skierowane pod adresem władz ukraińskich. Wezwano je do dbania o interesy narodowe i nieopowiadanie się po jednej ze stron konfliktu:

Partia Regionów zawsze domagała się prowadzenia życzliwej i niekonfrontacyjnej polityki zagranicznej wobec wszystkich sąsiadów Ukrainy. Dlatego potępiamy działania dzisiejszej władzy, która opowiadając się jednoznacznie po jednej ze stron w gruzińsko-osetyjsko-rosyjskim konflikcie, wyrządza niepowetowane szkody narodowym interesom państwa ukraińskiego (Партія регіонів... 2008).

Prezydium PR zaznaczyło, iż poprzez swoją nieodpowiedzialną politykę władza ukraińska wciąga Ukrainę w zaistniały konflikt. Powyższe uwagi PR można uznać za bardzo wyważone i takie, które mogłyby nie zdradzać, po której stronie konfliktu znajdowała się sympatia ugrupowania. Jednak apel o wprowadzenie embarga na dostawy ukraińskiej broni do Gruzji raczej nie pozostawia złudzeń, że to Rosja była tą stroną, której sprzyjała PR. Należy dodać, iż ugrupowanie opowiedziało się także za utworzeniem tymczasowej komisji śledczej w Radzie Najwyższej Ukrainy, mającej za zadanie wyjaśnić okoliczności dostarczania broni do Gruzji. Ponadto zwrócono uwagę na sprzeciw partii wobec przynależności Ukrainy do jakichkolwiek bloków wojskowych. Dlatego wszelkie kroki podejmowane w celu stworzenia warunków umożliwiających przystąpienie Ukrainy do takich bloków uznano za „prowokację wymierzoną przeciwko narodowi ukraińskiemu, który chce żyć w spokoju i pokoju” (Партія регіонів... 2008). Warto odnotować, iż przez sprzeciw wobec wejścia do „bloków wojskowych” należy jednak głównie rozumieć brak zgody na przystąpienie Ukrainy do NATO, za czym jednoznacznie opowiadał się prezydent Juszczenko, a czemu zdecydowanie przeciwna była PR.

Partia Regionów potępiła wszelkie działania mające na celu siłowe rozwiązanie konfliktu oraz wezwała do rozpoczęcia rozmów pokojowych. Zwróciła się również do zachodnich polityków, a mianowicie wezwała ich, aby nie stosowali podwójnych standardów w ocenie konfliktu zaistniałego wokół Osetii Południowej oraz w ocenie innych konfliktów regionalnych. Zaznaczono, że partia zwracała na to uwagę, gdy Zachód udzielił poparcia dla niepodległości Kosowa:

Mówiliśmy wtedy, że tym samym zachodni politycy stwarzają niebezpieczne precedensy, które mogą powtórzyć się w każdym punkcie kuli ziemskiej. Ale naszego głosu nie słyszano. Zachód stworzył precedens Kosowa i uznał za fakt pozytywny niezależność samozwańczej republiki (Партія регіонів... 2008).

W związku z powyższym partia uznała, że Kaukaz Południowy jest „ogniwem jednego łańcucha”. Należy podkreślić, iż w omawianym oświadczeniu PR zadeklarowała, że „bez wątpliwości popiera integralność terytorialną wszystkich państw”. Jednak takiego zapisu, a więc dotyczącego poszanowania integralności terytorialnej, nie znajdujemy już w oświadczeniu frakcji PR z dnia 22 sierpnia. Znajdujemy natomiast coś zupełnie innego, a mianowicie stwierdzenie, że należy „określać przyszły status nieuznanych bytów państwowych na podstawie woli

ludności, która zamieszkuje na tym terytorium” (Заява фракції Партії регіонів... 2008). W powyższym oświadczeniu podkreślono potrzebę przyjęcia zmian do konstytucji zapewniających pozablokowy status Ukrainy oraz oskarżono „pomarańczowe kierownictwo” o doprowadzenie do znacznego pogorszenia stosunków Ukrainy z Rosją. Ponadto frakcja PR, podobnie zresztą jak wcześniej prezydium partii, opowiedziała się za zakazem dostarczania przez Ukrainę broni do Gruzji oraz utworzeniem tymczasowej komisji śledczej, której zadaniem byłoby zbadanie „faktów sprzedaży do Gruzji ukraińskiej broni i udziału obywateli ukraińskich w tym konflikcie” (Заява фракції Партії регіонів... 2008).

Kolejne dni potwierdzały zajmowanie przez PR, na czele z jej liderem, coraz bardziej jednoznacznego prorosyjskiego stanowiska. Należy w tym miejscu wspomnieć o oświadczeniu Wiktora Janukowycza z dnia 26 sierpnia, w którym wezwał do uznania niepodległości Osetii Południowej i Abchazji. Potrzebę uznania przez Ukrainę niepodległości tych separatystycznych regionów Gruzji argumentował wcześniejszym uznaniem niepodległości Kosowa przez Zachód (Янукович 2008). Natomiast dwa dni później do frakcji parlamentarnej PR z apelem o wniesienie projektów uchwał o uznaniu niepodległości Osetii Południowej i Abchazji zwróciła się Rada Krymskiej Republikańskiej Organizacji Partii Regionów (Бурковський 2010). Warto w tym miejscu podkreślić, iż Ukraina nie uznała niepodległości Kosowa (Гарань 2010, 19–20). Tak więc nieuznanie niepodległości Osetii Południowej i Abchazji było zachowaniem pewnej konsekwencji w polityce zagranicznej Ukrainy, na co jednak nie zwracała uwagi PR na czele z jej liderem.

Wypada jeszcze zaznaczyć, iż oceny poszczególnych członków partii dotyczące konfliktu nie zawsze były zbieżne (Лєсів 2008). Najlepszym tego przykładem jest wyrzucenie z szeregów PR jednego z najważniejszych polityków tego ugrupowania – Rajisy Bohatyriowej². Przyczyną takiej reakcji Rady Politycznej Partii Regionów był fakt, że wypowiedź Wiktora Janukowycza, w której wezwał do uznania niepodległości Osetii Południowej i Abchazji, została zinterpretowana przez R. Bohatyriową jako osobiste stanowisko lidera PR, a nie stanowisko całej partii. Warto także odnotować, iż 2 września projekt uchwały wzywający do uznania Osetii Południowej i Abchazji uzyskał poparcie 140 spośród 176 deputowanych PR (Кузьо 2008). Tak więc z jednej strony zdecydowana większość członków udzieliła poparcia powyższemu projektowi, zaś z drugiej strony zauważalny był również brak jednomyślności w szeregach ugrupowania.

Najbardziej ostrożne stanowisko wobec konfliktu na Kaukazie spośród opozycyjnych ugrupowań parlamentarnych zajęła Koalicja Łytwyna (*Блок Литвина* – BŁ), w skład której wchodziła Partia Ludowa oraz Pracująca Partia Ukrainy (Кармазіна 2012, 100). To oczywiście nie dziwi, gdyż można stwierdzić,

² Bohatyriowa została usunięta z PR 1 września 2008 r.

że najważniejszą cechą charakteryzującą to ugrupowanie było zyskiwanie zaufania elektoratu znajdującego się pomiędzy zwaśnionymi stronami „pomarańczowej rewolucji”. 14 sierpnia 2008 r. frakcja Koalicja Łytwyna i Partia Ludowa (Народна партія – NP) wydały oświadczenie, w którym wyraziły głębokie zaniepokojenie z powodu zaistniałej sytuacji na Kaukazie; zauważyły w nim, iż „zamrożone” konflikty na obszarze postradzieckim są wykorzystywane w interesach państw trzecich, oraz uznały, że rozwój sytuacji w regionie kaukaskim można było przewidzieć, gdyż został on poddany znacznej militaryzacji. Jednocześnie zaznaczono, iż wzrósł potencjał konfliktowy całego regionu czarnomorskiego, ponieważ stał się on obszarem rywalizacji Rosji i Zachodu na płaszczyźnie dostępu do nośników energii (Заява фракції „Блок Литвина”... 2008). Znaczej krytyce został poddany sposób reakcji ukraińskich władz na zaistniały konflikt. Wskazano na słabość i niski poziom profesjonalizmu dyplomacji oraz na to, że ukraińskie kierownictwo nie wiedziało, jak się zachować wobec konfliktu: „Stąd nerwowa reakcja, brak uzgodnionego stanowiska, a czasami wymowne milczenie wysokich urzędników państwowych” (Заява фракції „Блок Литвина”... 2008). Wspominając o milczeniu wysokich urzędników państwowych, BŁ i NP miały zapewne na myśli premier Julię Tymoszenko. Ponadto w oświadczeniu zaznaczono, iż władza kieruje się podwójnymi standardami, gdyż społeczeństwo ukraińskie nie wie, jakie jest stanowisko oficjalnego Kijowa wobec precedensu kosowskiego i w tym kontekście – jakie zajmuje stanowisko wobec nieuznanych państw powstałych na obszarze postradzieckim.

BŁ i NP podkreśliły, iż Ukraina powinna wyciągnąć odpowiednie wnioski z zaistniałego konfliktu wokół Osetii Południowej. Do nich zaliczono konieczność zmiany polityki zagranicznej, w tym tej dotyczącej regionu czarnomorskiego. Jej celem miałyby być

stworzenie kompleksowego systemu bezpieczeństwa, który brałby pod uwagę: interesy wszystkich bez wyjątku państw regionu; zagwarantowanie integralności terytorialnej państw i nietykalności ich granic; ochronę praw człowieka; pokojowe rozwiązywanie sporów i konfliktów (Заява фракції „Блок Литвина”... 2008).

Dlatego też wskazano na potrzebę „rezygnacji z orientowania się” na GUAM – Organizację na rzecz Demokracji i Rozwoju jako na jedyne „centrum siły”. Zaznaczono, iż ta organizacja okazała się nieefektywna³, i że należy układać stosunki na równoprawnych zasadach ze wszystkimi, bez wyjątku, państwami basenu Morza Czarnego. Jednocześnie stwierdzono, iż jednym z dwóch elementów, które mają stanowić podstawę polityki zagranicznej, powinna być rezygnacja

³ Frakcja Koalicja Łytwyna i Partia Ludowa podkreśliły, iż w zaistniałej sytuacji wokół Osetii Południowej organizacja GUAM okazała się bezradna, chociaż miała się ona specjalizować m.in. w rozwiązywaniu „zamrożonych” konfliktów.

z przystąpienia do NATO. Drugi element to podjęcie działań mających na celu uzyskanie przez Ukrainę statusu państwa neutralnego, który to status zostałby uznany przez wspólnotę międzynarodową. Ponadto, według frakcji i partii, wydarzenia na Kaukazie wskazały, iż bezpieczeństwo państwa mogą zapewnić zdolne do walki siły zbrojne. Dlatego dostrzeżono konieczność uzbrojenia armii w nowoczesną broń. Za kolejny wniosek, który powinien być wyciągnięty z zaistniałego konfliktu, uznano potrzebę zaprowadzenia porządku wewnątrz państwa, przez co rozumiano „zapewnienie stabilności władzy i społeczeństwa”, a także likwidację totalnej korupcji i biedy (Заява фракції „Блок Литвина”... 2008).

Podsumowując analizę powyższego oświadczenia, można zauważyć, iż znalazło się w nim przysłowiove „dla każdego coś dobrego”. Z jednej strony wspomniano o kosowskim precedensie i rezygnacji z wejścia do NATO. Te elementy oświadczenia zapewne miały być pozytywnie przyjęte przez prorosyjską część elektoratu. Z drugiej zaś strony wspomniano o integralności terytorialnej państw i wzmocnieniu ukraińskich sił zbrojnych. To z kolei było skierowane do części społeczeństwa, która jest nieufna wobec północno-wschodniego sąsiada. Warto jeszcze odnotować, iż BŁ i NP nie określiły w oświadczeniu, która ze stron konfliktu odpowiada za zaostrzenie sporu, chociaż, co trzeba podkreślić, lider tych formacji nie miał raczej w tym zakresie większych wątpliwości. Otóż Wołodymyr Łytwin niejednokrotnie wskazywał na Gruzję jako kraj, który chciał siłą przywrócić kontrolę nad Osetią Południową (Червоненко 2008; Вецько 2008).

Zaniepokojenie zaostrzeniem sytuacji w Osetii Południowej wyraziła także Koalicja Julii Tymoszenko (Блок Юлії Тимошенко – BJUT), w skład której wchodziły następujące partie polityczne: Ogólnoukraińskie Zjednoczenie „Ojczyzna”, Ukraińska Partia Socjaldemokratyczna oraz Partia „Reformy i Porządek” (Кармазіна 2012, 113). Oświadczenie w tej sprawie zostało wydane przez frakcję BJUT 15 sierpnia 2008 r. Zwrócono w nim m.in. uwagę, iż eskalacja konfliktu może zagrozić bezpieczeństwu nie tylko regionu kaukaskiego, ale również i całego świata. Potępiono użycie broni jako sposobu rozwiązywania konfliktów, a także wezwano obie strony, aby rozpoczęły rozmowy pokojowe w ramach prawa międzynarodowego:

Ignorowanie przez jakiegokolwiek państwa norm prawa międzynarodowego, statutu ONZ; naruszanie porozumień helsińskich; nieprzestrzeganie zasad bezpieczeństwa zbiorowego i chęć rozwiązywania sytuacji konfliktowych metodami siłowymi, może doprowadzić do łańcuchowej reakcji, polaryzacji wspólnoty światowej i konfliktów globalnych (Заява фракції „Блок Юлії Тимошенко”... 2008).

Koalicja Julii Tymoszenko opowiedziała się za stworzeniem międzynarodowego programu na rzecz odbudowy regionów zniszczonych wskutek prowadzonych walk, a także wskazała na potrzebę utworzenia europejskiego systemu bezpieczeństwa zbiorowego z udziałem Ukrainy, którego celem byłoby zapobieganie konfliktom zbrojnym. BJUT zaznaczyła, iż Rada Najwyższa nie może dopuścić, aby Ukraina opowiedziała się po jednej ze stron konfliktu, gdyż to uniemożliwiłoby prowadzenie przez Kijów skutecznej działalności pokojowej. Natomiast elementem niepokoju ugrupowania, poczucia zagrożenia ze strony Rosji jest zapewne zwrócenie uwagi, iż „niecierpiącym zwłoki zadaniem stojącym przed [...] państwem jest dokończenie negocjacji i przeprowadzenie ostatecznej delimitacji i demarkacji granic państwowych Ukrainy” (Заява фракції „Блок Юлії Тимошенко”... 2008). Ponadto w wydanym oświadczeniu Koalicja Julii Tymoszenko udzieliła poparcia działaniom podjętym przez rząd, który zagwarantował ewakuację obywateli Ukrainy z obszaru konfliktu oraz zapewnił potrzebującym pomoc humanitarną. Natomiast za niedopuszczalne uznano oświadczenia niektórych polityków oraz urzędników Sekretariatu Prezydenta Ukrainy, chcących osiągnąć, według frakcji BJUT, polityczne zyski „na krwi ludzi, którzy zginęli i na tragedii narodów, które zamieszkują w strefie konfliktu” (Заява фракції „Блок Юлії Тимошенко”... 2008).

Należy zwrócić uwagę, iż oświadczenie frakcji BJUT jest pozbawione ocen poszczególnych stron konfliktu, nie sugeruje, po czyjej stronie leży wina za zaostrzenie tego sporu. Na bardzo dyplomatyczny ton oświadczenia wskazuje choćby to, iż nie zostały nazwane strony konfliktu, nie podano nazw państw: Rosja, Gruzja. Powściągliwe stanowisko, zajęte przez BJUT, należy zapewne tłumaczyć co najmniej w dwojaki sposób. Z jednej strony, rząd czekały trudne rozmowy z Rosją na temat cen gazu. Jednoznaczne opowiedzenie się w takiej sytuacji po stronie Gruzji mogłoby w istotny sposób skomplikować i tak niełatwe rozmowy dotyczące cen. Jako drugą główną przyczynę takiego postępowania należy wskazać zbliżające się wybory prezydenckie. Zapewne już wówczas J. Tymoszenko myślała o ubieganiu się o najwyższy urząd w państwie. Natomiast gdyby udzieliła jednoznacznego poparcia Gruzji, to tym samym mogłaby w znacznym stopniu zniechęcić do siebie prorosyjski elektorat⁴.

Zdecydowane wsparcie dla strony gruzińskiej nadeszło tylko z proprezydenckiego ugrupowania⁵, a więc z Naszej Ukrainy – Ludowej Samoobrony

⁴ Jednocześnie należy odnotować, iż w oświadczeniu wydanym przez J. Tymoszenko 3 września, a więc następnego dzień po rozpadzie postpomarańczowej koalicji, premier Ukrainy podkreśliła, iż jej stanowisko wobec konfliktu w Gruzji jest jednoznaczne i zgodne ze stanowiskiem UE popierającym integralność terytorialną i suwerenność Gruzji (Звернення Прем'єр-міністра... 2008).

⁵ Należy jednak zauważyć, iż nie wszyscy deputowani NU–NS opowiedzieli się jednoznacznie po stronie Gruzji. Do nich należeli niektórzy przedstawiciele Ludowej Samoobrony. Zob. Луценко 2008; Жвания 2008.

(Наша Україна – Народна Самооборона – NU–NS)⁶. 14 sierpnia partia Związek Ludowy „Nasza Ukraina” (Народний союз „Наша Україна” – NSNU), stanowiąca podstawę proprezydenckiej koalicji, wystosowała oświadczenie w sprawie konfliktu rosyjsko-gruzińskiego. Wyraziła głębokie zaniepokojenie z powodu „zaostżenia sytuacji w Osetii Południowej (Gruzja)”⁷, a także potępiła zastosowanie broni i eskalację konfliktu. Partia jednoznacznie udzieliła poparcia integralności terytorialnej Gruzji oraz nie miała wątpliwości, która ze stron odpowiada za zaostżenie sytuacji na Kaukazie:

Rosja rozpoczynając 8 sierpnia 2008 r. działania zbrojne przeciwko suwerennej Gruzji, zademonstrowała, iż nie sprostала заданию wykonania roli siły pokojowej i wykorzystала sytuację konfliktową wokół nieuznawanej republiki Osetia Południowa w celu realizacji własnych geopolitycznych planów dotyczących Gruzji (Заява партії „Наша...” 2008).

Ludowy Związek „Nasza Ukraina” wezwał strony konfliktu do powstrzymania się od używania siły oraz do rozpoczęcia rozmów pokojowych. Partia odniosła się także do kwestii Floty Czarnomorskiej. Mianowicie okazała zaniepokojenie z powodu wykorzystania jej bazy w Sewastopolu w celach niezgodnych ze statusem przebywania floty na terytorium Ukrainy. Ponadto ugrupowanie wyraziło przekonanie, iż nie uda się rozwiązać konfliktu rosyjsko-gruzińskiego bez udziału wspólnoty międzynarodowej. Według partii odpowiedzialność za utrzymanie pokoju na Kaukazie powinna wziąć na siebie jedna z organizacji międzynarodowych, ciesząca się autorytetem. Do takich organizacji zaliczono: Organizację Narodów Zjednoczonych, Organizację Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Unię Europejską i Sojusz Północnoatlantycki (Заява партії „Наша...” 2008).

Należy zwrócić uwagę, iż konflikt w Gruzji stał się bardzo ważną przyczyną powstania kryzysu w szeregach rządzącej Ukrainą postpomarańczowej koalicji NU–NS i BJUT. Mianowicie niektórzy politycy proprezydenckiego ugrupowania NU–NS niejednokrotnie oskarżali premier J. Tymoszenko o brak reakcji na wydarzenia w Gruzji. Na przykład Jarosław Kendzior – deputowany, członek frakcji NU–NS zaznaczył:

Zważając na agresywną postawę Rosji wobec Gruzji i Ukrainy, należy stwierdzić, iż nasze państwo znalazło się w niebezpieczeństwie. Biorąc to pod uwagę nie

⁶ W skład koalicji Naszej Ukrainy – Ludowej Samoobrony, utworzonej z myślą o przedterminowych wyborach parlamentarnych 2007 r., weszło aż dziewięć partii politycznych: Ludowy Związek „Nasza Ukraina”, Ludowy Ruch Ukrainy, Ukraińska Partia Ludowa, Ukraińska Partia Republikańska „Sobór”, Obywatelska Partia „PORA”, Europejska Partia Ukrainy, Partia Obrońców Ojczyzny, Partia „Związek Chrześcijańsko-Demokratyczny” i Partia Polityczna „Naprzód, Ukraino!”.

⁷ W nawiasie napisano „Gruzja”, aby zapewne wskazać, iż NS–NU nie ma wątpliwości, do kogo należy Osetia Południowa.

można pomijać milczeniem wydarzeń w Gruzji. Prezydent Juszczenko zajął wyraźne stanowisko, on zrobił kolosalny krok nie tylko poprzez swoje oświadczenie, ale i poprzez swój wyjazd do Tbilisi, gdzie wziął udział w mityngu i wyraził swoją solidarność z narodem gruzińskim. Dlaczego chowa głowę w piasek premier Tymoszenko w sprawie oceny wydarzeń w Gruzji, można się tylko domyślać (Кендзьор 2008).

Deputowany, odnosząc się do przyczyn zwleknięcia przez J. Tymoszenko z oceną wydarzeń na Kaukazie, przypuszcza, iż podczas jej ostatniej wizyty w Rosji mogły zostać zawarte porozumienia, które w momencie zaostrzenia się konfliktu uniemożliwiły jej zajęcie stanowiska. Proprezydencki polityk dopuszczał również taką możliwość, że premier nie chciała komplikować stosunków z Moskwą, gdyż brała pod uwagę zależność Ukrainy od rosyjskich nośników energii. Jednak przy tym zaznaczył: „ale w tym momencie, kiedy krwią ścieka sąsiednie, bratnie nam państwo i powstaje zagrożenie dla bezpieczeństwa Ukrainy, takich argumentów nie powinno brać się pod uwagę, tym bardziej przez tak wysokich urzędników państwowych” (Кендзьор 2008). Dlatego, według Kendziora, premier powinna jednoznacznie wyrazić swoją opinię na temat sytuacji zaistniałej w Gruzji⁸. Do zajęcia odpowiedniego stanowiska wezwał także parlament. Wyraził przekonanie, iż gdyby prezydent, premier oraz Rada Najwyższa zajęły takie samo stanowisko, wówczas Rosja byłaby zmuszona prowadzić inną politykę wobec Ukrainy (Кендзьор 2008).

Poparcie udzielone Gruzji przez prezydenta Ukrainy⁹, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Ukrainy¹⁰, proprezydenckich polityków skupionych w Koalicji NU–NS wynikało m.in. z obawy zaistnienia podobnego konfliktu na Ukrainie, w szczególności konfliktu o Krym¹¹. Takie prawdopodobieństwo zwiększały oświadczenia wygłaszane co pewien czas przez rosyjskich polityków, którzy podważali przynależność Krymu do Ukrainy. Natomiast informacje o wydawaniu mieszkańcom półwyspu rosyjskich dowodów osobistych, czy też oświadczenia, iż Rosja będzie zapewniać swoim obywatelom bezpieczeństwo, niezależnie od

⁸ Inne krytyczne oceny dotyczące braku jednoznacznego stanowiska premier J. Tymoszenko wobec konfliktu gruzińsko-osetyjsko-rosyjskiego zob. np.: Джорджик 2008; Парубій 2008; Костенко 2008.

⁹ Jak wspomina W. Juszczenko: „To, co odbywało się w Gruzji, było kwestią ukraińską. To była kwestia naszego istnienia, kwestia naszego bezpieczeństwa. Ja rozumiałem: dzisiaj Gruzja, jutro Ukraina. Istnieje wiele scenariuszy jak rozegrać, na przykład, zagadnienie krymskie, przeprowadzić serię prowokacji, destabilizować sytuację na Krymie – i następnie dochodzi do szeregu wydarzeń, które zakończyłyby się tylko tym, że w Kijowie zostałyby opuszczona ukraińska flaga narodowa”. Cyt. za: Ющенко 2014, 447.

¹⁰ Zob. oświadczenia MSZ Ukrainy: Заява МЗС України. В Україні... 2008; Заява Міністерства... 2008; Заява МЗС України у зв'язку... 2008.

¹¹ Obawy związane z możliwością zaistnienia konfliktu o Krym wyrażał m.in. Mustafa Dżемилев – przewodniczący Меджлису Татарów krymskich, członek frakcji Nasza Ukraina – Ludowa Samoobrona. Zob. Джемилев 2014, 140–146.

tego, w jakim miejscu na ziemi się znajdują, potęgowało tylko obawy u niektórych ukraińskich polityków. Tutaj można przytoczyć słowa stałego przedstawiciela Federacji Rosyjskiej przy NATO – Dmitrija Rogozina, który na pytanie „czy Moskwa jest gotowa bronić swoich obywateli na Krymie tak jak zrobiła to w Osetii Południowej?” odpowiedział: „Będziemy zapewniać bezpieczeństwo swoim obywatelom wszędzie, niezależnie od tego gdzie oni mieszkają – czy wśród białych niedźwiedzi, czy w Afryce, czy w USA” (Кравченко 2008, 4). Z perspektywy 2014 r. bardzo dobrze wiemy, iż obawy przed możliwym konfliktem o Krym, które ogarnęły część ukraińskiej klasy politycznej jeszcze podczas konfliktu rosyjsko-gruzińskiego w 2008 r., były jak najbardziej uzasadnione.

Podsumowując, należy więc odnotować, iż poszczególne ugrupowania parlamentarne zajęły różne stanowiska wobec sytuacji zaistniałej na Kaukazie. Jednoznacznie prorosyjską pozycję zajęła KPU, która o rozpoczęcie konfliktu oskarżyła Gruzję. Wśród winnych zaistniałej sytuacji widziała także władze ukraińskie na czele z prezydentem Juszczenką oraz Stany Zjednoczone i Sojusz Północnoatlantyczny. Po stronie rosyjskiej opowiedziała się również PR. Czyniła to jednak, przynajmniej na początku konfliktu, w sposób mniej jednoznaczny w porównaniu z KPU. Skupiła się ona w dużej mierze na krytyce władz ukraińskich, m.in. za opowiedzenie się przez nie po jednej ze stron i wciągnięcie Ukrainy w zaistniały konflikt. O ostatecznym zajęciu przez PR jednoznacznie prorosyjskiej pozycji świadczy fakt udzielenia przez partię wspólnie z KPU poparcia uchwałom wzywającej do uznania niepodległości Osetii Południowej i Abchazji. Tak więc pozycja PR w ciągu niedługiego czasu ewoluowała od „poszanowania integralności terytorialnej państw” do uznania niepodległości dwóch separatystycznych regionów Gruzji. Trzecie z opozycyjnych ugrupowań w parlamencie ukraińskim – BŁ, z jednej strony, podobnie jak PR, przypominało o precedensie kosowskim oraz wystąpiło przeciwko przystąpieniu Ukrainy do NATO. Natomiast z drugiej strony, niejako obawiając się gruzińskiego scenariusza na Ukrainie, odniosło się do potrzeby poszanowania integralności terytorialnej państw oraz do potrzeby wzmocnienia ukraińskiej armii. Chociaż w wydanym oświadczeniu żadnej ze stron konfliktu jednoznacznego poparcia nie udzieliła również Koalicja Julii Tymoszenko, to jednak warto podkreślić, iż opowiedziała się ona za utworzeniem europejskiego systemu bezpieczeństwa z udziałem Ukrainy oraz przeprowadzeniem delimitacji i demarkacji ukraińskich granic. Te postulaty należy bez wątpienia traktować jako reakcję na potencjalne niebezpieczeństwo zagrażające ze strony Rosji. Natomiast ugrupowaniem w parlamencie, które w zaistniałym konflikcie niewątpliwie opowiedziało się po stronie Gruzji, była partia prezydenta Juszczenki Związek Ludowy „Nasza Ukraina”, stanowiąca podstawę frakcji „Nasza Ukraina – Ludowa Samoobrona”. Partia jednoznacznie udzieliła poparcia integralności terytorialnej Gruzji, a o rozpoczęcie konfliktu oskarżyła Rosję.

Bibliografia

- Бурковський, П. (2010), Откроет ли президент Янукович путь к отделению Крыма? W: <<http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/01/26/4668889/>> [dostęp 26 I 2010].
- Вецько, Е. (2008), Выйти из СНГ просто, надо думать, как потом назад войти – Владимир Литвин. W: <http://ura-inform.com/politics/2008/08/18/litvin> [dostęp 18 VIII 2008].
- Верховна Рада не змогла ухвалити спільної позиції щодо ситуації в Грузії (2008). W: <http://www.ukrinform.ua/ukr/news/verhovna_rada_ne_zmogla_uhvaliti_splno_pozits_shchodo_situats_v_gruz_728173> [dostęp 2 IX 2008].
- Гарань, А. (2010), Украина в Европе: вопросы и ответы. Киев, 19–20.
- Гарань, О./Майборода О. (ред.) (2012), Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. Київ, 45–48.
- Джемилев, М. (2014), «На протяжении десятилетия голос крымских татар не был услышан...»: Материалы к биографии, выступления, интервью / Составление и общая редакция Г. Бекировой. Киев, 140–146.
- Джорджик, Я. (2008), Ставлення до прем'єра залежатиме від її позиції щодо південноосетинського конфлікту. W: <<http://www.nuns.com.ua/news/4310/>> [dostęp 14 VIII 2008].
- Жвания, Д. (2008), Михаил Саакашвили пошел на поводу у США. W: <<http://www.nso.org.ua/ua/news/2538>> [dostęp 15 IX 2009].
- Заява фракції Партії регіонів у Верховній Раді України по грузино-російському конфлікту (2008). W: <<http://www.ya2008.com.ua/press-center/news/48ae83dd19133/>> [dostęp 22 VIII 2008].
- Заява МЗС України. В Україні з тривогою сприймають повідомлення про перехід конфлікту у Південній Осетії (Грузія) у нову фазу із залученням військового потенціалу третьої сторони (2008). W: <<http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19514.htm>> [dostęp 23 VIII 2008].
- Заява МЗС України у зв'язку з визнанням Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії (2008). W: <<http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/14990.htm>> [dostęp 23 IX 2008].
- Заява Міністерства закордонних справ України щодо ситуації у Південній Осетії (Грузія) (2008). W: <<http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/19519.htm>> [dostęp 22 września 2008].
- Заява партії „Наша Україна” щодо російсько-грузинського конфлікту (2008). W: <<http://www.nuns.com.ua/news/4255/>> [dostęp 14 VIII 2008].
- Заява фракції „Блок Литвина” у Верховній Раді України та Народної Партії з приводу ситуації, що склалася навколо Південної Осетії (2008). W: <<http://narodna.org.ua/news/2008/08/14/5592/>> [dostęp 14 VIII 2008].
- Заява фракції „Блок Юлії Тимошенко” у Верховній Раді України (2008). W: <<http://www.byut.com.ua/ukr/news-6253>> [dostęp 15 VIII 2008].
- Звернення Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко щодо політичної ситуації в Україні (2008). W: <http://www.ch-z.com.ua/articles/naz_sec/zvern> [dostęp 25 IX 2008].
- Кармазіна, М. (ред.) (2012), Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Київ, 100, 113.
- Кендзьор, Я. (2008), Тимошенко має чітко озвучити свою позицію щодо подій у Грузії. W: <<http://www.nuns.com.ua/news/4308/>> [dostęp 14 VIII 2008].
- Костенко, Ю. (2008), Уряд має ініціювати позачергове засідання з приводу подій у Грузії. W: <<http://www.nuns.com.ua/news/4305/>> [dostęp 14 VIII 2008].
- Кравченко, В. (2008), Як закрити скриньку пандори? W: Дзеркало тижня. (711), 4.

- Кузьо, Т. (2014), Раскалывается ли Партия регионов из-за войны в Грузии и НАТО? W: <<http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2008/09/8/4449827/>> [dostęp 8 IX 2008].
- Лесів, К. (2008), Навіть у Партії регіонів не всі схвалюють дії Росії. W: <<http://www.unian.net/ukr/news/news-266961.html>> [dostęp 13 VIII 2008].
- Партія регіонів вимагає ембарго на поставки зброї до Грузії (2008), Прес-служба Партії регіонів. W: <<http://www.partyofregions.org.ua/pr-east-west/48a1745e22a26/>> [dostęp 15 IX 2008].
- Парубій, А. (2008), Події в Грузії – момент істини для Юлії Володимирівни. Інтерв'ю Офіційному сайту Блоку НУ-НС. W: <<http://www.nuns.com.ua/news/4307/>> [dostęp 14 VIII 2008].
- Симоненко, П. (2008a), Україна повинна негайно відкликати своїх військових, які перебувають у Грузії та припинити постачати зброю Саакашвілі, Прес-служба. W: <<http://www.kpu.net.ua/petro-simonenko-ukra%d1%97na-povinna-negajno-vidklikati-svo%d1%97h-vijskovih-jaki-perebuvajut-u-gruzi%d1%97-ta-pripiniti-postachati-zbroju-saakatshvili/>> [dostęp 8 VIII 2008].
- Симоненко, П. (2008b), Ющенко був обізнаний з планами свого кума Саакашвілі щодо розв'язання війни на Кавказі, Прес-служба. W: <<http://www.kpu.net.ua/petro-simonenko-jutschenko-buv-obiznani-j-z-planami-svogo-kuma-saakatshvili-tschodo-rozvjazannja-vijni-na-kavkazi/>> [dostęp 9 VIII 2008].
- Симоненко, П. (2008d), Ющенко готується до розташування військових баз США або НАТО на території України, Прес-служба. W: <<http://www.kpu.net.ua/petro-simonenko-jutschenko-gotujetsja-do-roztatshuvannja-vijskovih-baz-stsha-abo-nato-na-teritori%d1%97-ukra%d1%97ni/>> [dostęp 11 VIII 2008].
- Симоненко, П. (2008c), США планують каральні військові операції на Кавказі, Прес-служба. W: <<http://www.kpu.net.ua/petro-simonenko-stsha-planujut-karalni-vijskovi-operatsi%d1%97-na-kavkazi/>> [dostęp 10 VIII 2008].
- Червоненко, В. (2008), «Навряд чи буде спільне рішення Верховної Ради щодо грузино-російського конфлікту», Інтерв'ю з Володимиром Литвином. W: <<http://glavred.info/archive/2008/08/15/125247-4.html>> [dostęp 15 VIII 2008].
- Юрій Луценко виключає повторення в Україні подій за «грузинським сценарієм» (2008). W: <<http://www.nso.org.ua/ua/news/2561>> [dostęp 16 IX 2008].
- Ющенко, В. (2014), Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків, 447.
- Янукович, В. (2008), Україна має визнати незалежність Південної Осетії та Абхазії. W: <<http://www.unian.ua/politics/140276-yanukovich-ukrajina-mae-viznati-nezalejnist-pi-vdennoji-osetiji-ta-abhaziji.html>> [dostęp 26 VIII 2008].

EKONOMIKA

ALEXANDER KURAKIN

National Research University Higher School of Economics (HSE) (Moscow)

Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration
(Moscow)

WHEN THE STATE IS SHIRKING: INFORMAL SOLUTIONS FOR SOCIAL SERVICES PROVISION IN ALTAI VILLAGES^{1 2}

When the State is Shirking: Informal Solutions for Social Services Provision in Altai Villages

Keywords: rural Russia, Altai Krai, gift, rural communities, informal economy, social sector, rural policy.

ABSTRACT: The article contributes to the discussion on the informal economic activity in post-socialist countries. Quite often this activity is related to state regulation. We provide evidence from rural Russia suggesting that state shirking also can give rise to informal economic relations. Empirical data from Altai Krai show that informal transfers from farms to rural municipalities are used to provide rural social sector. Despite the collapse of socialist agricultural system, when rural communities existed under patronage of collective farms, substantial part of the privately owned post-Soviet farms still donate to rural municipalities and population. The article is based on the fieldwork conducted in Altai Krai in 2013 when qualitative data (informal interviews, group discussions, observations) were collected by the author and his colleagues. Gift-giving relations between agricultural producers and municipalities could be described as “natural” bottom-up pattern. We perceive these Soviet-style gift-giving relations as the way to mitigate the weaknesses both of the Russian state rural policy as well as market self-regulation mechanism. Despite it could slow down economic performance of farms, it is the way to prevent rural degradation and depopulation.

¹ The article is based on the results of two research projects: 1) German-Russian cooperation project KULUNDA. The project from the Russian side is financed by Rosa Luxemburg Foundation and from the German side it is financed by the Federal Ministry of Research and Education of Germany, funding program ‘Sustainable Land Management’, reference number 01LL0905H. 2) Project ‘Second Russia: Differentiation and Self-organization’ was financed by Rosa Luxemburg Foundation. Some results of the project see in (Никулин 2012). Support from the Basic Research Program of the National Research University Higher School of Economics is gratefully acknowledged.

² The author is grateful to Alexander Nikulin (RANEPA, Moscow), Olga Fadeeva (Institute of Economics and Industrial Engineering, Novosibirsk) and Alie Sergiyenko (Institute of Economics and Industrial Engineering, Altai State University, Barnaul) and Andreas Wust (Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig) for their participation in the fieldwork in Altai Krai.

1. Introduction

While Russian agriculture demonstrates some signs of recovery after dramatic downfall in 1990-s, the living standards in rural areas are still very low. Moreover, rural social sector (water and gas supply, electricity, roads, medicine, education, retail stores, culture etc.) has declined in comparison with the late Soviet period due to the lack of investments.

There are two basic ways to provide social services: by state (as a public good) and by market (as a private good). In Russia the first way is predominant. But it appears that in many Russian rural areas there are no formal mechanisms (state or market) that are able to provide rural social infrastructure. In post-Soviet Russia municipal services came under full control and responsibility of local rural administrations. The key problem with that is simple and severe: the majority of local administrations don't have enough money to pay for their social objects. Thus, rural communities are put in the situation when the market is absent and the state is shirking. By rural communities here we mean a social system which includes civil society, municipalities, and business organizations.

What alternative mechanisms do rural communities activate in order to survive in this environment? In this article we focus on one of those mechanisms, namely, informal transfer of resources from a farm to a municipality in the form of a gift. To be more accurate, we should note that those transfers are not always informal, i.e. hidden from the state. Some of them are official, so the state even collects taxes from them. However, all transactions between farms and municipalities are based exclusively on farms' goodwill. Thus, the article is limited to the problem of rural community informal self-organization in the absence of state transfers as well as relevant market mechanisms. Therefore, we avoid the other aspects of corporate-municipal relations described here. For instance, corporate social responsibility perspective could be discussed (for overview see Garriga, Mele 2004). The other relevant perspective is a vast anthropological literature on gift economy pioneered by Malinowski (1922) and Mauss (1954) because relations between farms and municipalities in Russian countryside have much in common with this tradition.

We were doing our fieldwork in Altai Krai in spring and autumn of 2013. Here we use data from a single district of the region. Every case represents the specific set of economic and social circumstances that forge the nature and the particular features of gift-giving relations. We changed any names for the sake of anonymity. We also hid many details concerning our respondents, their farms and municipalities. The article is based on five cases: non-privatized state farm

(former sovkhoz), privatized sovkhoz, agrohholding, privatized kolkhoz and family farmers. In some cases we'll provide the view from rural municipalities, i.e. the opposite side of gift-giving relations.

2. State Shirking in Providing Rural Social Infrastructure

The role of the state in the economy is widely discussed in economic and sociological literature (an overview see in Block 1994; Block, Evans 2005; see also Bandelj, Sowers 2010; Evans et al 1985). This discourse has a lot of aspects including the notion of so-called 'weak state' (see, for instance, Acemoglu 2005). The weak state itself has several dimensions. The most extreme forms of a weak state are failed state, predatory state, and state capture (Evans 1995). One could argue that in the 1990-s the state capture by oligarchs occurred in Russia but today this argument is irrelevant anymore. The more moderate form of a weak state is the state replacement when the state loses control over certain economic realms and therefore is substituted by alternative regulative mechanisms, i.e. informal relations or criminal groups (Sicilian case see in Gambetta 1993; Russian case see in Volkov 2002). The strengthening of Russian state under Putin's regime led to the transformation of the criminal economy of the 1990-s which has largely dampened or moved into the state enforcement agencies (police, prosecution etc.). As for Russian rural sphere, we can see some elements of the weak state: the reign of local oligarchs (not everywhere), violating laws from time to time, though agriculture is not the tastiest morsel for criminal groups or oligarchs (Никулин 2010). Anyway, in rural areas Russian state can't be called 'weak' in all senses mentioned above, because it is keeping control and regulation there more or less successfully. The third and the least evident (and probably arguable) form of the weak state is the inability of the state to provide proper functioning of controlled areas. It means that the government is able to maintain its authority and to enforce the rule of law but is unable to provide sufficient resources for controlled territories and population. In this article we focus on the latter case because the majority of rural municipalities are struggling for survival in the situation when the state is able to regulate but fails to provide resources. Therefore, further we avoid the term 'weak state' and instead use the term 'shirking' in its usual meaning in institutional economics as a form of opportunistic behavior. Thus, by state *s h i r k i n g* we mean that a state fails to meet expectations (i.e. social contract) regarding its social policy.

In its own Constitution Russia is defined as a social state (or welfare state). As literature on welfare states shows, there are different types (and theories as well) of welfare state which intervene differently in the economy (Esping-Andersen

1990, 1994; Huber, Stephens 2005). However, generally this definition really affects Russian economic policy and national budget which includes heavy social burden and various social transfers. Nonetheless, rural areas traditionally receive insufficient finance, especially after the adoption of the new municipal reform (Federal Law No.131 adopted in 2003) which implies broad autonomy and mandates for municipalities without adequate financial resources. The majority of local taxes are transferred to the regional and federal levels and little goes to municipalities themselves.

3. Possible Options for Providing Rural Social Sector

The financing of social infrastructure can be perceived from several perspectives. From the first perspective social sector is defined as a public good and therefore should be provided by the state. It is the lightest version of a state intervention in the economy according to Block's (1994) classification. As we stated above, it is the obligation of rural municipalities to provide social services but they don't have enough resources for that.

The second perspective suggests that social infrastructure should be provided by the market as any private good. In reality there is no market for social services in rural Russia. The majority of services are provided by municipalities as public goods; the rest of them are provided as private goods by natural monopolies (for instance, heating or home electricity).

The third perspective is a public-private partnership which is quite popular globally, though having its own pros and cons (Hodge, Greve 2007). This model could be the possible solution here but the state is shirking.

The fourth perspective is so-called 'quasi taxes' (Панеях 2008). This concept is somewhat close to the grabbing hand concept proposed by Frye and Shleifer (1997) but has substantial differences as well. Frye and Shleifer used grabbing hand argument to explain why Polish economy responded much better than Russian economy to the very similar packages of reforms, i.e. radical liberalization and mass privatization. Quasi taxes imply informal payments from business to municipalities, so one could perceive them as grabbing. However, unlike Frye and Shleifer's grabbing hand concept, the beneficiaries from quasi taxes are municipal budgets or organizations but not bureaucrats personally. Though this concept is quite adjusted to Russian state-business relations, it is not well suited to rural municipalities because, as we will show below, they appear to be the weaker side in relations with agricultural enterprises, so they can only ask but not claim.

4. Solution from Below: Informal Transfers from a Farm

In Russian countryside the following situation is quite widespread: a major agricultural enterprise in a rural settlement helps local community to fix its everyday problems. This aid could be huge or tiny, but in return an enterprise doesn't receive anything, so their help could be called a "gift", "sponsorship", "altruism" etc. Much of those donations are transferred informally, though some social services are formal and regulated by the state, i.e. heating. The central category here is goodwill of farms (implementation of this concept to Japanese economy see in Dore 1983).

Those gift-giving relations have a deeply rooted Soviet legacy that still affects the rural life in modern Russia. In Granovetter's (1985) term those economic relations are historically e m b e d d e d in rural society. It means that voluntary economic aid from farms to municipalities is embedded structurally (in networks and relations), institutionally, culturally and politically. Despite the demise of the Soviet Union and marketization of agriculture, paternalistic relations between the successors of former collective farms (so-called LFEs³) and rural communities still remain. Those relations contribute to the survival of the rural social sphere in a hostile environment of market relations and poor government policy.

Regardless of LFEs economic performance, rural social infrastructure declined greatly. Today it is supported both by backward and successful LFEs, though each of them established a different kind of relations with municipalities. Here we'll consider relatively successful LFEs, as their motivation is less evident and studied than the motivation of the farms in a survival mode (Линднер 2002; Никулин 2002).

In short, we found two major solutions for the social problems in Russian countryside: the first could be called state-led and the second is a bottom-up (grassroots, "natural") one⁴. We focus on the latter and provide evidence from Altai Krai. Our Altai data represent what could be called "natural" gift-giving relations. It means that those relations emerged from below, i.e. from interactions between agricultural producers and rural municipalities, without any intervention from the external factors including the state.

³ Large farm enterprises

⁴ The example of the state-led solution is Belgorod Region where we conducted several studies. See, for instance (Фадеева 2012; Куракин 2012).

5. The First Case: State Farm in a New Environment

The first case describes relations between a state farm and respective municipality. The farm is a former sovkhoz which avoided privatization. The rural municipality, like many others, hasn't enough money for maintaining social sphere.

Although a number of local entrepreneurs provide help to the municipal social sphere, the major sponsor is still the largest enterprise – the former sovkhoz. This practice emerged in the Soviet collective agriculture but later it was transformed in many respects.

From the one hand, the farm's management understands that the municipal government has numerous problems that could be hardly solved on their own. From the other hand, the management realizes that the farm is unable to help the community as much as it did in the Soviet times. Besides, unlike the sovkhoz, the farm now sponsors the municipality exclusively from its own profit.

LFE's managers are aware, that they are the stronger side when communicating with the municipality. The latter ask for help without giving anything in return. Thus, the farm's help could be called a gift or charity. However, it includes the element of obligation, because the management realizes that those gifts are their moral responsibility rather than a pure freewill act. As an agronomist put it:

- Is your help voluntary or obligatory? What do you think?
- Well, our workers live here, in this village, after all. So, we're doing our best.
- Ok. Does the municipality stimulate you somehow for your contribution to the communal sphere?
- How can they stimulate? They say “thank you” and that's all. Sometimes on a fest they officially thank us, say a kind word.

Now we'll consider the same relations from the recipient's side, as we managed to talk to the recently elected head of the municipality. Water supply issues are of primary importance for the local administration.

Our municipality should have at least four water wells, but last year the only one remained. Moreover, it operated in emergency mode. Thanks to the sovkhoz (they donate us 400 thousand roubles) and district administration (they also provided some aid) that we managed to fix the problems.

Troubles with the municipal equipment happen very often. The head of the municipal administration told us that a month ago in one of the municipal settlements the only water well went out of order. The settlement lost its own

source of water for a week. The municipality got help from such organizations as fire service and EMERCOM which used their trucks to deliver drinking water to the people. Finally, the municipal administration found money for repairs.

So, the municipal administration lives in a situation of a constant hazard. The worn-out equipment responsible for municipal services can stop working at any time. The municipal administration should be always ready to react on those accidents. And they're trying indeed. They seek help from anyone who could help. Thus, the engagement of fire service and EMERCOM looks quite naturally in the given circumstances.

Apart from the major problem of water supply, the municipal administration faces everyday small problems. However, they should be solved as well, no matter how small they may be. And the budget limitation is so severe that it prevents municipal administration to solve problems on its own. And again the municipal head has to seek help from local business.

The school No.1 director had visited me right before you came. She said she needed a transport to take children for the district singing fest. And both municipal cars are unavailable. We don't have money. [...] No gasoline. So, she came... We have to take children somehow. So, I am going to ask sovkhoz or entrepreneurs for help.

The ability to donate for social needs depends on economic performance of local firms. The municipality head understands it very clear. Actually there is implicit, informally determined amount of resources that a firm spends for social purposes. Both sides of gift-giving relations understand this amount, or it's better to say, feel it. For instance, if the municipal head asks for a help that requires substantial resources, then he tries to lower his requests in future. Furthermore, he tries to split social burden among all local firms according to their facilities. In the interview the municipal head used the word "conscience" when he described the limits of donation to the municipality.

Thus, the relations between the farm and the municipality contain a complex mix of motives, calculations, bargaining and feelings. It couldn't be easily described with only one concept.

6. The Second Case: Joint Stock Company with a Soviet Tail

Here we'll focus on the interview with the director of a privatized sovkhoz which was transformed into a closed joint stock company. According to the farm director, his enterprise provides heating, water and gas supply etc. to all three settlements which constitute the municipality. The farm provides heating for the

social organizations such as school, culture club, retail stores, and municipal administration office as well as for a part of private housing. This form of gift-giving relations was established in Soviet times when communal facilities were built. Today the joint stock company is keeping it in working condition.

The situation when the entire social sphere is kept by the enterprise is not usual for the district. The majority of agricultural organizations were happy to get rid of that burden when hard post-Soviet period began.

Communal services are unprofitable for the farm. For example, water supply has zero profit and heating brings losses. The main reason for that is old and inefficient equipment but the farm can't afford modernization. Besides, communal services are a non-core activity for the agricultural enterprise but it requires resources which otherwise could be used in agricultural production. The reason for that strange behavior is that the farm doesn't consider communal services as a business project.

We don't consider profit there to be our goal anyway. Villagers are our employees. There are no other enterprises here. So, we try to reduce prices for those services as much as possible.

Thus, this activity is unprofitable mainly because the farm itself doesn't want to make profit here. Moreover, the farm is ready to lower tariffs for communal services but the formal rules don't allow doing it.

- So, are you ready to sell it cheaper?
- We are ready, but we can't do it because tariffs have been already established. Otherwise tax inspection could say that we underpay taxes. Having less profit from this area we underpay taxes.

Tax reasons here outweigh welfare reasons and goodwill faces formal administrative regulation. So, the situation is paradoxical: being the key factor of the municipal welfare, the farm is not stimulated to increase its sponsorship activity but instead, the government creates obstacles for social responsibility.

What is the motivation of the farm whose behavior is opposite to the behavior of a monopoly? Here we see the opposition of business logic and the logic of social responsibility. Nevertheless, it would be wrong to consider it in terms of pure altruism.

If we consider it from the business point of view, then we have to admit that any production should be profitable. But from the other hand, we have to take into account that we live in countryside. Only a few people take this fact into account. Countryside is a bit different thing. First, we have to consider that here we deal

with people who have nowhere else to go. The second aspect is that we are the monopoly here though I am reluctant to use this term. Nobody else will do this here. If we stop this activity, it is highly unlikely that someone else will do it.

Aside from altruistic motivation we can see here the long-term calculation which takes into account the interdependence between the farm and the village. The other reason is that the shareholders are mostly local, so they understand the importance of social sphere maintenance and vote for donation. Dispersed ownership here helps to find a balance between profit making and social duties.

7. The Third Case: Taming of an Agroholding

The third case shows the situation when ownership is consolidated. In a village here the core enterprise is a sugar plant. The plant was privatized in the course of market reforms and initially the shares were dispersed among the workers. Recently the shares were bought up by a Moscow agroholding and a new director was appointed.

A. Nikulin uses the term “oligarkhoz” for gigantic private agrarian enterprises (Никудин 2010). Many post-Soviet collective farms which Nikulin calls “post-kolkhoz” were incorporated in emerging agroholdings which were often established by non-agricultural capital of any sort. Sometimes that capital has oligarchic nature. In his article Nikulin argues that one of the crucial weaknesses of those oligarkhozes is the lack of embeddedness in the life of rural communities that could lead to negative economic outcomes for oligarkhoz itself. Along with land and property an oligarch “purchases” the problems of local community. Ignoring of those problems inevitably leads to social sphere collapse.

In comparison to the Soviet period the village went into decline. Nevertheless, its economy is developing; its major enterprises are in quite good shape. So, we face here a puzzling process: economic development is going hand in hand with social decline.

Furthermore, decline in social infrastructure was reinforced by the change of owner at the sugar plant. The ownership concentration was really coercive as the plant was intentionally put on the brink of bankruptcy in order to force workers to sell their shares to the agroholding. That change of owner negatively affected the intensity of social donations, especially when a new director was appointed. The municipal deputy head described this situation as follows.

- Life became worse. Previously everything depended on those enterprises: sugar plant and poultry farm. We felt great. The turning point came about three years ago. [...]
- Do they have the other head now?

- Yes, now they have another head, a young man. He holds the position for three years.
- Are they all strangers? The former as well as the present.
- The former is from our village. The present is a stranger. His wife is from here: she was born and grew up here, got education, and returned to the plant with a husband. At first he was a technician, then a foreman, a supervisor, a chief engineer, a deputy director, and at last he was appointed on a director position. Another approach. A young man.

Here we can see the combination of organizational and personal factors. The most dangerous combination for a rural community is an external owner plus a stranger manager. However, it appeared that the situation was not as dramatic as it was described by the municipal official. Indeed, the social sphere in the village is not in a good shape, but we didn't see any collapse (worse than in other villages nearby). It turned out that even the new director didn't completely ignore the needs of the municipality.

Like in the first case, we managed to interview the other side of gift-giving relations: the new director of the sugar plant. Indeed, he appeared to be a person who tried to resemble a businessman (or his view of a real businessman) in his management style, speech and manners. But despite all his efforts, he better resembles an old style Russian landlord than a modern western businessman.

However, his motivation turned out to be more complex than the municipal deputy head described. He is apparently bound to the village and considers it to be his home. Indeed, he lives there for a long time, he made his career on the plant, and his wife was born there. He tried to hide his feelings in the interview but he didn't manage to do it.

From the other hand, his possibilities for donations are limited by his Moscow bosses. He is accountable for expenses, and we suppose that the agroholding has a quite strict financial discipline. That is the reason why in the interview he complained that he couldn't donate more to the village.

Thus, even when a monopolistic predatory capitalist captures a LFE, the opportunities for social partnership still remain. Our data confirm the statement by Nikulin that newly emerging agroholdings (oligarkhozes in his term) have to deal with rural social sphere.

8. The Fourth Case: Selfish Family Farmers?

Russian family farmers are usually perceived as very individualistic, egoistic and avoiding any forms of cooperation. Moreover, they have fewer resources and are more vulnerable and fragile than LFEs. So, farmers are expected to cut any additional expenses, including social donations. But actually that's not true.

Like LFEs, family farmers have to adjust to the rural environment. The attitude of the rural community to individual entrepreneurs is a very important factor of success in business (Фадеева 2003). According to Fadeeva, rural dwellers begin to realize that they depend on farmer's prosperity, especially when a former collective farm in their village went bankrupt. Farmers, from their side, understand that they should carry a part of the social burden of failed LFEs in order to avoid problems in their own business. From time to time they have to make unprofitable actions.

Our findings confirm conclusions made by Fadeeva. Despite economic problems and endless struggle for survival, farmers donate to rural communities. Local administrations regularly ask for their help and they try to contribute. "Because nobody lives in a countryside anymore", the farmers used to say in our group discussion. By "nobody" they mean those who can help, i.e. LFEs or family farmers. The farmers' argument explaining their behavior is very widespread in countryside. "This is our native village", the farmers say.

The other aspect of farmer's social behavior is their relations to land owners (households that received land shares through privatization of collective farms) who lease their land to farmers. The latter cultivate household plots; provide families with forage, straw, transport, and agricultural machines for free. Thus, they support household rural economy. These relations also have social nature, though farmers are economically interested in keeping land shares.

The majority of family farmers are not able to provide aid of the same size as LFEs could afford. They are simply smaller and vulnerable to market fluctuations. However, like LFEs, they can't avoid social donations. Thus, here we face the limits of the proverbial egoism of the farmers.

9. The Fifth Case: Cooperative in a Trap of Informality

The last case deals with a so-called agricultural production cooperative (SPK in Russian abbreviation). It was established in 2000 and is a successor of a kolkhoz. Being a cooperative, the farm is predisposed to take into account the interests of local rural dwellers, since they are the members of the cooperative. So, here we can expect a natural intersection of the community's and the enterprise's interests. The interview with the cooperative's chairman and ordinary members confirmed our expectations.

This case is interesting for us because it shows how regional authorities and formal rules could undermine gift-giving relations and become an obstacle for the goodwill of local agricultural producers. It appeared that among other social donations the cooperative was heating the local administration office, culture

club and school for its own expenses. The farm was doing it for 12 years but recently the cooperative was forbidden to do it anymore until some formal procedures are done. The chairman put it as follows:

Look at our federal laws today. We are likely to freeze our school and club. This year the new federal law was adopted. This year our license for their exploitation expired. Now we have to submit the certain documentation for club, school, administration office and all heated buildings in order to renew the license. We have to establish the ownership rights. In fact, the previous chairman built all that; without any formal architectural plans, without anything. And now we need to pay enormous money for legalization. Because of one foolish piece of paper, for license renewal, we should throw away a lot of money which could go to our people.

The chairman is really confused by that absurd. He thought that the farm was doing right things but their goodwill faces strange claims. Maybe, the claims themselves are not so absurd, but nobody wants to help the farm: bureaucratic machine is not interested in their support at all. The chairman complains:

In the majority of villages the entire social sphere was transferred to rural administrations. Now they pay for it. And nobody pays us; we heat the school and the club and nobody has ever paid us even a penny. Moreover, they claim for money and say, "otherwise we won't allow you to heat".

10. Conclusion: A New Life of Old Institutions

So, rural communities (including civil society, municipalities and farms) in Altai Krai are trying to save their social sector from collapse. None of possible options for providing social services is available for rural communities. Therefore, they adjusted the traditional Soviet norm of collective farm patronage to the very different environment. Of course, that norm couldn't be raised up entirely. Nevertheless, 'the light version' of it is actively used. This 'light version' implies the informal character of patronage. We have described various forms of both formal and informal corporate-municipal relations which aim to provide rural social services in the absence of state support as well as market mechanisms.

According to Portes (1994, 2005), informal economy is extremely dependent on social ties. In other words, informal economy performs effectively only if it rests on a social capital (the classic readings on social capital see in Bourdieu 2001, Putnam 1995, Coleman 1988). The other lesson from Portes is that if a state fails to meet the needs of communities (state shirking in our case)

it provokes the intensification of informal activities. But the capacity for informal relations is itself strongly dependent on the level of social capital. The problem with Russian countryside is that it lacks social capital and therefore lacks self-organization capacity (O'Brien et al 2005)⁵. Indeed, rural social movements in Russia are absolutely undeveloped and bizarre (Mamonova, Visser 2014). In our cases the solution was found in the Soviet tradition of farm-community relations when collective farms provided all social services. This legacy is activated when nothing else could provide proper solution to the problem. Those historically institutionalized patterns have been literally revived and are used in the new environment. It is not the social capital but former institutions that promote informal relations between farms and municipalities.

As early as 1996 Stark (1996) argued that in transition economies institutional reforms use recombination rather than replacement, i.e. the existing institutions are used in the course of transition from plan to market. Russia is no longer a transitional economy as a quite consistent form of autocratic state capitalism emerged. Nevertheless, institutions evolve at a different speed. Rural Russia is still strongly affected by the Soviet legacy and we have shown those institutions in action at the micro-level.

Two paradoxes arise here. First, state shirking provokes rural communities to adopt 'obsolete' Soviet practices from a planned, state-centered economic model. Second, many scholars argue that state control unintentionally gives rise to the informal economy (see, for instance, De Soto 2002). But we show that sometimes state shirking (and not only weak state) can create informal activity as well.

Finally, a hazard of the market should be highlighted. Transition process, i.e. the transformation of socially-oriented collective farms to market-oriented private farms implies radical replacement of Soviet-style relations. We showed that despite market reforms local agricultural producers are still keeping rural communities under their patronage. This practice has its pros and cons. From the one hand, it dampens economic development of a farm by taking its resources away from doing business. From the other hand, maybe it is the last resort to keep countryside alive in the absence of state support. In this respect we consider the 'obsolete' Soviet tradition as the way (quite imperfect, indeed) to mitigate the weaknesses of both state policy and market self-regulation mechanism.

⁵ The informal activity of individual households increased during shock market reforms but the social capital of rural communities which could promote collective action is still quite low.

References

- Acemoglu, D. (2005), Politics and economics in weak and strong states. In: *Journal of monetary economics*. LII/7, 1199–1226.
- Bandelj, N., Sowers, E. (2010), *Economy and state: A sociological perspective*. Cambridge.
- Block, F. (1994), The roles of the state in the economy. In: Smelser, N, Swedberg, R. (eds.), *The handbook of economic sociology*. Princeton, 691–710.
- Block, F., Evans, P. (2005), The state and the economy. In: Smelser, N, Swedberg, R. (eds.), *The handbook of economic sociology*. Second edition. Princeton, 505–526.
- Bourdieu, P. (2001), The forms of capital. In: *The sociology of economic life*. Granovetter, M, Swedberg, R. (eds.). Second edition. Boulder, 96–111.
- Coleman, J. (1988), Social capital in the creation of human capital. In: *American journal of sociology*. XCIV/supplement, 95–120.
- De Soto, H. (2002 [1989]), *The other path: The economic answer to terrorism*. New York.
- Dore, R. (1983), Goodwill and the spirit of capitalism. In: *The British journal of sociology*. XXXIV/4, 459–482.
- Esping-Andersen, G. (1990), *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge.
- Esping-Andersen, G. (1994), Welfare states and the economy. In: Smelser N, Swedberg R. (eds.), *The handbook of economic sociology*. Princeton, 711–732.
- Evans, P. (1995), *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton.
- Evans, P., Rueschemeyer, D., Skocpol, T. (eds.) (1985), *Bringing the state back in*. Cambridge.
- Frye, T., Shleifer, A. (1997), The invisible hand and the grabbing hand. In: *American economic review*. LXXXVII/2, 354–358.
- Gambetta, D. (1993), *The Sicilian mafia: The business of private protection*. Cambridge.
- Garriga, E., Mele, D. (2004), Corporate social responsibility theory: Mapping the territory. In: *Journal of business ethics*. LIII/1-2, 51–71.
- Granovetter, M. (1985), Economic action and social structure: The problem of embeddedness. In: *American journal of sociology*. XCI/3, 481–510.
- Hodge, G., Greve, C. (2007), Public-private partnerships: An international performance review. In: *Public administration review*. LXVII/3, 545–558.
- Huber, E., Stephens, J. (2005), Welfare states and the economy. In: Smelser N, Swedberg R. (eds.), *The handbook of economic sociology*. Second edition. Princeton, 552–574.
- Malinowski, B. (1922), *Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the archipelagoes of melanesian New Guinea*. London.
- Mamonova, N., Visser, O. (2014), State marionettes, phantom organizations or genuine movements? The paradoxical emergence of rural social movements in post-socialist Russia. In: *The journal of peasant studies*. XLI/4, 491–516.
- Mauss, M. (1954), *The gift: Forms and functions of exchange in archaic societies*. London.
- O'Brien, D., Wegren, S., Patsiorkovsky, V. (2005), Marketization and community in post-Soviet Russian villages. In: *Rural sociology*. LXX/2, 188–207.
- Portes, A. (1994), The informal economy and its paradoxes. In: Smelser N, Swedberg R. (eds.), *The handbook of economic sociology*. Princeton, 426–449.
- Portes, A. (2005), The informal economy. In: Smelser, N, Swedberg, R. (eds.), *The handbook of economic sociology*. Second edition. Princeton, 403–425.
- Putnam, R. (1995), Bowling alone: America's declining social capital. In: *Journal of democracy*. VI/1, 65–78.
- Stark, D. (1996), Recombinant property in East European capitalism. In: *American journal of sociology*. CI/4, 993–1027.
- Volkov, V. (2002), Violent entrepreneurs: The use of force in the making of Russian capitalism. Ithaca.

- Куракин, А. (2012), Белгородские сельскохозяйственные кооперативы: между администрацией, рынком и сообществами. В: Крестьяноведение. Теория. История. Современность. VII, 312–344.
- Линднер, П. (2002), Репродукционные круги богатства и бедности в сельских сообществах России. В: Социологические исследования. 1, 51–60.
- Никулин, А. (2002), Крупхозы современной России: варианты развития. В: Рефлексивное крестьяноведение: десятилетие исследований сельской России. Москва.
- Никулин, А. (2010), Олигархоз как преемник постколхоза. В: Экономическая социология. XI/1, 17–33.
- Никулин, А. (ред.) (2012), Вторая Россия: дифференциация и самоорганизация. Москва.
- Панеях Э. (2008), Правила игры для российского предпринимателя. Москва.
- Фадеева, О. (2003), Сельские предприниматели в местном сообществе. В: Экономическая социология. IV/2, 73–87.
- Фадеева, О. (2012), Социально-экономический потенциал сельской многоукладности (на примере Белгородской области). В: Регион: экономика и социология. LXXVI/4, 139–160.

EWA WOŹNIAK
UAM w Poznaniu

SPECJALNE STREFY EKONOMICZNE W WAŁBRZYCHU I KALININGRADZIE: ANALIZA PORÓWNAWCZA

Special Economic Zones in Kaliningrad and Walbrzych: A comparative study

Słowa kluczowe: specjalna strefa ekonomiczna, Obwód Kaliningradzki, podregion wałbrzyski, restrukturyzacja gospodarki

Keywords: special economic zone, Kaliningrad Oblast, Walbrzych subregion, restructuring of the economy

ABSTRACT: Special Economic Zone (SEZ) is a separate economic system that is functioning on more favorable conditions compared to the overall economy. The subject of research are SEZs located in Walbrzych and Kaliningrad Oblast. The main task was to compare selected special economic zones in terms of their similarities and differences in functioning. This comparison was based on a detailed analysis of the Walbrzych SEZ and SEZ in the Kaliningrad Oblast. Special economic zones were created as a result of changes in the system of the economy. The study compares the effects of the functioning of zones, such as the size of the investment, the number of investors and the number of jobs. There are clear differences in the functioning of SEZ's in Walbrzych and Kaliningrad.

Wstęp

Specjalna strefa ekonomiczna (SSE) stanowi pewien wydzielony system gospodarczy, funkcjonujący na korzystniejszych warunkach w stosunku do całej gospodarki. Działające w niej podmioty gospodarcze mają możliwość korzystania z różnych instrumentów wspierających ich aktywność inwestycyjną. Specjalne strefy ekonomiczne w podregionie wałbrzyskim i w Obwodzie Kaliningradzkim zostały utworzone w następstwie zmian, jakie dokonały się w warunkach transformacji systemowej tych krajów. Lata 90. XX w. zaznały się w historii obu obszarów jako okres przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych. Istotną przemianą okazało się przejście do gospodarki

wolnorynkowej, zmiana ustroju politycznego, a także tworzenie nowych warunków dla rozwoju podmiotów gospodarczych. Jednym ze sposobów przyciągania inwestycji było utworzenie SSE, które stanowią narzędzie modernizacji gospodarki, a ich celem jest polepszenie sytuacji społeczno-ekonomicznej regionu.

Przedmiotem artykułu jest określenie warunków, w jakich funkcjonują inwestorzy prowadzący działalność w SSE, zlokalizowanych w Wałbrzychu i Obwodzie Kaliningradzkim. Celem jest zestawienie wybranych elementów związanych z działalnością stref z wykorzystaniem metody porównawczej. Analiza porównawcza obejmuje następujące aspekty: genezę obu stref, prawne aspekty funkcjonowania stref oraz działalność inwestycyjną. Uwzględniono takie wskaźniki działalności SSE, jak: wielkość inwestycji, liczba inwestorów oraz liczba utworzonych miejsc pracy. SSE w Wałbrzychu i Kaliningradzie różnią się pod wieloma względami. W wyborze obszarów badawczych kierowano się głównie efektywnością funkcjonowania Wałbrzyskiej SSE oraz bliskością geograficzną Obwodu Kaliningradzkiego. Wałbrzyska SSE jest drugą strefą w Polsce (po Katowickiej), która osiąga najlepsze wyniki, świadczące o wysokiej efektywności jej działania – zarówno pod względem liczby wydanych zezwoleń, utworzonych miejsc pracy, jak i wartości zrealizowanych inwestycji. Jednakże wysoka efektywność nie znajduje odzwierciedlenia w analizie sytuacji społeczno-ekonomicznej podregionu wałbrzyskiego, w którym występuje zjawisko wysokiej stopy bezrobocia, osiągającej ponad 20%.

1. Geneza powstania specjalnych stref ekonomicznych w Wałbrzychu i Kaliningradzie

Przemiany ustrojowe, zapoczątkowane w Polsce w 1989 r., zmieniły państwo zarówno pod względem politycznym, jak i gospodarczym. Stały się one impulsem do transformacji gospodarki kraju. Przestrzenne skutki transformacji zaznaczały się bardzo silnie w przemyśle. Związane było to nie tylko ze zmianą gospodarowania, ale także z globalnymi procesami przemian, które oddziaływały na strukturę i powiązania przestrzenne przemysłu w Polsce. W wielu miastach przedsiębiorstwa o przestarzałej technologii, które często stanowiły główne zakłady w regionie, stały się nierentowne i popadły w zadłużenie. Efektem było załamanie lokalnego rynku pracy. Podejmowano próby dopasowania struktur społeczno-gospodarczych do zasad polityki rynkowej. Efektywność zmian charakteryzowała się dużym zróżnicowaniem przestrzennym. W niektórych regionach pojawiło się bezrobocie, spadła produkcja i wzrastały niewykorzystane zasoby produkcyjne. Zjawiska te przyczyniły się do zachwiania struktury gospodarczej regionów w Polsce (Stryjakiewicz 1999, 103–135). Taka sytuacja

wystąpiła głównie na tych obszarach, gdzie rynek pracy opierał się na jednej gałęzi przemysłu. Tak w szczególności było w Wałbrzychu, w którym dominował przemysł wydobywczy węgla kamiennego. W 1996 r. zlikwidowano ostatnią Wałbrzyską Kopalnię Węgla Kamiennego. Władze lokalne nie potrafiły samodzielnie rozwiązać problemów będących skutkiem restrukturyzacji (Kosmaty 2011, 133–134). Konieczna stała się pomoc państwa, której jednym z wyrazów była Ustawa z 20 października 1994 r. o specjalnych strefach ekonomicznych.

Według T. Strykiewicza utworzenie SSE w Polsce było ściśle powiązane z panującymi zasadami polityki gospodarczej i przestrzennej. Wyróżnia on dwie opcje, z których pierwsza zakładała, że SSE powinny być zlokalizowane w obszarach o „korzyściach komparatywnych”. Dotyczy to obszarów, które mają możliwość przyspieszenia rozwoju i zwiększenia efektów ekonomicznych. Drugie stanowisko wynikało z założenia, że strefy powinny być zlokalizowane w obszarach dotkniętych kryzysem gospodarczym. W tym przypadku rolą SSE była redukcja bezrobocia lub restrukturyzacja starych okręgów przemysłowych.

Utworzenie Wałbrzyskiej SSE „Invest-Park” nastąpiło 15 kwietnia 1997 r. na mocy rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie ustanowienia Wałbrzyskiej SSE (Dz.U. z 1997 r. Nr 46, poz. 290 ze zm.). Powołanie strefy miało doprowadzić do utworzenia nowych miejsc pracy w regionie, aktywizacji gospodarczej regionu zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju oraz, przede wszystkim, do złagodzenia skutków społecznych i ekonomicznych procesu restrukturyzacji Zagłębia Wałbrzyskiego.

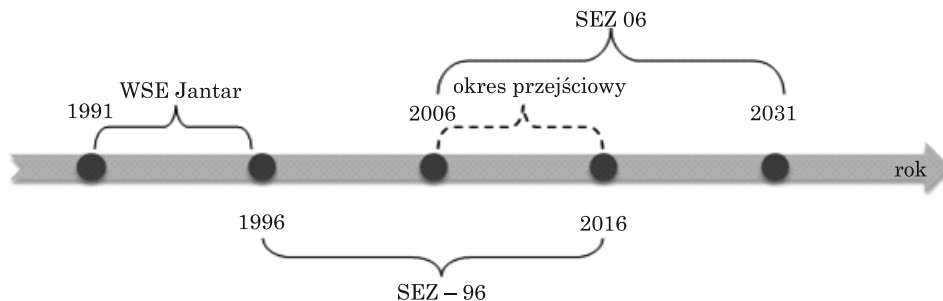
Obwód Kaliningradzki odgrywał ważną rolę militarną, m.in. wchodził w skład Bałtyckiego Okręgu Wojskowego. Po ogłoszeniu niepodległości przez kraje bałtyckie zapoczątkowano proces wycofywania wojsk z tych państw i dylokowanie ich w obwodzie. Po rozpadzie Związku Radzieckiego w 1991 r. i wprowadzeniu reform w 1992 r. Kaliningrad dotknęły problemy gospodarcze. Były one związane z przechodzeniem do gospodarki wolnorynkowej w regionie izolowanym, o trudnym położeniu geopolitycznym. W odróżnieniu od innych regionów w obwodzie spadek produkcji w przemyśle, rolnictwie czy transporcie był bardziej odczuwalny dla gospodarki. Zaletę nowego położenia geopolitycznego obwodu stanowiło otwarcie ekonomiczne na Zachód, jednakże dawne sprzeczności między systemem nakazowo-rozdzielczym a gospodarką rynkową nie zostały rozwiązane. Był to główny czynnik ograniczający rozwój obwodu w tym okresie (Palmowski 2013, 233–239).

T. Palmowski uważa, że Obwód Kaliningradzki wyróżnia się na tle innych regionów Rosji przede wszystkim dobrze rozwiniętą działalnością morską oraz obecnością portowych i przemysłowych kompleksów sieci transportowej. Dla Rosji jest to rodzaj gospodarczej „bramy”, prowadzącej do świata zachodniego,

dlatego tak istotny był rozwój społeczno-gospodarczy tego regionu. Według D. Waldzińskiego Obwód Kaliningradzki to swoisty „pomost” pomiędzy bizantyjskim Wschodem a łacińskim Zachodem. Jest on ważnym terytorium pod względem geostrategicznym.

Czynnikami, które ograniczały rozwój Obwodu Kaliningradzkiego, były niezgodności specjalizacji gospodarki z warunkami wewnętrznymi i zewnętrznymi regionu. Odzyskanie niepodległości przez Litwę 11 marca 1991 r. zmieniło status strategiczny i geopolityczny obwodu. Region został odizolowany od Federacji Rosyjskiej, co pogłębiło jego trudności gospodarcze. Niekorzystnym procesem było zerwanie relacji z Litwą, przez którą transportowano 95% produkcji przemysłowej (Palmowski 2013, 233).

Bliskość geograficzna obwodu względem potencjalnych partnerów handlowych została wykorzystana poprzez utworzenie Wolnej Strefy Ekonomicznej „Jantar”. Jej istotą było zbudowanie wolnego obszaru celnego, który obejmował całe terytorium eksklawy (Palmowski 2013, 221). Specjalna Strefa Ekonomiczna w Obwodzie Kaliningradzkim powstała w wyniku przekształcenia Wolnej Strefy Ekonomicznej „Jantar” w 1996 r. (ryc.1). Obecnie funkcjonowanie SSE regulowane jest przez dwa reżimy prawne. SSE-96 oznacza okres funkcjonowania ustawy z 1996 r., natomiast SSE-06 dotyczy okresu funkcjonowania ustawy od 2006 r. do 2031 r. (Gareev 2013, 115).

Ryc. 1. Ewolucja SSE w Obwodzie Kaliningradzkim (opracowanie własne na podstawie Gareeva 2013,115)

2. Uwarunkowania prawne funkcjonowania specjalnych stref ekonomicznych w Wałbrzychu i Kaliningradzie

Według ustawy rosyjskiej specjalna strefa ekonomiczna obejmuje terytorium Obwodu Kaliningradzkiego, w którym przyjęto specjalne prawa gospodarcze, przemysłowe, inwestycyjne i podjęto inne działania – jak zastosowanie strefy wolnocłowej (Ustawa Federalna 2005). W Polsce za SSE uznaje się wyodręb-

nioną i niezamieszkałą część terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, gdzie może być prowadzona działalność na preferencyjnych warunkach (Ministerstwo Gospodarki Polski).

Tabela 1. Uwarunkowania prawne funkcjonowania SSE w Wałbrzychu i Kaliningradzie

Dane strefy	SSE w Wałbrzychu	SSE w Obwodzie Kaliningradzkim
Data ustanowienia strefy	15.04.1997	05.01.1996
Okres funkcjonowania strefy	31.12.2026	01.04.2031
Organ zarządzający	Wałbrzyska Specjalna Strefa Ekonomiczna „Invest-Park” spółka z o.o.	Administracja Obwodu Kaliningradzkiego
Ulgi podatkowe	Na wysokość pomocy publicznej ma wpływ lokalizacja inwestycji oraz wielkość przedsiębiorstwa: – dla dużych przedsiębiorców – od 15% do 50% kosztów kwalifikowanych, – dla średnich przedsiębiorców – od 25% do 60% kosztów kwalifikowanych, – dla małych przedsiębiorców – od 35% do 70% kosztów kwalifikowanych.	– podatek od zysku i podatek od majątku 0% na okres 6 lat, a na kolejne 6 lat – zwolnienie w wysokości 50%.

Specjalne strefy ekonomiczne jako pierwsze zaczęły rozwijać się w Obwodzie Kaliningradzkim. Utworzenie stref zarówno w Polsce, jak i Kaliningradzie związane było z procesem zmiany systemu gospodarki, polegającym na przejściu od gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej. Strefy miały stać się impulsem rozwoju regionalnego i przyciągnąć inwestycje zagraniczne.

Korzystniejsze pod względem okresu funkcjonowania są warunki reprezentowane przez podmioty gospodarcze w Obwodzie Kaliningradzkim, ponieważ inwestorzy mogą rozwijać się i prowadzić działalność w dłuższej perspektywie czasowej, czyli do końca 2031 r. (tab.1). W przypadku polskich stref wydłużenie ich funkcjonowania o kilka lat nie daje możliwości rozwoju nowych inwestorów, jest natomiast korzystne dla przedsiębiorców prowadzących ciągłą działalność w strefie. Ustawa rosyjska przyznaje podmiotom gospodarczym obwodu zwolnienia z podatku dochodowego i majątkowego. Warunkiem korzystania z tych preferencji jest konieczność zainwestowania w ciągu trzech lat około 150 mln rubli (4,6 mld USD). Ponadto istnieje gwarancja dla rezydentów dotycząca utrzymania wysokości opłaty za dzierżawę działki w całym okresie umownym, niestosowania środków zwiększających obciążenia podatkowe, a także kompensata kosztów związanych z opłatą ceł i podatków. Na terenie strefy nie

można prowadzić działalności związanej z sektorem naftowo-gazowym i finansowym, produkcją towarów akcyzowych (wyjątkiem są samochody osobowe) oraz handlem hurtowym i detalicznym (Konsulat Generalny RP w Kaliningradzie 2013).

W Polsce pomoc publiczna (w tym zwolnienie z podatku dochodowego) ograniczona jest wysokością poniesionych przez inwestora wydatków kwalifikowanych oraz intensywności pomocy, która zależy od obszaru realizacji inwestycji i wielkości przedsiębiorstwa. Pomoc publiczna udzielana przedsiębiorcy w formie zwolnień podatkowych stanowi pomoc z tytułu kosztów nowej inwestycji lub dwuletnich kosztów zatrudnienia nowych pracowników. Przedsiębiorca jest zobowiązany do utrzymania inwestycji w regionie przez minimum pięć lat (duży inwestor) lub trzy lata (mały i średni przedsiębiorca). Środki trwałe zakupione przez duże przedsiębiorstwo muszą być nowe, natomiast przedsiębiorstwa małe i średnie mogą korzystać z używanych środków trwałych. Z kolei nowo utworzone miejsca pracy przez duże przedsiębiorstwa muszą być utrzymane przez okres pięciu lat, natomiast przez małe i średnie – do trzech lat. Ustalona została także kwota minimalnej wartości inwestycji, która wynosi 100 tys. euro (WSSE „Invest-Park”).

Do działalności gospodarczych wyłączonych z prowadzenia na terenie strefy zarówno w Wałbrzyskiej SSE, jak i SSE Obwodu Kaliningradzkiego należą: wytwarzanie wyrobów tytoniowych oraz alkoholowych, handel hurtowy i detaliczny, usługi związane z remontem urządzeń, a także sfera działalności finansowej.

Status rezydenta strefy można łatwiej uzyskać w Polsce jest działaniem łatwiejszym. W przypadku strefy w Obwodzie Kaliningradzkim czynnikiem ograniczającym potencjalnych przedsiębiorców okazuje się wysoki próg inwestycyjny. Korzystnym rozwiązaniem dla inwestorów byłoby obniżenie jego wartości. SSE w Obwodzie Kaliningradzkim zorientowana jest przede wszystkim na dużych inwestorów, pochodzących głównie z Moskwy. Według J. Rogoży próg inwestycyjny nadal pozostaje jednak barierą dla małego i średniego biznesu. Ograniczenia finansowe spowodowały zmniejszenie się udziału spółek z kapitałem zagranicznym w regionie.

Procedura uzyskania statusu rezydenta w strefach jest procesem przejrzystym. W strefie Obwodu Kaliningradzkiego trwa około 30 dni (Zygmunt 2013), natomiast w Polsce około 42 dni. W strefie Obwodu Kaliningradzkiego wymagany jest wpis inwestora do rejestru rezydentów. Inwestor musi być osobą prawną, która realizuje inwestycje oraz produkuje towary wyłącznie na terytorium obwodu. Nie istnieją szczególne ograniczenia prawne odnośnie do podmiotów gospodarczych, które mogą ubiegać się o zezwolenie. Ani przepisy ustawy o podatku dochodowym, ani przepisy ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych nie wprowadzają szczególnych warunków w tym zakresie. Określa je obowiązek

poniesienia kosztów na realizację nowej inwestycji w ustalonej kwocie oraz stworzenia nowych miejsc pracy. Natomiast w ustawie rosyjskiej warunkiem jest uzyskanie określonego progu inwestycyjnego przez inwestora.

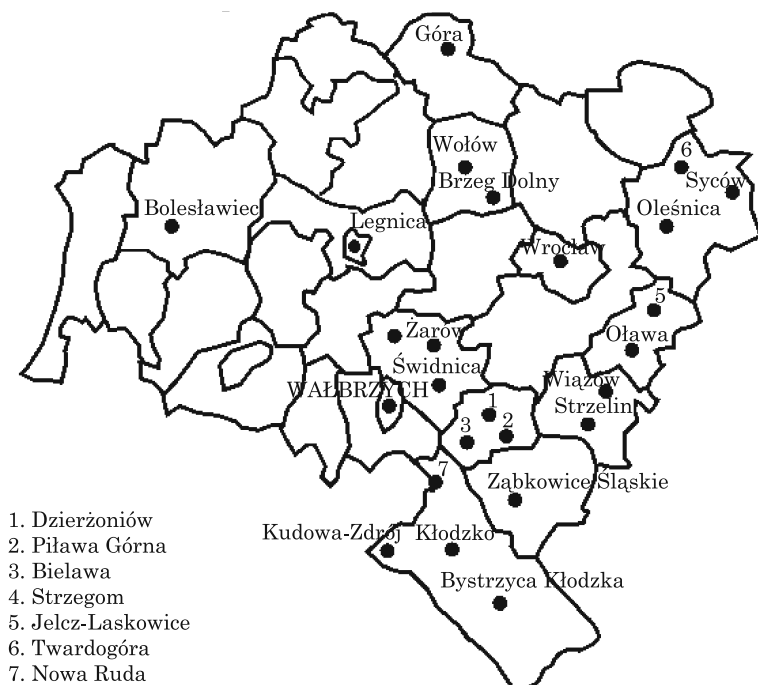
Celem rosyjskiej ustawy z 2006 r. była zmiana charakteru gospodarki na produkcyjno-eksportowy, czego nie udało się osiągnąć. Wdrożenie nowej ustawy oznaczało obciążenie budżetu regionalnego kosztami związanymi z działaniem SSE (Rogoża 2012, 34–35).

W Wałbrzyskiej SSE istnieje większa liczba dokumentów regulujących funkcjonowanie strefy aniżeli w SSE Obwodu Kaliningradzkiego. Należą do nich rozporządzenia Ministra Gospodarki dotyczące planu rozwoju strefy, przetargów, rokowań i kryteriów oceny zamierzeń co do przedsięwzięć gospodarczych, które mają być podjęte przez przedsiębiorców na terenie WSSE „Invest-Park”, oraz rozporządzenie w sprawie udzielania przez spółkę zezwoleń na prowadzenie działalności. Podstawę funkcjonowania SSE w Obwodzie Kaliningradzkim stanowią ustawy federalne z 1996 i 2006 r. Dodatkowo normy prawne określają postanowienia Komisji Celnej i Federalnej Służby Celnej.

3. Działalność inwestycyjna specjalnych stref ekonomicznych w Wałbrzychu i Kaliningradzie

Struktura przestrzenno-organizacyjna inwestycji w strefach w Wałbrzychu i Kaliningradzie znacznie się różni. Wałbrzyska SSE prowadzi swoją działalność inwestycyjną w podstrefach zlokalizowanych w kilku województwach Polski, m.in. w województwie opolskim, dolnośląskim, wielkopolskim oraz lubuskim. Województwo dolnośląskie, w którym skupionych jest 25 podstref (ryc. 2), należy do regionów o największym stopniu koncentracji stref w Polsce. Na Dolnym Śląsku ponad 1/4 gmin została włączona do obszarów SSE. Można wyróżnić dwie tendencje w rozmieszczeniu obszarów, na których istnieją strefy. Pierwsza tendencja polega na tworzeniu układów linearnych, przebiegających wzdłuż dróg krajowych i autostrad. Druga tendencja dotyczy skupisk w dużych aglomeracjach. Przykładem jest Wrocław, po którego wschodniej stronie powstało skupisko obszarów stref ekonomicznych (Godlewska-Majkowska 2009, 21–23).

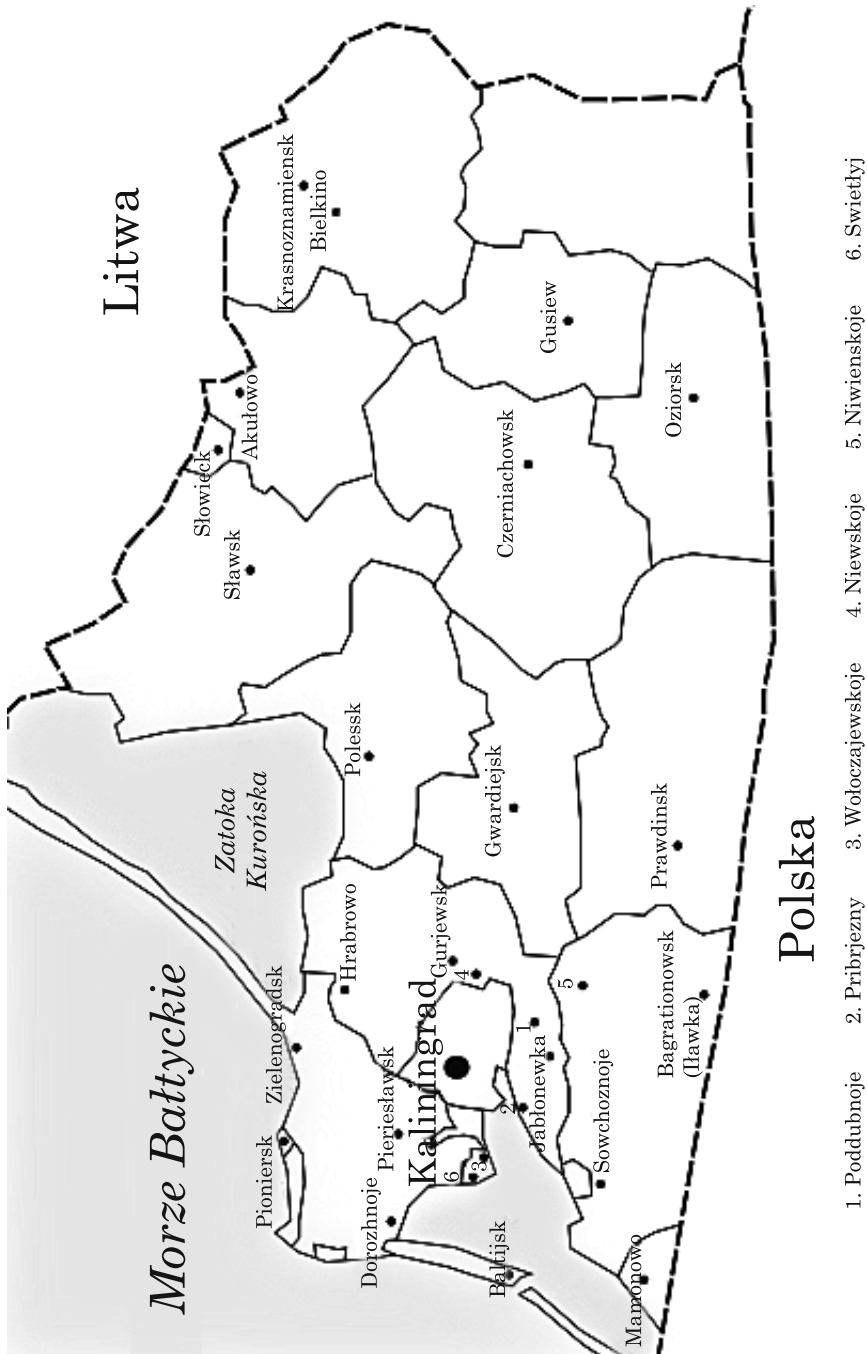
W Obwodzie Kaliningradzkim działalność inwestycyjna skupia się głównie w stolicy obwodu – Kaliningradzie oraz w mieście Swietłyj. O skupieniu inwestycji w zachodniej części obwodu decyduje bliskość portów, będących ważnymi węzłami komunikacyjnymi (ryc. 3).

Ryc. 2. Lokalizacja podstref Wałbrzyskiej SSE w województwie dolnośląskim (opracowanie własne na podstawie danych WSSE „Invest-Park”)

W strefie Obwodu Kaliningradzkiego inwestorami są głównie firmy z kapitałem rosyjskim, prowadzące działalność w obszarze przetwórstwa rolno-spożywczego, transportu i nieruchomości (Ministerstwo Polityki Przemysłowej, Rozwoju Przedsiębiorczości i Handlu Obwodu Kaliningradzkiego). W Wałbrzyskiej SSE największymi inwestorami są firmy zagraniczne, które obejmują około 65% inwestycji w strefie. Pozostałe firmy to inwestorzy pochodzenia polskiego. Dominującymi branżami są: motoryzacyjna, sprzętu gospodarstwa domowego, elektrotechniczna i spożywcza (WSSE „Invest-Park”).

W podstrefach Wałbrzyskiej SSE prowadzi swoją działalność 156 inwestorów, natomiast w Obwodzie Kaliningradzkim funkcjonuje 92 przedsiębiorców (tab.2). Wiodącym inwestorem, który prowadzi działalność w Wałbrzyskiej SSE, jest Toyota, rozwijająca się w branży motoryzacyjnej, oraz firma Mondolez, działająca w branży spożywczej. Przedsiębiorcy z Japonii zainwestowali ponad 4,6 mld zł w strefie wałbrzyskiej. Największym inwestorem w Obwodzie Kaliningradzkim jest Avtotor, będący liderem na rosyjskim rynku motoryzacyjnym. Celem przedsiębiorstwa jest wzrost produkcji oraz zwiększenie swojego wkładu w kompleksowy rozwój gospodarki obwodu (Raport Avtotor 2011). Od kilku lat zauważa się stały wzrost udziału tej firmy w przemyśle Obwodu Kaliningradzkiego.

Ryc. 3. Struktura przestrzenna inwestycji w specjalnej strefie ekonomicznej Obwodu Kaliningradzkiego (opracowanie własne na podstawie danych Ministerstwa Polityki Przemysłowej, Rozwoju Przedsiębiorczości i Handlu Obwodu Kaliningradzkiego)

Przedsiębiorstwo należy do głównych podatników obwodu. W 2009 r. udział firmy Avtotor w ogólnych odliczeniach podatkowych wynosił 22,1%, a w 2011 r. wzrósł do 34,8%. Przedsiębiorstwo wpływa pozytywnie na rozwój małych i średnich firm w obwodzie, gdyż dokonuje zakupu towarów i korzysta z ich usług. W 2009 r. firma zakupiła od miejscowych przedsiębiorstw towary o łącznej kwocie 6,8 mld rubli, natomiast w 2011 r. liczba dokonanych zakupów towarów wzrosła do 20 mld rubli. Współpracujące z Avtotorem przedsiębiorstwa Kaliningradu i całego obwodu tworzą zamknięty cykl technologiczny, który dla znacznej ich liczby stanowi często podstawowy, a niekiedy wręcz jedyny, biznes. Avtotor w 2011 r. zatrudniał w obwodzie około 3,3 tys. pracowników. Średnie wynagrodzenie wynosiło 28,9 tys. rubli (Raport Avtotor 2011).

Tabela 2. Porównanie efektów funkcjonowania SSE. Stan na 2013 r. (<http://minprom.gov39.ru/oez/index.php> oraz www.invest-park.com.pl)

	Wałbrzyska SSE	SSE Obwodu Kaliningradzkiego
Liczba inwestorów	156	92
Nakłady inwestycyjne	15,8 mld zł	72,8 mld rubli
Liczba miejsc pracy	32 tys.	16 tys.
Liczba wydanych zezwoleń	197	125

W tabeli 2 porównano efekty funkcjonowania Wałbrzyskiej SSE i SSE Obwodu Kaliningradzkiego. Nakłady inwestycyjne w strefie obwodu wynosiły ponad 72 mld rubli, tj. według przelicznika kursu walut około 6 mld zł (NBP, stan na 13.05.2013 r.). Tak wysokie nakłady inwestycyjne SSE w obwodzie wynikają ze skupienia dużych inwestorów, dysponujących dużym kapitałem. W porównaniu ze strefą obwodu prawie dwa razy więcej miejsc pracy zostało utworzonych w Wałbrzyskiej SSE (ponad 32 tys.). Od początku jej funkcjonowania wydano 197 zezwoleń na prowadzenie działalności gospodarczej. Z kolei od początku działalności SSE Obwodu Kaliningradzkiego wpisano do rejestru 125 rezydentów, z których obecnie funkcjonuje 92 inwestorów.

W 2011 r. w strefie Obwodu Kaliningradzkiego odnotowano największe zainteresowanie inwestycjami, podczas gdy w Polsce w tym czasie zauważono spadek zarówno wydawanych zezwoleń, jak i nakładów inwestycyjnych. Ta sytuacja związana była z niepewnością dotyczącą rozwoju stref w Polsce.

Działalność inwestycyjna w ramach Wałbrzyskiej SSE prowadzona jest na obszarze czterech województw, dlatego też w tabeli 3 zostały przedstawione wybrane cechy ukazujące sytuację społeczno-gospodarczą tych obszarów, które porównano z danymi dla Obwodu Kaliningradzkiego.

Województwo wielkopolskie pod względem liczby mieszkańców wyróżnia się wysokim wskaźnikiem, wynoszącym ponad 3 mln mieszkańców. Województwo to należy do regionów najbardziej atrakcyjnych pod względem lokowania inwestycji (SGiPW). Ważnym elementem świadczącym o potencjale ekonomicznym tego regionu jest duża liczba podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON (ponad 387 tys. podmiotów) oraz wysoki wskaźnik PKB na jednego mieszkańca (tab. 3).

Tabela 3. Porównanie wybranych cech obszarów, na których prowadzona jest działalność w ramach SSE (opracowanie własne na podstawie danych GUS i Federalnej Służby Statystyki Państwowej * PRB – produkt regionalny brutto)

Jednostka terytorialna	Liczba mieszkańców (tys. osób)	Gęstość zaludnienia (os. na km ²)	Obszar zajmowany przez SSE (ha)	Stopa bezrobocia (%)	PKB na jednego mieszkańca (zł)	Podmioty gospodarki narodowej
województwo wielkopolskie	3447,4	116	182,11	10,6	43 466	387 858
województwo dolnośląskie	2915,2	146	1532,53	14,3	47 056	336 942
województwo opolskie	1016,2	108	465,02	15,2	32 813	98 559
województwo lubuskie	1022,8	73	36,6	16,9	34 227	107 566
Obwód Kaliningradzki	954,7	63	-	7,4	24 434*	52 695

Największy obszar zajmowany przez Wałbrzyską SSE znajduje się w województwie dolnośląskim, w którym zlokalizowana jest większość jej podstref. Najmniejszy obszar zajmuje podstrefa znajdująca się w województwie lubuskim, która nie posiada jeszcze żadnego inwestora. Powierzchnia zajmowana przez SSE w Obwodzie Kaliningradzkim pozostaje nieokreślona ze względu na brak odpowiednich danych.

Produkt regionalny brutto (PRB) w kategoriach ekonomicznych jest miarą identyczną jak produkt krajowy brutto (PKB), to znaczy, że reprezentuje wartość dóbr i usług finalnych, wytworzonych przez podmioty gospodarcze będące mieszkańcami regionu. Jednakże między PKB (na szczeblu federalnym) a PRB (na poziomie regionalnym) jest znaczna różnica. Suma produktu regionalnego brutto w Rosji nie pokrywa się z PKB, ponieważ nie wlicza ona wartości dodanej usług nierynkowych, jak obrona, administracja publiczna itd., które świadczone są przez instytucje publiczne (Federalna Służba Statystyki Państwowej).

Produkt regionalny brutto w Obwodzie Kaliningradzkim w przeliczeniu na jednego mieszkańca (w cenach bieżących) wynosił w 2012 r. 278,3 tys. rubli. Według przelicznika walut kwota ta stanowi 24 434 zł (przelicznik 0,0878; stan na 14.05.2014).

Analizując dane z tabeli 3, należy stwierdzić, że Obwód Kaliningradzki wyróżnia się na tle wybranych regionów jedynie pod względem stopy bezrobocia, która wynosiła 7,4%. Jest to wskaźnik najniższy spośród wybranych obszarów. Pozostałe cechy świadczą na niekorzyść obwodu. PRB na jednego mieszkańca nadal pozostaje niższe niż średnia wartość w Rosji, która wynosi 348,5 tys. rubli (Federalna Służba Statystyki Państwowej).

4. Wyzwania rozwoju stref w Wałbrzychu i Kaliningradzie

W następstwie akcesji Rosji do WTO (Światowej Organizacji Handlu) system ulg celnych dla rezydentów przestanie obowiązywać z dniem 1 kwietnia 2016 r. Oznacza to, że po 2016 r. wszyscy rezydenci prowadzący działalność w strefie zostaną zobligowani do zapłaty cel i VAT. Stosowane będą jedynie ulgi podatkowe, takie jak CIT i podatek od nieruchomości. Aby przeciwdziałać skutkom negatywnych zmian systemowych, przyjęto Państwowy Program Federacji Rosyjskiej „Rozwój Społeczno-Gospodarczy Obwodu Kaliningradzkiego do 2020 r.” Priorytetowe działanie w tym zakresie to stworzenie korzystnych warunków dla rozwoju przedsiębiorczości. Jednym z działań jest zachowanie warunków gospodarczych poprzez subsydiowanie przedsiębiorców tego regionu, w celu wsparcia rynku pracy. Istotne byłoby obniżenie progu inwestycyjnego dla rezydentów SSE do 50 mln rubli. Nowe warunki mogłyby być szansą rozwoju dla małych i średnich firm (Konsulat Generalny RP w Kaliningradzie).

Federacja Rosyjska przewiduje także pewne uproszczenia administrowania celnego. Dotyczy to zwolnień z przedkładania gwarancji finansowych przy przemieszczaniu towarów zgodnie z procedurą tranzytu celnego. Istnieje możliwość zastosowania pozwolenia na przewóz towarów między obszarem SSE a pozostałym terytorium Unii Celnej.

W celu zbliżenia warunków ekonomicznych produkcji towarów w obwodzie z pozostałymi regionami Rosji powstał pomysł subsydiowania części kosztów kolejowych przewozów towarów.

W Polsce wydłużenie okresu funkcjonowania stref o sześć lat spowoduje, że nadal będą one pełnić rolę zachęty inwestycyjnej i przyczynią się do napływu nowych inwestycji. Przedsiębiorcy zyskali pewność, że instrument, jakim są SSE, zostanie zachowany. Dłuższe funkcjonowanie stref ma szczególne znaczenie dla inwestorów realizujących projekty w sektorach o niskiej stopie zwrotu,

np. z branży motoryzacyjnej, dla których perspektywa istnienia stref do 2020 r. nie była korzystna. Nowe inwestycje realizowane w strefach mogą przyczynić się do utworzenia nowych miejsc pracy i korzystnie wpłynąć na konkurencyjność polskiej gospodarki (PAIiIZ).

5. Wartość inwestycji zagranicznych w Polsce i Obwodzie Kaliningradzkim a funkcjonowanie SSE

Według danych PAIiIZ całkowita wartość bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Polsce wyniosła w 2013 r. ponad 160 mld euro. W Obwodzie Kaliningradzkim wartość kapitału zagranicznego w tym samym roku wynosiła ponad 302,4 mln USD, co w przeliczeniu na euro daje ponad 268,6 mln (wg notowania z 12.05.2015). Funkcjonowanie stref w Polsce wpłynęło na wzrost inwestycji zagranicznych. Świadczy to o istotnej roli, jaką pełnią strefy w przyciąganiu kapitału zagranicznego. W 1994 r. w Polsce wartość bezpośrednich inwestycji zagranicznych wynosiła ponad 4 mld USD (Dziemianowicz 1997, 54–60), podczas gdy w Obwodzie Kaliningradzkim sięgała 548,9 mln USD (Ивченко 1997, 9). Obecnie wartość inwestycji zagranicznych w Obwodzie Kaliningradzkim znacznie spadła, co jest spowodowane izolacją eksklawy w stosunku do Europy Zachodniej. Taką politykę prowadzi Federacja Rosyjska, która broni interesów swojego regionu, ograniczając jego współpracę z Europą. Na spadek zainteresowania inwestycjami w tym regionie ma wpływ sytuacja polityczna i ekonomiczna w Rosji. Warto zauważyć, że inwestycje w Obwodzie Kaliningradzkim są w większości pochodzenia rosyjskiego. Dodatkowo znacznym ograniczeniem dla przedsiębiorców jest nadal wysoki próg inwestycyjny.

Instrumentem wyraźnie wspierającym napływ inwestycji do Polski są SSE. Według stanu na 2013 r. skumulowana wartość nakładów inwestycyjnych polskich i zagranicznych firm we wszystkich strefach wyniosła ponad 94 mld zł (Ministerstwo Gospodarki Polski). Oznacza to, że strefy stały się skutecznym mechanizmem przyciągania inwestorów do Polski. Całkowita suma dokonanych inwestycji w Obwodzie Kaliningradzkim w 2013 r. wynosiła około 6 mld zł. Biorąc pod uwagę wartość inwestycji zagranicznych (548 mln), można wywnioskować, że większość inwestycji zrealizowanych w obwodzie pochodzi od firm wewnętrznych (z kapitałem rosyjskim), a nie zagranicznych.

Podsumowanie

W Wałbrzychu w wyniku zamykania kopalń węgla kamiennego pojawiły się takie problemy, jak bezrobocie, spadek produkcji oraz wzrost niewykorzystanych zasobów produkcji, co spowodowało zachwianie struktury gospodarczej regionu. Z kolei w Obwodzie Kaliningradzkim strefa powstała w warunkach rozpadu Związku Radzieckiego oraz nieudolnej próby przeprowadzania reform. Problemy gospodarcze nasiliły się głównie ze względu na trudne położenie geopolityczne, wynikające z izolacji terenu obwodu od Federacji Rosyjskiej, co ograniczało rozwój obszaru. Strefa w Obwodzie Kaliningradzkim powstała znacznie wcześniej niż w Polsce, ale początkowo funkcjonowała jako Wolna Strefa Ekonomiczna, która w 1996 r. została przekształcona w SSE.

Mimo iż strefa polska i rosyjska mają zbliżone cele powołania, to ich funkcjonowanie różni się pod wieloma względami. Główną barierą działania SSE w Obwodzie Kaliningradzkim jest próg inwestycyjny, sięgający 150 mln rubli. Uniemożliwia on funkcjonowanie w strefie małych i średnich firm oraz utrudnia rozwój usług. W Wałbrzyskiej SSE minimalną wartością inwestycji jest kwota 100 tys. euro. Na wysokość pomocy publicznej ma wpływ lokalizacja inwestycji oraz wielkość przedsiębiorstwa.

Z kolei długość okresu funkcjonowania strefy jest korzystniejsza dla inwestorów w Obwodzie Kaliningradzkim, ponieważ tu okres działania ustawowo kończy się w 2031 r. To dłuższa perspektywa czasowa na podjęcie znaczących inwestycji. W Polsce okres funkcjonowania stref kończy się w 2026 r., co dla dużych inwestorów nie jest atrakcyjne, gdyż potrzeba więcej czasu, aby korzyści przekroczyły poniesione nakłady inwestycyjne.

Specjalne strefy ekonomiczne mają szerokie perspektywy rozwoju zarówno w Polsce, jak i Obwodzie Kaliningradzkim. Sukces ich działania zależy od odpowiednio przygotowanych regulacji prawnych, które będą atrakcyjne dla inwestorów zagranicznych. Utworzenie SSE powinno przyczynić się do rozwoju obszaru, na którym się znajduje. Uważa się, że tworzenie stref pomaga rozwiązać problemy dotyczące niedorozwoju infrastruktury, upadku przemysłu czy trudnej sytuacji społecznej. Jednakże dla inwestorów często oznacza to niekorzystny klimat inwestycyjny, i to sprawia, że zainteresowanie strefami może się zmniejszać. Doświadczenie zagranicznych SSE pokazuje, iż potrzeba ogromnego nakładu, aby strefy funkcjonowały w sposób efektywny. Na efektywność ich działania wpływa przede wszystkim stabilność polityczna, gwarancje inwestycyjne i prawne, wysoko wykwalifikowana kadra pracownicza oraz usprawnienie procedur administracyjnych.

Bibliografia

- Dziemianowicz, W. (red.) (1997), *Kapitał zagraniczny a rozwój regionalny i lokalny w Polsce*. Warszawa, 54–60.
- Gareev, T. (2013), The special economic zone in the Kaliningrad region: development tool or institutional trap? W: <http://econpapers.repec.org/article/bicjournal/v_3a13_3ay_3a2013_3ai_3a2_3ap_3a111-127.htm> [dostęp 12 XI 2014].
- Godlewska-Majkowska, H. (2009), Skuteczność specjalnych stref ekonomicznych jako instrumentu polityki regionalnej w Polsce. Warszawa, 21–23.
- Ивченко, В. В. (1997), Иностраннные инвестиции в Калининградской Области. W: <http://elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/Kaliningrad/Uchebnye_e_pub/Ekonomika/KGU_eco_45.pdf> [dostęp 04 IV 2015].
- Kosmaty, J. (2011), Wałbrzyskie tereny pogórnice po 15 latach od zakończenia eksploatacji węgla. W: *Górnictwo i Geologia*. VI, 131–148.
- Maciejewska, M. (2012), Upadek regionu wałbrzyskiego. W: *Le Monde Diplomatique*. Edycja Polska, 4–6.
- Palmowski, T. (2013), Kaliningrad – szansa czy zagrożenie dla Europy Bałtyckiej? Gdańsk, 221–239. Program Państwowy Federacji Rosyjskiej „Rozwój społeczno-ekonomiczny Obwodu Kaliningradzkiego do 2020 r. W: <<http://www.gosprogrammy.gov.ru>> [dostęp 12 XI 2014].
- Raport Avtotor, 2011. W: <<http://www.avtotor.ru/images/memo.pdf>> [dostęp 11 XI 2014].
- Rogoża, J./Wierzbowska-Miazga, A./Wiśniewska, I. (2012), Wyspa na uwiezi. Kaliningrad między Moskwą a Unią Europejską. Warszawa, 34–37.
- Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie Wałbrzyskiej SSE. W: <http://www.invest-park.com.pl/userfiles/3/5akty_prawne/3RozporzadzeniewsprawieWSSE.pdf> [dostęp 11 XI 2014].
- SGiPW – Stowarzyszenie Gmin i Powiatów Wielkopolski. W: <<http://www.sgipl.wlkp.pl/>>.
- Strona internetowa Federalnej Służby Statystyki Państwowej, <<http://www.gks.ru/>>.
- Strona internetowa Konsulatu Generalnego RP w Kaliningradzie, <<https://kaliningrad.trade.gov.pl/>>.
- Strona internetowa Ministerstwa Gospodarki Polski, <<http://www.mg.gov.pl/>>.
- Strona internetowa Ministerstwa Polityki Przemysłowej, Rozwoju Przedsiębiorczości i Handlu Obwodu Kaliningradzkiego, <<http://minprom.gov39.ru/oez/index.php>>.
- Strona internetowa Ministerstwa Rozwoju Gospodarczego Federacji Rosyjskiej, <<http://www.economy.gov.ru/>>.
- Strona internetowa Narodowego Banku Polskiego, <<http://www.nbp.pl/kursy/kursya.html>>.
- Strona internetowa Polskiej Agencji Informacji i Inwestycji Zagranicznych (PAIiZ), <<http://www.paiz.gov.pl/>>.
- Strona internetowa Wałbrzyskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej, <<http://www.invest-park.com.pl/>>.
- Stryjakiewicz, T. (1999), Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji. Poznań, 103–135.
- Ustawa federalna z 2005 r. o specjalnej strefie ekonomicznej Obwodu Kaliningradzkiego. W: <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_57728/> [dostęp 1 XII 2014].
- Waldziński, D. (2011), Obwód Kaliningradzki jako płaszczyzna kształtowania współpracy kulturowo-cywilizacyjnej między Zachodem i Wschodem w Europie Bałtyckiej. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. II, 181–206.
- Zygmunt, A. (2013), Specjalne Strefy Ekonomiczne w Rosji. W: Wydział Promocji Handlu i Inwestycji. Ambasada RP w Moskwie, <http://moskwa.trade.gov.pl/pl/PrzewodnikporynkuFR/article/detail,1069,Specjalne_strefy_ekonomiczne_w_Rosji.html> [dostęp 1 XII 2014].

KOMUNIKACJA SPOŁECZNA, JĘZYK

ALEKSANDER KIKLEWICZ

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРОПАГАНДА В СОВРЕМЕННЫХ РОССИЙСКИХ СМИ: ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

The political propaganda in the modern Russian mass media

Ключевые слова: пропаганда, средства массовой информации, политика, Россия, эпистемология коммуникативной деятельности, визуальные знаки, персуазивность

Keywords: propaganda, mass media, politics, Russia, epistemology of communicative activity, visual signs, persuasivity

ABSTRACT: The article is devoted to the forms and the ways of semantic representation in the media texts, in the first place in television and internet. The author examines the concepts of information and interpretation as directly related to the category of value and the category of subjectivity. The article – in a critical light – shows and analyzes the methods of preparation of information as a means of persuasive influence of modern Russian journalism. This phenomenon is considered in the light of the concept of mediation.

1. СМИ: информация vs. интерпретация

Информация возникает там и тогда, где и когда появляется выбор из множества альтернатив. Фактически мы имеем дело с понятием энтропии, т.е. неопределенности. Неопределенность эта, однако, особого рода. Информация – и в математическом, и в семиотическом (гуманитарном) смысле – так или иначе связана с понятием ценности как необходимого критерия выбора (из упомянутого множества альтернатив). Ценность же неотделима от человека, т.е. от понятия субъективности¹: ценным является что-то для кого-то (и в какой-то ситуации). Эта ценностная и субъективная природа информации объясняет многие коммуникативные процессы – межличностные и групповые.

¹ О. Лещак пишет о субъективности как об одной из фундаментальных категорий теории дискурса (Leszczak 2010, 42 ссл.).

Информация (в процессе коммуникации) субъективна по своему содержанию: понятие или суждение (как конфигурация понятий) представляет собой результат ментальной категоризации объектов восприятия²; эта деятельность носит, в принципе, индивидуальной и прагматически конкретный характер. Поэтому радикальные сторонники когнитивизма в гуманитарных науках, например, И. К. Архипов (2011, 456), критикуют считавшуюся долгое время общепризнанной схему семиотического треугольника (знак – понятие – предмет), которая не отражает указанного выше процесса ментальной категоризации: в этой схеме нет места для мыслящей личности. С прагматической же точки зрения, как пишет Архипов, верен принцип: «одна форма – одно значение». Можно добавить: и один субъект (осмысления/переживания) информации.

Имеется, однако, и другой аспект субъективности информации – не внутренний, а внешний. Если первый аспект связан, в первую очередь, со сферой ментальной репрезентации разного рода эффекторов/раздражителей, то второй – со сферой коммуникации или же, шире, сферой экстернизации (не каждая человеческая активность имеет коммуникативный или социальный характер). Дело в том, что информация, как уже было отмечено выше, прагматически конкретна, а именно – позиционирована. Понятие позиционирования имеет здесь фундаментальный характер: с точки зрения интерпретации информации важно не только ее понятийное (ментально-репрезентативное) содержание, но и характер экспозиции. В связи с этим все элементы коммуникативной ситуации принимаются во внимание как потенциальные источники дополнительной информации: ее участники (включая компетенции, цели и установки), сцена и обстановка, коммуникативная история (включая «окружающие» тексты), перспектива, социальный контекст, канал и способ трансляции, характер знаковой системы и др. Например, в случае лексической редупликации в составе сочинительного ряда (т.е. в конструкциях типа *пишет, пишет, пишет...*) каждый следующий компонент повторяет по содержанию предыдущий, но информация вытекает из самого факта повторения знаков (Kiklewicz 2014b, 130 ссл.).

Одним из объектов такого рода семантизации являются трансляторы – технические приборы, с помощью которых осуществляется передача и прием информации (обычно в случае телекоммуникации).

² В теории массовой коммуникации этот аспект информации отражен в понятии фрейминга (см. Брайан/Томсон 2004, 338 ссл.). Процесс переработки информации с учетом установок и компетенций отправителя и получателя описан, в частности, Д. Грабер (Grabert 1989).

В соответствии с теорией технического детерминизма трансляторы выполняют не только техническую функцию, но и нередко представляют собой знаковые феномены. Знаменитый афоризм М. Маклюэна «Средство передачи сообщения само является сообщением» (McLuhan 2004, 17) означает, что информация генерируется за пределами сообщения, а именно – на уровне транзакции. Такого рода знаки в семиотике принято называть естественными.

В качестве примера можно сослаться на исследования культурной символики телефона (см. Киклевич 2001, 187 ссл.). Так, У. Ланге (Lange 1989, 171) отмечает, что существуют возрастные стереотипы эмоционального переживания телефонного звонка: у стариков телефон ассоциируется с «плохими новостями», у молодежи – с освобождением от скуки. Существуют и другие ассоциации: в 40-50-е гг. XX в. телефонный аппарат белого цвета считался признаком комфорта и роскоши (Beck 1989, 66). Престижной коннотацией обладал домашний телефон в советской культуре, ср. ироническую реплику А. Раса:

- (1) Писателю обещали поставить телефон, как только он станет инвалидом первой группы («Литературная газета». 1970/37).

В процессе коммуникации существует противоречие между бесконечным (так называемым текучим) характером отражаемой действительности (включая и воображаемые возможные миры) и, с другой стороны, ограниченным характером восприятия и передачи информации, в том числе и в ситуации использования трансляторов. В силу этого возникает необходимость определения объема информации, которую можно передать, а также необходимость выбора информации. Вот здесь, так сказать, на сцене появляется человек. Именно субъект решает, какие объекты и конфигурации объектов окажутся в рамке.

Процесс выбора информации имеет два аспекта. Репрезентативный аспект хорошо изучен в теории гейткипинга („gatekeeping”) и в теории повестки дня („agenda setting”) (см.: Nowak/Riedel 2008, 68 ссл.; McQuail 2008, 501 ссл.; Piekot 2006, 64 ссл. и др.). Эти теории обращают внимание на селективный способ представления информации: потребители СМИ получают препарированный продукт, прошедший предварительную психологическую и аксиологическую обработку³. Здесь

³ Важно, что это обработка осуществляется, так сказать, в миссионерской перспективе: медийный субъект позиционирует себя таким образом, что его селективная и интерпретативная деятельность воспринимается как социально значимая, т.е. осуществляемая с максимальным учетом общественных интересов; медийному субъекту тем самым приписывается прерогатива выражения и даже формирования этих интересов (см. Volmert 1989, 23).

мы имеем дело с явлением актуализации: об одних событиях сообщается – о других умалчивается; об одних событиях сообщается часто – о других сообщается редко; об одних событиях сообщается в стратегических позициях дискурса – о других сообщается в периферийных позициях дискурса и т.д.

В этом явлении – с теоретической точки зрения – обращает на себя внимание то, что в СМИ информация неизбежно равнозначна интерпретации, поскольку доступной для потребителя информацией является только та, которая была выбрана отправителем. В информации, таким образом, заключена (независимо от ее содержания) точка зрения субъекта, а именно – его суждение о представляемом факте как заслуживающем внимания. Г. Г. Почепцов определяет это явление как парадокс селекции:

Масс-медиа совершают выбор, когда из миллиона событий на страницу попадают только сотни. Выбор должен опираться на определенные ценностные фильтры. Опора на оценки и ценности в определенной степени «искривляет» мир, выпуская на авансцену лишь ограниченный ряд событий, которые из-за этого перестают быть реальными, а становятся чисто знаковыми. [...] При этом в рассмотрение включаются не только [...] «гносеологические» причины, но и причины экономического, политического, зрелищного порядка (2001/2015).

Социальный аспект выбора информации состоит в том, что позиция отправителя по отношению к получателю не является нейтральной: селекция и препарирование информации используется им как средство реализации субъективных социальных установок, в частности, связано с категорией воли. За характером семантической информации кроется стремление субъекта воздействовать на ментальные и эмоциональные состояния, а также на поведение адресата⁴.

Таким образом, между, с одной стороны, репрезентативным, семантическим и, с другой стороны, перформативным, прагматическим аспектами коммуникативной деятельности существует прямая зависимость: медийный порядок дня служит средством воздействия на

⁴ Есть и другой аспект этого явления – статусный и связанный с ним аффирмативный. Он заключается в том, что медийный субъект по определению занимает более высокое положение в системе социальных ролей – по отношению к индивидуальному получателю. И. П. Лысакова пишет, что в СССР «средства массовой коммуникации пользовались авторитетом как рупор власти» (2001, 170). В связи с этим формируется синдром доверительного, аффирмативного отношения к медийному субъекту, что непосредственно сказывается на коммуникативной податливости адресатов, т.е. облегчает задачу социального конструирования посредством СМИ (см. Morik 1982, 44; Grac 1985, 16).

адресата. Отправитель информации заинтересован в том, чтобы (огрубляя реальное положение дел) адресат о чем-то знал и о чем-то не знал; посредством селекции информации регулируется познавательная система, эмоциональные состояния и поведение адресата⁵. В этом состоит персуазивный эффект коммуникативной деятельности (см. O’Keefe 1990, 17). Данный эффект является результатом последовательности операций, начиная с ментальной репрезентации и заканчивая подчинением⁶.

Коммуникативное воздействие на адресата в публичной сфере наиболее очевидно в случае пропаганды. В соответствии с общепринятым толкованием,

под пропагандой понимается совокупность более или менее упорядоченных и запланированных действий, предпринимаемых политическими, общественными, хозяйственными и др. организациями и группами (такими, как государственные власти, политические партии, религиозные секты, военные органы и др.) с целью формирования общественного мнения, установок и действий социальных групп: граждан, политиков, профессиональных групп, региональных меньшинств и др. (Szymanek 2008, 250).

⁵ В соответствии с радикальным прагматическим подходом, «конечное назначение всякого употребления слова состоит в оказании воздействия на собеседника» (Базылев 1988, 49).

⁶ Обзор российских публикаций в области исследования речевого воздействия СМИ см. в работе: Балясникова 2007.

Пропаганда, в первую очередь, является функцией политических дискурсов, цель которых сводится к убеждению адресатов в необходимости «политически корректных» оценок и действий. В связи с этим описательный аспект в политической коммуникации находится на втором плане, а ее пропагандистский, персуазивный аспект – на первом (Bauley 1985, 104)⁷. Как пишет, Д. Б. Гудков,

в основе коммуникативных актов политического дискурса – стремление воздействовать на собеседника, этим определяется их эксплицитная или имплицитная суггестивность, явно доминирующая над информативностью (2008, 401).

Собственно, прагматические соображения и служат критерием оценки эффективности политического дискурса. В сферу такого коммуникативного взаимодействия могут втягиваться и средства массовой информации. По мнению многих специалистов, в том числе и работающих в СМИ, в медийной сфере современной России информация уступила место пропаганде (см.: Łabuszewska 2014, 6).

⁷ Доминирующая персуазивная установка отвлекает внимание медийного субъекта от собственно языковой, формальной стороны речевых сообщений. Поэтому в медийной сфере встречаются некорректные (с языковой точки зрения), в частности, автофальсифицирующие тексты. Примером такого игнорирования языкового аспекта публичной информации может быть казус, случившийся в 2004 году в Шкловской районной газете «Ударный фронт», где было опубликовано написанное ветераном труда Б. Костюком стихотворение «Референдум – правильное решение» (см. источник в интернете: <http://abos.ru/?p=35876>):

Любовь ни с чем не перепутать,
У ней особенная статья.
Когда стоим мы на распутьи,
«Авось» нельзя в дорогу брать.
Шагаем твердо и спокойно
Единой, правильной тропой.
Нас не застанут бури, войны,
Когда есть президент такой!
О, Беларусь, моя страна!
Услышь ты сердца ясный зов,
Будь мудрой, как всегда была.
И не забудь отцов!
И если правда в мире есть,
Цветущий сад мы сохраним.
А без него зачем нам жить?

Кроме того автор стихотворения в предисловии выразил искреннюю признательность действующему президенту. Письмо было стилизовано под аналогичные послания, которые часто появляются на страницах белорусских государственных газет. Однако после публикации стихотворения разразился скандал. Оказалось, что это – акrostих: если прочитать первые буквы в каждой строчке, они складываются в предложение: «Лукашенко – убийца». За «политическую близорукость» заместитель главного редактора поплатилась должностью, хотя в действительности это – урок всем, для кого политическая конъюнктура важнее профессионализма.

К наиболее типичным средствам пропаганды (связанным с употреблением знаков и передачей семантической информации), по мнению польского исследователя К. Шиманека, относятся следующие: 1) многократное повторение информации; 2) упрощение; 3) прайминг, т.е. учет ранее сформировавшихся у адресатов убеждений, представлений и оценок; 4) субъективная селекция информации; 5) замена информации комментарием; 6) *Triple-Appeal Principle*, т.е. апелляция к трем типам рефлексивных систем: рациональным, эмоциональным и этическим (2008, 251 сл.). В данной работе нас будут прежде всего интересовать способы пропаганды, связанные с использованием семантической информации, а именно – отражением положений дел. В следующей части статьи будет рассмотрена эпистемологическая сторона практик и механизмов политической пропаганды посредством СМИ⁸.

2. Пропаганда в свете категории правды

2.1. Семантическое профилирование и фокусирование

В «Толковом словаре русского языка» С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой слово *полуправда* объясняется как ‘неполная правда, почти ложь’. Можно спорить, насколько данное толкование верно и (с лексикографической точки зрения) удачно, но с точки зрения коммуникативного воздействия неполная правда и ложь вполне сопоставимы. В обоих случаях цель говорящего состоит в том, чтобы создать идеальный образ некоторого объекта и тем самым сформировать у адресата определенное представление о нем, вызывая соответствующие внешние реакции. *Полуправда* состоит в выборе необходимого – с точки зрения целей коммуникативного воздействия – семантического профиля, который наделяется креативной функцией.

В качестве примера⁹ можно привести прием идеализации объекта с целью создания имиджа в рекламе. Как пишет Д. Болинджер, «самым

⁸ В меньшей степени внимание будет обращено на имплицативный, другими словами – коннотативный или символический аспект медийной интерпретации. Он, как известно, состоит в том, что на основное значение знака в определенном социальном контексте накладывается дополнительное значение, благодаря которому знак функционирует как символ. Политические деятели, а также политические ангажированные журналисты преимущественно пользуются такими, символическими знаками (Rathmayr 1995, 211). По мнению А. А. Леонтьева (2004, 64 сл.), журналист не столько описывает событие, сколько существующий в его сознании психологический образ.

⁹ Данный пример рассматривался ранее в работе: Киклевич 2007, 383.

коварным из всех представлений об истине является то, которое сводит истину к буквальности» (1987, 29). Речь идет о том, что буквальное сообщение о некоторых свойствах объекта вовсе не равнозначно непредвзятости, так как, упоминая об одних реально существующих характеристиках, можно умалчивать о других, иногда намного более важных. В этом и состоит манипуляция адресатом. Болинджер приводит пример американской рекламы чернослива: рекламируя свой товар, его калифорнийские поставщики утверждают, что в одном фунте чернослива больше витаминов и минеральных солей, чем в одном фунте свежих фруктов. Как ни парадоксально, это – чистая правда. Но, во-первых, указанное выше преимущество чернослива связано только с тем, что концентрация минеральных и биологически активных веществ в нем выше – именно из-за того, что в черносливе меньше влаги. Во-вторых, рекламодатели умалчивают о том, что в других отношениях чернослив уступает свежим фруктам. Например, чернослив превосходит свежие фрукты по калорийности, поэтому увлекаться сухофруктами не следует при ожирении и диабете.

Подобный прием нередко используется и в политической пропаганде. Так, советская газета «Правда», критикуя летнюю олимпиаду 1984 г. в Лос-Анджелесе (в которой не участвовали спортсмены из социалистических стран), писала о невыносимой жаре в Соединенных Штатах:

- (2) Температура воздуха в Лос-Анджелесе достигает 75 градусов по Фаренгейту.

Вызывает удивление то, что температура воздуха в Лос-Анджелесе указана по шкале Фаренгейта, а не по шкале Цельсия – второе было бы более естественно для Европы. Интересно то, что – как и в примере с рекламой чернослива – журналист вовсе не искажает реального положения дел, и тем не менее мы имеем дело с манипуляцией. Она состоит в том, что журналист сознательно ссылается на шкалу Фаренгейта, с которой читатели газеты, в своем большинстве, не знакомы. Делается это для того, чтобы с помощью выражения *75 градусов* вызвать у читателя сильное впечатление: даже если читатель не имеет представления о шкалах измерения температуры, то величина *75 градусов* кажется ему невероятно высокой по сравнению с тем, что он знает о температурах воздуха. В действительности же 75 градусов по Фаренгейту равнозначно примерно 24 градусам по Цельсию. Понятно, что ни о какой «невыносимой жаре в Лос-Анджелесе» не может быть и речи.

Такого рода *tunnel vision* (об этом явлении см.: Olszanowski 2008) характерно для публицистики, и – особенно – для информационных

текстов. Идеологически мотивированный журналист концентрирует внимание на избранных аспектах описываемого явления, зачастую – на одном аспекте¹⁰. Например, в июне 2010 года госсекретарь США Хилари Клинтон во время своего визита в Грузию публично заявила, что США не признают автономности оккупированных Россией республик, принадлежащих Грузии. В информационных сообщениях и комментариях российских и грузинских СМИ обсуждалась только эта тема, а особенно – слово *оккупация*. При этом журналисты как бы не замечали других, не менее важных тем в выступлении Клинтон, например, американо-грузинского и американо-российского экономического сотрудничества.

Другой пример. 22 января 2015 года российский портал Rambler.ru опубликовал (в сокращении и с комментариями) статью из немецкого еженедельника «Der Freitag» (<http://ria.ru/world/20150125/1044210818.html>). Текст озаглавлен: «Der Freitag: киевская власть держится только за счет войны на востоке». В статье журналиста Лутца Хердена, в частности, сообщается:

- (3) Война на востоке Украины – единственный способ политического выживания для киевских властей, а так называемой российской агрессией Петр Порошенко лишь оправдывает обрушение украинской экономики. [...] Пока в стране продолжаются боевые действия, президент Петр Порошенко и премьер-министр Арсений Яценюк могут оправдывать обрушение украинской экономики так называемой российской агрессией, а также рассчитывать на финансовую помощь со стороны стран ЕС и США.

Статья однозначно указывает на порочность политики, проводимой украинскими властями, а также на нецелесообразность ее поддержки странами Евросоюза, в том числе Германией. Российский портал не говорит ничего о том, что здесь мы имеем дело с частной точкой зрения леволиберального журналиста, известного, в частности, своей симпатией к авторитарному и скандальному политику – Уго Чавесу¹¹. Умалчивание этой важной информации преследует цель: создать у читателей представление о негативном восприятии Украины и украинских властей общественным мнением Германии.

¹⁰ Такого рода ограничение поля перцепции наблюдается и в случае лексической номинации: внутренняя форма слова отражает один из возможных параметров категоризации денотата. В теории когнитивной метафоры это нашло отражение в постулате фокусирования (*focussing hypothesis*): метафора отражает только один из конкретных аспектов целевой предметной области, оставляя «за кадром» другие. Фокусирование делает возможным употребление ряда альтернативных метафор, «высвечивающих» разные аспекты одной и той же предметной области (см. Jakel 1997).

¹¹ Статья Хердена «Revolutionär aus Berufung» опубликована в еженедельнике «Der Freitag» 6 марта 2013 года, см. текст в интернете: <https://www.freitag.de/autoren/lutz-herden/revolutionaer-aus-berufung>.

2.2. Фальсификация

Другим, более радикальным персуазивным приемом является фальсификация – целенаправленное искажение действительности, представление семантической информации, не соответствующей реальным фактам¹². В современной журналистике явление фальсификации, как ни парадоксально, становится все более заметным. Это в значительной степени можно объяснить нарастающей зависимостью журналистики от сферы *public relations*. М. Хылинский пишет о современном состоянии журналистики, функция которой все чаще сводится к «технике передачи» информации – что же касается содержания, то оно, преимущественно, определяется заказчиком – представляющим фирму или политическую организацию менеджером по информации (Chyliński 2011, 32 ссл.). Широко известна практика, когда газета или телевидение используются как платформа трансляции сообщений, которые в форме полуфабрикатов подготовлены имиджмейкерами – работающими для фирм специалистами в области PR. Поскольку, по мнению исследователей, в этом случае действует модель «кормилец – иждивенец», то «музыку заказывают» промышленный, финансовый и политический секторы: информация, которая появляется в медийной сфере, подчинена интересам заказчика.

Фундаментальным понятием, которое объясняет данный механизм, является медиация, а именно – ее социальный аспект: СМИ используются в деятельности институтов и организаций как посредник в контактах с общественностью с целью реализации собственных установок и программ (см. Goban-Klas 2005, 115). Т. Гобан-Кляс пишет о специфических социо-культурных ситуациях (в первую очередь в посткоммунистических странах, включая Польшу¹³), где, по его мнению, СМИ функционируют в условиях диктаторской демократии (2007, 142 ссл.), т.е. медиация означает прямое подчинение журналистики политическим и официальным структурам. Такую ситуацию мы наблюдаем и в сегодняшней России. «Россия сильно изменилась за этот (2014. – А. К.) год. Страна отступила на путь социального консерватизма. Часто звучит

¹² Явление семантической фальсификации с эпистемологической точки зрения рассмотрено в работе: Kiklewicz 2014a, 25 ссл.

¹³ В ежегодном докладе «Свобода в мире 2015» американской неправительственной организации Freedom House (https://www.freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf) Польша, как и другие страны Центральной Европы (Чехия, Словакия, Венгрия, Словения и др.), относится к категории свободных, тогда как страны СНГ: Беларусь, Казахстан и Россия, – признаны несвободными. Среди причин ухудшения ситуации со свободой в мире Freedom House называет, помимо прочего, вторжение России в Украину, в том числе российскую аннексию Крыма.

слово *патриотизм*. Власть активно хочет предписывать, что должны думать люди», – такой диагноз ставит современной политической обстановке в России журналист Радио Свобода Валентин Барышников (<http://www.svoboda.org/content/article/26769894.html>). Принимающая участие в той же передаче писательница Людмила Улицкая поддерживает это мнение:

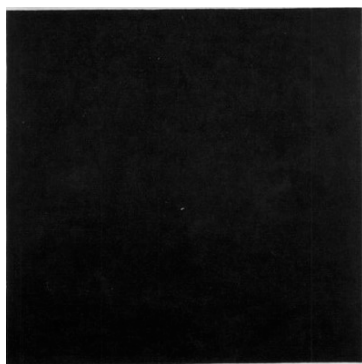
[...] Если говорить о конкретных событиях этого года, было множество акций проведено, которые культуру кастрируют, обрезают и пытаются ее встроить в государственный механизм и сделать ее инструментом для создания какой-то специальной специфической идеологии. Слово *патриотизм* здесь совершенно не случайное. И строго говоря, конечно, это противоречит в высшей степени самой идее культуры. [...] Когда закончилась советская власть, то возникли времена смутные и сложные, тем не менее, в это первое двадцатилетие на душу не посягали. Вот сегодня мы явно вступили в то время, когда посягают на душу. И это очень грустно (там же).

В соответствии с общей идеологической установкой, особенно с учетом российско-украинского конфликта и российского противостояния Западу, в СМИ культивируются соответствующие персуазивные приемы. Первостепенное значение при этом имеет **м а н и п у л я т и в н о е** **и с п о л ь з о в а н и е** **в и з у а л ь н о й** **и н ф о р м а ц и и**. Визуальность в коммуникации, как известно, носит аналоговый характер. Это становится важнейшей основой создания **э ф ф е к т а** **п р а в д и в о с т и** **и з о б р а ж а е м ы х** **с и т у а ц и й**: фотоснимки – согласно распространенному мнению – никогда не обманывают. Действительно, графическое изображение стакана устроено по типу подобия с оригиналом: здесь предполагается не только эпистемологическая суппозиция, т.е. необходимое существование стакана как оригинала графического изображения, но и **п р а г м а т и ч е с к а я / к о м м у н и к а т и в н а я** **с у п п о з и ц и я** – соответствие между образом и денотатом, иначе целесообразность образа теряет силу. Однако, во-первых, структурное сходство между денотатом и иконическим знаком не означает их тождества. На это – в своеобразной, художественной форме – обратил внимание французский художник Р. Ф. Г. Магритт. На его картине «Вероломство образов» (1928–1929) изображена курительная трубка, под которой рукописно выведена надпись: «Это – не трубка» (фр. *Ceci n'est pas une pipe*). Хотя надпись кажется странной (ведь зритель видит на картине трубку!), она фактически верна, поскольку картина с изображением трубки – не то же самое, что трубка¹⁴.

¹⁴ Анализу данного явления и данного случая посвящена книга М. Фуко (Foucault 1983). См. также работу: Evans 2015.

В этом контексте по-новому осмысливается другой прецедентный феномен художественной культуры – картина Казимира Малевича «Черный квадрат». Я позволю себе привести его в качестве иллюстрации – именно для контраста с картиной Магритта:

Хотя картина Малевича кажется парадоксальной – с обыденной точки зрения на ней ничего не изображено, однако это, пожалуй, – один из немногих знаков, совпадающих со своим денотатом: картина, которая называется «Черный квадрат», сама по себе является черным квадратом.

Вторая особенность визуальных знаков, употребляемых в сфере массовой информации, состоит в том, что они обычно сопровождаются словесной информацией – визуальное изображение представляется или же комментируется в словесной форме, хотя в прессе фотоснимки выполняют, преимущественно, иллюстративную функцию. Именно вербальная информация наделяет визуальные знаки с м ы с л о м – иначе их содержание ограничивалось бы только остенсивным указанием на фрагмент действительности. Здесь мы имеем дело с уже упомянутым ф р е й м и н г о м, благодаря которому возможна фальсификация реальных положений дел: графическое изображение представляет некоторый

объективный факт, но вербальное сообщение искажает его категоризацию, недоступную прямому восприятию адресатов. В первую очередь это касается пространственной атрибуции фактов. Чаще всего журналисты прибегают к приему дислокации: зафиксированные на фотоснимке события, происходящие в месте/обстановке *A*, представляются как события в месте/обстановке *B*, иногда довольно отдаленном от первого.

В качестве примера такой фальсификации может послужить практика информационных и публицистических программ российского телевидения. Так, российский канал «Россия-1» вечером 16 мая 2014 года показал репортаж о событиях в украинском городе Славянске. Согласно журналистской информации, солдаты регулярной украинской армии расстреляли мирных жителей. Доказательством этого варварского действия стал показанный на телеэкране труп мужчины. Позднее, однако, интернет-портал InfoResist.org опроверг эту информацию, приводя доказательства в пользу того, что видеофрагмент с трупом мужчины вставлен из другого репортажа, показанного российским телевидением два года раньше – 19 ноября 2012 года. Это был репортаж о военном конфликте на Северном Кавказе. Позже генеральный директор российского международного информационного агентства «Россия сегодня» Дмитрий Киселев цинично объяснил этот казус «технической ошибкой». В более глобальном аспекте такого рода искажения фактических положений дел оправдываются этаким подходом к сфере массовой коммуникации и специфической «нашей правдой», как декларирует главный редактор телеканала RT и международного информационного агентства «Россия сегодня» („Russia Today”) (см. Łabuszewska 2014, 6).

Другой пример. 17 декабря 2014 года российский интернет-портал gambler.ru поместил информацию корреспондентки ТАСС Ирины Полиной об акциях протеста в Варшаве, вызванных визитом президента Украины Петра Порошенко и его выступлением в польском парламенте (<http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1653577>). В тексте журналистки сообщалось, что акция с участием нескольких десятков человек прошла у здания польского сейма за полчаса до выступления там Порошенко. Иллюстрацией к тексту был фотоснимок акции.

Если внимательно присмотреться к этому фотоснимку, то окажется, что мы имеем дело с очередной фальсификацией российских СМИ. Дело в том, что данный фотоснимок представляет совершенно другое событие: беспорядки в Варшаве 11 ноября 2014 года. Он ранее публиковался в российских СМИ, в частности, в интернете: <http://riafan.ru/139927-marsh-nezavisimosti-v-varshave-pereros-v-massovyie-besporyadki/>. Ничего удивительного, что картинка не соответствует содержанию журналистского текста: во-первых, на фотоснимке видно, что в акции принимает участие

несколько сотен человек – журналистка же пишет о нескольких десятках. Во-вторых, изображенная на фотоснимке акция проходит не перед польским парламентом, а на площади Люблинской Унии. В-третьих, Порошенко должен был выступать в сейме в 14:00 (а прибыл туда как минимум на час раньше) – в это время в Варшаве еще светло, хотя на картинке мы видим вечернее время суток.

Следующий пример. Витрина российского интернет-портала Rambler.ru 20 ноября 2014 года начинается информацией с красноречивым заголовком: «ООН обвинила Киев в расколе Украины». На главной странице помещено только это заглавие и краткий анонс. Чтобы прочитать весь текст, надо перейти на следующую страницу (<http://news.rambler.ru/27985401/>). Здесь содержание текста представлено уже несколько иначе: речь идет об обвинениях, которые властям Украины якобы адресовал помощник генерального секретаря ООН в области прав человек Иван Шимонович. В действительности, ни на сайте ООН, ни в поисковой системе google.pl мне не удалось найти подтверждения этой информации. Кстати, и на сайте Rambler.ru она появилась на короткое время – видимо, из-за опасения, что может стать предметом международного скандала.

12 июля 2014 года «Первый канал» российского телевидения показал интервью с некоей Галиной Пышняк («беженкой из Славянска»), которая рассказала, как солдаты Национальной гвардии Украины (называемые карателями и фашистами) в присутствии матери распяли трехлетнего ребенка на доске объявлений. Позднее ложь была раскрыта: как можно прочитать на украинском сайте <http://rus.newsru.ua/world/14jul2014/per-vikanalsovral.html>. Опрошенные журналистом Евгением Фельдманом несколько десятков жителей Славянска не подтвердили информацию российского «Первого канала». На сайте «Новой газеты» было размещено

видео общения Фельдмана с горожанами. Никаких результатов не дали, кроме того, поиски документальных свидетельств публичной казни в интернете, хотя в сети доступны многочисленные фото- и видеосвидетельства пребывания украинских силовиков в Славянске¹⁵.

В опубликованном на сайте Радио Свобода материале «Изнасилованные и поджаренные» (<http://www.svoboda.org/articleprintview/26964950.html>) опровергается очередной миф российской пропаганды – о том, что четверо американских военнослужащих, находящихся в Украине, изнасиловали двух девочек в Киеве.

В журналистской практике известны псевдофакты и псевдособытия (Lis 2004, 80; Jabłoński 2007, 75 сл.). К той же категории средств пропагандистской манипуляции относятся и псевдоэксперты. Одним из выходящих за рамки приличия примеров может послужить случай профессора Лоренца Хага (Lorenz Haag). Начиная с 2009 года, в российских СМИ регулярно появляются аналитические материалы и комментарии этого немецкого эксперта – якобы сотрудника Института экономических инноваций (Institut für Wirtschaftsnahe Innovation) в Хемнице (в земле Саксония, недалеко от Лейпцига). Для сравнения приведу одну из таких информаций, помещенную на сайте ИТАР ТАСС:

- (4) Western leaders „must abandon anti-Russian rhetoric, lift sanctions imposed on Russia and closely analyze and understand motives behind Russia’s actions,” in the Ukrainian crisis, the head of the German Global Communications Agency said on Monday. „Ukraine must be a neutral buffer state not making part of NATO or the European Union,” Lorenz Haag told ITAR-TASS (<http://itar-tass.com/en/world/743477>).

Проф. Хаг неизменно высказывается в пользу политики российских властей, не только поддерживает аннексию Крыма и оккупацию восточной части Украины, но и расхваливает всё русское: еду, обычаи, музыку и др. Проведенное журналистами «Радио Свобода» расследование, однако, показало, что фамилия профессора Хага не встречается ни в одном библиографическом каталоге. Можно ли представить себе профессора, который не опубликовал ни одной научной работы? Кроме того фиктивным оказался и институт, который якобы представляет проф. Хаг.

К сфере медийной фальсификации следует отнести и троллинг – имитацию участия в дискуссионных интернет-группах, за которой

¹⁵ Другие примеры беззастенчивого искажения информации в российских СМИ можно найти на сайте «Радио Свобода»: (<http://www.svoboda.org/media/photogallery/25411127.html>). О фальсификации в российских дискурсах власти пишет также польский исследователь А. Яскульский (Jaskólski 2013, 146 ссл.).

кроется целенаправленное распространение провокационных сообщений, направляющих дискуссию в определенное русло. На сайте Радио Свобода можно прочитать, что «значительную часть постов и комментариев на политических интернет-форумах оставляют профессиональные тролли, получающие за участие в дискуссиях зарплату» (Волчек 2015). Одна из «фабрик троллей» под официальным названием «Интернет-исследования», по сообщению журналиста, круглосуточно работает в Петербурге. Как свидетельствует один из бывших сотрудников фирмы, «тролли» разделены на группы в соответствии с заданиями:

Специальные люди на этот форум что-то пишут, какую-то новость, а наша задача была его прокомментировать. Причем комментируется это таким образом: мы на тройки разделены, один из нас «злодей», тот, который пишет, что якобы не согласен с тем, что написано на этом форуме, ругает власть, чтобы какую-то достоверность придать происходящему. Остальные двое вступают в дискуссию с ним: нет, вы не правы, все совершенно верно. Причем один должен снабдить комментарий какой-то картинкой, подходящей по смыслу, а другой ссылкой на свою правоту (Волчек 2015).

В качестве примера приводится задание: идеологически сориентированная интерпретация идеи «Присутствие войск НАТО в составе украинского контингента» на 35 провинциальных форумах. Исходный пост «НАТО снова засветилось» первоначально появляется в «Живом журнале» (<http://flcrbqrjn.livejournal.com>):

(5) Ещё одно доказательство того, что на стороне киевских силовиков воюют американские военные, широкая общественность получила после трагедии в Мариуполе. После обстрела города украинской артиллерией журналисты запечатлели англоязычных солдат, покидающих место происшествия и скрывающих своё присутствие в зоне украинского конфликта. <http://rusvesna.su/news/1422174032>. Есть основания полагать, что заснятый камерой американский солдат является никем иным, как военным инструктором. [...] Киевская хунта регулярно натравливает подконтрольные ей СМИ на Россию, а те без зазрения совести лгут напрапалую, утверждая, что ВС РФ воюют на территории Украины, но доказательства своих слов предоставлять отказываясь (потому как нет их). Зато, когда дело доходит до ВСУ, то никакие доказательства присутствия в их составе иностранных наёмников и агентов западных спецслужб не смущают засевших в Киеве американских марионеток – врут и не краснеют!

Информация, как видим, профилируется в соответствии с заданием идеологического заказчика и не имеет ничего общего с понятием качественной журналистики.

* * *

Современная российская журналистика (особенно тележурналистика) все более обращается к практике политической пропаганды времен СССР¹⁶. Тогда в качестве ведущей признавалась идеологическая функция СМИ:

Не умаляя роли и значения гносеологических и эстетических факторов, следует подчеркнуть особенно значительную роль идеологических факторов в функционировании и развитии системы массовой коммуникации. Поэтому идеологическая функция языка в массовой коммуникации должна быть особенно чувствительна к идеологическим запросам текущих событий, к социальной жизни, к идеологической борьбе, отражая ее, активно и осознанно воздействуя на нее (Баскаков 1982, 33).

Именно этот, идеологический приоритет взят на вооружение и сегодня. Неслучайно материал на сайте Радио Свобода (<http://www.svoboda.org/content/usa-today-lavrov-lies/26849319.html>) озаглавлен: «Лавров¹⁷ как наследник Вышинского¹⁸». В тексте мы читаем:

- (6) Кремль использует в украинском кризисе пропагандистские кальки времен советско-финской войны. [...] Дело в том, что россияне лгали о том, что происходит на Украине, с самого начала кризиса. Вспомним, что Путин признал, что он вводил мир в заблуждение, говоря о том, что в крымских событиях не принимали участия российские военнослужащие. Москва продолжает говорить, что на востоке Украины

¹⁶ В сегодняшней России все более заметна реанимация моделей социального поведения, которые, казалось бы, отошли в прошлое. В связи с этим основатель фонда «Династия» Дмитрий Зимин говорит об «одичании общества» – см. материал «Война – признак одичания» на сайте Радио Свобода (<http://www.svoboda.org/content/article/26896534.html>). В материале можно, в частности, прочитать: «Теперь мы видим, как по земному шару бегают люди с оружием 21-го века в руках, мозги которых при этом находятся в Средневековье. Приходится поражаться тому, что люди, владеющие последними достижениями современной науки и техники, информационными технологиями, не имеют ни малейшего представления о том, как устроен этот мир, не говоря уже о человеческом обществе. [...] Как еще можно объяснить эту волну ненависти, которая поднялась молниеносно, то, что родные народы воюют друг с другом и стали врагами?»

¹⁷ Имеется в виду С. В. Лавров – министр иностранных дел Российской Федерации.

¹⁸ Имеется в виду А. Я. Вышинский – советский государственный и партийный деятель, один из организаторов сталинских репрессий. Следует отметить, что в современной России наблюдается реинтерпретация И. В. Сталина и его эпохи. Это подтверждает анализ общественного мнения. По данным Левада-центра, 45% россиян считают жертвы сталинской эпохи оправданными. При этом число людей в России, симпатизирующих Сталину, из года в год растет (источник: <http://news.tut.by/world/442101.html>). Это является симптомом деградации общества.

нет российской армии, что является неоспоримой полной ложью. [...] Путин и люди под ним – Лавров, Чуркин, Шойгу, Сергей Иванов – показали себя миру как группа лжецов¹⁹.

В изданном в 2008 году учебном пособии «Средства массовой информации России» написано: «Развитие демократии в России весьма наглядно проявилось в сфере печати» (Засурский 2008, 3). Сегодня эти слова звучат по крайней мере иронически. Впрочем, Я. И. Засурский признает, что «администрация президента Путина выдвинула концепцию укрепления государственных СМИ, и возникла новая модель средств массовой информации – подконтрольных государственных СМИ» (там же, 6). Как пишет Засурский, «развитие этой модели соответствовало стремлению укрепить вертикаль управления в России». Новой данная модель, впрочем, была только по отношению к предыдущей, перестроенной модели, по существу же она унаследовала все принципы советской пропагандистской системы. В 2008 году Засурский писал: «Однако и после более чем десятилетнего демократического опыта и свободы печати возможен поворот к новому этатическому [т.е. государственническому. – А. К.] авторитаризму» (там же, 8). Этот поворот, собственно, и произошел в 2013-2014 годах.

Функции естественным образом упорядочивают соответствующие средства. В статье было показано, как в целях политической пропаганды в журналистских дискурсах употребляются такие риторические приемы, как семантическое профилирование (в частности, умолчание), дислокация описываемых событий, псевдофакты и псевдоэксперты, прайминг и рефрейминг. При этом следует отметить и относительно новые, особенно заметные в электронных СМИ, тенденции, прежде всего это – позиционирование и визуализация.

¹⁹ В опубликованной на сайте Радио Свобода (<http://www.svoboda.org/content/article/26840571.html>) статье Василия Гагова «Путин, марьяванна и “украинцы в телевизоре”» речь идет о системном возвращении цензуры в современных российских СМИ. Впрочем, Павел Карназыцкий пишет о многочисленных фальсификациях, которые встречаются также в украинских СМИ (<http://www.svoboda.org/articleprintview/26835359.html>). В другом материале на сайте Радио Свобода (<http://www.svoboda.org/content/article/26912738.html>) депутат Верховной Рады Украины Артем Витко делится своими впечатлениями об участии в программе российского телевидения «Специальный корреспондент» (18 марта 2015 г.). Как только украинский депутат стал говорить о том, что с территории его страны нужно вывести российские войска, его речь потонула в возмущенных возгласах. Свое мнение о российских СМИ г-н Витко выразил следующим образом: «Для нас российский народ ни в коем случае не является врагом, для нас враг – только этот режим, который пытается стереть нашу родину, нашу страну. Средства массовой информации пытаются российскому народу втереть в голову, что якобы враг самый главный – это мы».

Позиционирование используется таким образом, что идеологически маркированная информация (а фактически интерпретация) помещается в стратегических позициях дискурса, например, в структуре веб-страницы ей отводится место главного содержания – своего рода передовицы. Позиционирование при этом сопровождается делением текста на две части, содержательно взаимодополняющих друг друга. Вторая часть, обычно ориентированная на содержательный аспект сообщения, на главной странице представлена только ссылкой. Читатель, таким образом, прежде всего имеет доступ к первой части, которая содержит краткое и обычно упрощенное, а также искаженное содержание текста. Во-первых, во многих ситуациях читатели ограничиваются именно краткой версией текста. Во-вторых, даже если читатели переходят по ссылке на следующую страницу, то идеологически препарированный лид создает в их сознании определенную установку, в результате чего основной текст воспринимается в желаемом для манипулятора аспекте.

Визуальность представляет собой аналоговый тип передачи информации, поэтому присутствие в журналистском дискурсе визуальных знаков создает особую, а ф ф и р м а т и в н у ю м о д а л ь н о с т ь сообщения. Хотя сопровождающая фотографию или видеосюжет словесная информация искажает реальные положения дел, сам факт присутствия графического (а значит – с точки зрения получателя информации – правдивого) образа создает эффект суггестивного воздействия.

Литература

- Архипов, И. К. (2011), О «переносе информации» в прямом и метонимическом смысле. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2, 453–464.
- Базылев, Б. П. (1988), О специфике употребления слова в системе буржуазной пропаганды. В: Засурский, Я. Н./Пароятникова, А. Д. (ред.), *Язык и стиль буржуазной пропаганды*. Москва, 34–72.
- Балясникова, О. В. (2007), Исследование речевого воздействия в СМИ. В: Трошина, Н. Н. (ред.), *Язык средств массовой информации*. Москва, 99–112.
- Баскаков, А. Н. (ред.), *Язык в развитом социалистическом обществе. Языковые проблемы развития системы массовой коммуникации в СССР*. Москва.
- Болинджер, Д. (1987), Истина – проблема лингвистическая. В: Петров, В. В. (ред.), *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва, 23–43.
- БРАЙАНТ, Д./ТОМСОН, С. (2004), *Основы воздействия СМИ*. Москва / Санкт-Петербург / Киев.
- Волчек, Д. (2015), Безумие кремлевских троллей. В: <http://www.svoboda.org/content/article/26913247.html> (Доступ 21 III 2015).
- Грайс, Г. П. (1985), Логика и речевое общение. В: Падучева, Е. В. (ред.), *Новое в зарубежной лингвистике. XVI. Лингвистическая прагматика*. Москва, 217–237.
- Гудков, Д. Б. (2008), Прецедентные феномены в текстах политического дискурса. В: Володина, И. Н. (ред.), *Язык средств массовой информации*. Москва, 401–418.

- ЗАСУРСКИЙ, Я. И. (2008), Тенденции функционирования СМИ в современной структуре российского общества. В: Плексеева, М. И./Болотова, Л. Д./Варганова, Е. Л. и др. (ред.), Средства массовой информации России. Москва, 3–53.
- КИКЛЕВИЧ А. К. (2001), Стереотипы телекоммуникации и художественная символика телефона. In: Wiener Slawistischer Almanach. 48, 167–196.
- КИКЛЕВИЧ А. К. (2007), Притяжение языка. Т. 1. Семантика. Лингвистика текста. Коммуникативная лингвистика. Olsztyn.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. А. (2004). Психоллингвистика текста в СМИ. В: Леонтьев, А. А./Леонтьев, Д. А. (ред.), Скрытое эмоциональное содержание текстов СМИ и методы его объективной диагностики. Москва, 57–72.
- ЛЫСАКОВА, И. П. (2001), Социоллингвистический аспект журналистского текста. In: Kantorzcyk, U. (Hrsg.), Sprachwandel des Russischen im Transformationsprozess am Ende des 20. und zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Rostock, 167–180.
- ПОЧЕПЦОВ, Г. Г. (2001/2015), Теория коммуникации. Москва. URL: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=1076> [доступ 25 I 2015].
- BAYLEY, P. (1984), Live oratory in the television age: The language of formal speeches. In: Ragazzini, G./Miller, D. R. (eds.), Campaign language: Language, image, myth in the U.S. presidential elections 1984. Bologna, 77–174.
- ВЕСК, К. (1989), Telefongeschichte als Sozialgeschichte: Die soziale und kulturelle Aneignung des Telefons im Alltag. In: Forschungsgruppe Telefonkommunikation (Hrsg.). Telefon und Gesellschaft. Bd. 1. Beiträge zu einer Soziologie der Telefonkommunikation. Berlin, 45–75.
- CHYLIŃSKI, M. (2011), Dziennikarstwo i public relations: równowaga sił w ekonomice, zainteresowania publiczności. W: Zeszyty Prasoznawcze. LIV/3-4, 28–47.
- EVANS, G. S. (2015), This could be a pipe: Foucault, irrealism and *Ceci n'est pas une pipe*. In: <http://cafeirreal.alicewhittenburg.com/review5.htm> [доступ 28 I 2015].
- FOUCAULT, M. (1983), This Is Not a Pipe. Berkeley.
- GOBAN-KLAS, T. (2005), Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu. Warszawa.
- GOBAN-KLAS, T. (2007): Poskramianie dziennikarzy. Instrumentarium demokracji dyktatorskiej. W: Szpunar, M. (red.), Media a polityka. Rzeszów, 139–151.
- GRABER, D. A. (1989). Mass media and American politics. Washington.
- GRÁC, J. (1985), Persuázia: Oplyvkovanie človeka človekom. Brno.
- JASKÓLSKI, A. (2013): Способы нейтрализации и преумьнения негативной оценки денотата в языке власти в России. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. 3(143), 145–153.
- JAWŁOŃSKI, W. (2007), Kreowanie informacji. Media relations. Warszawa.
- JÄKEL, O. (1997), Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen: Eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft. Frankfurt am Main / Berlin / Bern etc.
- O'KEEFE, D. J. (1990), Persuasion: Theory and Research. London.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2014а): Правда и языковая номинация. W: Przegląd Rusycystyczny. 2, 7–31.
- КИКЛЕВИЧ, А. (2014б), Синтаксические конструкции с лексическим повтором и их семантические функции. W: Sitariski, A. (red.), Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Języków Obcych w Świeciu, III. Świecie, 129–145.
- LANGE, U. (1989), Von der ortsgebundenen „Unmittelbarkeit“ zur raum-zeitlicher „Direktheit“ – Technischer und sozialer Wandel und die Zukunft der Telefon-kommunikation. In: Forschungsgruppe Telefonkommunikation (Hrsg.). Telefon und Gesellschaft. Bd. 1. Beiträge zu einer Soziologie der Telefonkommunikation. Berlin, 1989b, 167–186.
- LIS, T. (2004), Nie tylko fakty. Warszawa.
- LESZCZAK, O. (2010), Lingwosemiotyka kultury. Funkcjonalno-pragmatyczna teoria dyskursu. Toruń.

- ŁABUSZEWSKA, A. (2014), Lot nad wojennym gniazdem. W: Tygodnik Powszechny. 12, 6–7.
- MCLUHAN, M. (2004), Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka. Warszawa.
- MCQUAIL, D. (2008), Teoria komunikowania masowego. Warszawa.
- MORIK, K. (1982), Überzeugungssysteme der Künstlichen Intelligenz: Validierung vor dem Hintergrund linguistischer Theorien über implizite Äusserungen. Tübingen.
- NOWAK, E./RIEDEL, R. (2008), Agenda setting, priming, news framing. Analiza porównawcza telewizyjnych audycji informacyjnych TVN i TVP1 w okresie kampanii przedwyborczych w Polsce 2005 i 2007 r. W: Zeszyty Prasoznawcze. LI/1-2, 67–83.
- OLSZANOWSKI, M. (2008): Pamięć tunelowa obiektów emocjonalnych. W: Studia Psychologiczne. XLVI/4, 51–64.
- PIEKOT, T. (2006), Dyskurs polskich wiadomości prasowych. Kraków.
- RATHMAYR, R. (1995), Neue Elemente im russischen politischen Diskurs seit Gorbatschow. In: Wodak, R./Kirsch, F. P. (Hrsg.), Totalitäre Sprache – langue de bois – language of dictatorship. Wien, 195–214.
- SCHMITZ, N. (2002), Repräsentation. In: Schanze, H. (Hrsg.), Metzger Lexikon. Medientheorie. Medienwissenschaft. Ansätze – Personen – Grundbegriffe. Stuttgart / Weimar, 312–314.
- SZYMANEK, K. (2008), Sztuka argumentacji. Słownik terminologiczny. Warszawa.
- VOLMERT, J. (1989), Politikrede als kommunikatives Handlungsspiel: Ein integriertes Modell zur semantisch-pragmatischen Beschreibung öffentlicher Rede. München.

АННА В. ПАВЛОВА
Майнцкий университет (Германия)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ В РОССИИ: «ЗА» И «ПРОТИВ»

Linguoculturology in Russia: pros and cons

Ключевые слова: русское языкознание, лингвокультурология, языковая картина мира, этностереотип, национальный характер / менталитет

Key words: Russian linguistics, linguistic culturology, language world picture, ethnic stereotypes, concept, national character / mentality

ABSTRACT: The paper deals with the critical analysis of the Russian linguistic culturology based on the idea that the national language is the source of data on Culture and of thin “mentality” of the people speaking this language. Here many possibilities for the scientific research of different connections between “culture” and “language” are proposed. These “links” should be regarded in the discourse with the consideration of its historical and social aspects, and not in the “language” as a system of words.

Введение

В постперестроечной России сложилась и бурно развивается новая дисциплина: лингвокультурология. В самом термине заключается указание на тесную связь между языком и культурой. Эта связь, несомненно, существует, поэтому сама по себе дисциплина под таким названием могла бы стать источником ценных сведений о том, что именно в языках специфично, а что является общим, а также как в языках преломляются те или иные представления, связанные и обусловленные национальными, региональными, корпоративными, религиозными и иными культурами. При исследовании этих преломлений знания о соответствующих культурах первичны, а языковые данные вторичны, так как язык является отражением некоторых культурных особенностей, и их обнаружение в языке невозможно без первоначального знания этих особенностей в реальном мире. Однако российская лингвокультурология понимает свои задачи иначе, так как исходит из противоположного направления означенной связи

между языком и культурой. В основу новой дисциплины легло представление о том, что национальный язык – источник сведений о культуре и о «менталитете» народа, разговаривающего на этом языке. Национальный язык воплощает в себе так называемую языковую картину мира – исторически сложившуюся в обыденном сознании языкового коллектива совокупность представлений о мире, определенный способ концептуализации действительности. При этом российская лингвокультурология ставит знак равенства между «языковой картиной мира» (или «ЯКМ») и «этническим менталитетом»: «[...] Имеется заманчивая возможность по особенностям языка реконструировать хотя бы некоторые особенности этнического менталитета» (Железняк 2015). Идея о том, что национальный язык позволяет достоверно судить о мировидении целого народа, восходит к гипотезе лингвистической относительности, или гипотезе Сепира-Уорфа. Аргументация приверженцев этой гипотезы кратко изложена С. Пинкером: «Апачи говорят по-другому – стало быть, они и мыслят по-другому. Откуда мы знаем, что они мыслят по-другому? Да вы послушайте, как они говорят!» (2004, 50).

Лингвокультурология позиционирует себя как новое научное направление в лингвистике, знаменующее собой смену парадигмы, поворот языковедения к человеку и его когнитивным процессам, непосредственно связанным с его национальной культурой и национальной же (или даже «этнической») ментальностью (или менталитетом). Однако как раз «человек» в подходе, практикуемом представителями этой дисциплины, из научных изысканий исчезает, заменяясь некой абстрактной усредненной (по непрозрачным критериям) «языковой личностью».

Лингвокультурология в ее нынешнем состоянии подверглась серьезной критике – см. публикации: Архипов 2011; Келли 2013; Хайров 2013; Павлова 2013; Eismann 2000; Kiklewicz 2004; 2006; 2009; 2010; Sériot 2005; Weiss 2006; Gebert 2006; Baldauf 2006; Kiklewicz/Wilczewski 2011 и др. Все основные аргументы «против» изложены в перечисленных работах весьма подробно. Задача данной статьи состоит в том, чтобы кратко обобщить эти аргументы, а также изложить некоторые соображения относительно тем и возможностей той лингвокультурологии, которая могла бы сложиться на базе изучения общности между языком и культурой, поскольку в том, что эта общность существует и должна являться объектом пристального внимания и научного изучения, нет никаких сомнений.

В этой статье не освещаются различные течения внутри лингвокультурологии: этносемантика, лингвоконцептология, лингвокультурологическое изучение фразеологии и некоторые другие. Она написана тезисно и не содержит ни истории вопроса, ни исследования причин появления лингвокультурологии. Примеры и ссылки на литературу – как

лингвокультурологическую, так и критическую – даны крайне скупо. Это не входило в задачи автора. Интересующимся стоит обратиться к сборнику: Павлова 2013, в котором позиции российских лингвокультурологов и содержание их работ изложены в деталях и критически освещены западными и российскими лингвистами.

Аргументы против современной лингвокультурологии

Российская лингвокультурология (здесь и далее – Л.) ставит знак равенства между понятиями «нация», «этнос» и «народ», между «национальным» и «этническим». Далее, она отождествляет «общенациональную культуру» с «этнической ментальностью», или «мировидением народа», а «этническую ментальность» с «языковой картиной мира» и «национальным характером», употребляя эти выражения как синонимы. На каком основании производится отождествление этих понятий, Л. не раскрывает.

К этому необходимо добавить, что наличие «национального характера» полностью опровергнуто экспериментально: Terracciano 2005; Аллик 2009; Allik 2011; McCrae 2013. В последнее время в работах лингвокультурологического толка это словосочетание исчезло – по-видимому, как слишком «ненаучное» и вульгарное, однако его перечисленные выше синонимы остались, так что суть этого направления после исчезновения одного из синонимов не изменилась. Существование «этнической ментальности», «этнического менталитета», «коллективного мировидения» и проч., как его ни назови, никем никогда не было доказано. Следовательно, лингвокультурология оперирует мифическими конструктами.

Л. отличается принципиальным внеисторизмом: культура в ней предстает как вечная и неизменная (подробнее о этом см.: Kiklewicz/Wilczewski 2011). Между тем культура постоянно меняется; особенно заметны ее изменения при смене правителей, экономических формаций или систем, социальных сдвигов или потрясений, введения технических новшеств (телефон, радио, интернет, мобильная связь). Со сменой культурных стадий (эпох) меняется обычно и дискурс: появляются новые способы выражения, трансформируются лексические значения, меняется частотность употребления, из языка исчезают старые слова; отчасти меняется и грамматика. Однако диахроническая эволюция языка лингвокультурологами игнорируется (см.: Воробьев 1997; Маслова 2001; Рылов 2003; Зализняк и др. 2005; Зализняк и др. 2012, Радбиль 2010). Внеисторический подход лишает данное направление всякой достоверности.

«Носитель языка» предстает в работах по Л. в усредненно-обобщенном виде, как некий носитель единого национального менталитета.

Представление лингвокультурологов о некоем недифференцированном носителе языка коренится в романтической идее национального языка как отражения трансцендентного и неотчуждаемого единства самого народа. В работах по лингвокультурологии постоянно читаешь про «англичан», «американцев», «немцев», «французов», «русских» и проч. (см.: Рылов 2003; Зализняк и др. 2005; Чернышева 2004; Бутенко 2006; Семухина 2008; Голованивская 2009; Карасик 2010) – так, как если бы речь шла о собрании каких-то среднестатистических, или усредненных, личностей. При этом нигде не сказано, по каким критериям население страны «усредняется» до некоего среднестатистического фантома. Что делать, например, с теми русскими, англичанами или немцами, которые по своим воззрениям и предпочтениям резко отличаются от этой «среднестатистической» картины? Но может быть, речь идет о статистике? Можно было бы, конечно, утверждать, что в случае, если 80 процентов всего населения Германии любит порядок, то слово *Ordnung* представляет собой «ключевое слово» немецкой культуры. А для 20 процентов оно не входит в «культурный код», так как порядок для них важной жизненной ценностью не является. Но таких статистик нет, и никто их не составляет. Просто пишут: высшей ценностью для немцев является порядок (Флакман 2005; Приходько 2007; Тахтарова 2007), для русских – судьба, тоска, родные просторы, красота или широта души (Воробьев 1997; Зализняк и др. 2005).

Из-за «усреднения» населения, говорящего на одном или, во всяком случае, условно одном национальном языке, до некоего фантома, именуемого «русским человеком», «англичанином», «немцем» и т.д., собственно живые люди из рассмотрения полностью исключаются. Поэтому заявляемый Л. «антропологический принцип» как поворот к человеку и его когнитивной деятельности, остается голословной декларацией. Личность не может быть среднестатистической, да еще и усредненной на совершенно произвольном и недекларируемом основании.

Вряд ли найдутся два русскоговорящих человека, которые бы абсолютно одинаково понимали смысл слова *душа* или, например, *расчетливость*. [...] Более полезным представляется количественный анализ в форме интервью, охватывающих широкий социальный спектр информантов, поскольку таким образом можно выяснить индивидуальные языковые ассоциативные связи и мотивировки, лежащие в основе того или иного лексического выбора (Келли 2013, 285–286).

Лингвокультурологи утверждают, что по данным языка делает заключения о культуре соответствующего народа (см. Маслова 2001; Зализняк и др. 2005; Алефиренко 2010). Синонимами термина «культура» в лингвокульту-

рологическом дискурсе выступают термины «национальный характер», «этническая ментальность», «этнический менталитет». Иными словами, культура в Л. ограничивается тем, что, как полагают лингвокультурологи, составляет особенности мышления («мировидения») всех представителей определенной нации. Это общее – совокупность стереотипов и ценностных установок, типичных для среднестатистического представителя данной нации. В действительности лингвокультурология делает заключения об «этнической ментальности» вовсе не на основе анализа языковых явлений, а на основе известных ей заранее этностереотипов – как авто-, так и гетеростереотипов (т.е. этностереотипов о «себе» и этностереотипов о «чужих»). Язык привлекается лишь для подтверждения этих этностереотипов, а не наоборот. Нет ни одной лингвокультурологической работы, которая бы действительно анализировала языковые явления и делала на их основании заключения о «культуре» (в означенном смысле этого слова). Их нет просто-напросто потому, что задача, которую ставит перед собой лингвокультурология, невыполнима в принципе. По языковым явлениям о культуре народа сказать попросту ничего нельзя.

Именно по этой причине (в русской лингвокультурологии) нет работ, которые были бы посвящены венгерской, норвежской, датской, португальской, индонезийской и многим другим культурам, знание о которых устанавливалось бы по соответствующим языкам. Таких работ нет, потому что относительно этих культур в русской культуре нет этностереотипов, на которые можно было бы опираться при анализе. Примечательно, что носителями английского языка являются для лингвокультурологов только англичане и американцы – как если бы не существовало на земном шаре иных стран, где население говорит по-английски. Вообще английский является государственным языком в 53 странах мира, но можно ли сказать что-либо «по языку» о культуре Ганы или Барбадоса, если этностереотипы о населении этих стран носителям русской культуры неведомы – во всяком случае, на бытовом уровне (а лингвокультурология оперирует лишь самыми расхожими бытовыми этностереотипами)? Поэтому их лучше не упоминать. А как быть с австрийским немецким? Как он соотносится с культурой австрийцев? Об этом в работах по лингвокультурологии тоже не прочитаешь. Кроме того, представители лингвокультурологии никак не реагируют на сделанное в (Павлова 2013, 191) предложение сообщить хоть какие-либо сведения о швейцарской, канадской, бельгийской и проч. культурах тех стран, в которых несколько государственных языков. Так и неясно – единая в них культура или все-таки разная и, если разная, то насколько и в каких аспектах.

У Л. нет методов. То, что ученые этого направления объявляют своими методами, таковыми не является. Л. пребывает в поиске «ключевых концептов культуры» (она же «этническая ментальность», она же «ЯКМ»). «Ключевые концепты культуры» рассматриваются как наиболее важные для данной культуры понятия. Для их поиска в языке лингвокультурология не применяет никаких критериев: ни критерия частотности, ни критерия широкой сочетаемости и включения в многочисленные фразеологизмы, ни критерия непереводаемости, ни критерия разветвленной синонимии (см.: Маслова 2001; Зализняк и др. 2005; Алефиренко 2010). В итоге единственным основанием для поиска «ключевых концептов» той или иной культуры служат только этностереотипы, каковые для научной дисциплины никак не могут выступать в качестве основы методологии:

Манера аргументации: русские слова имеют особенные значения потому, что их значение особенное, – равно как и типы выделенных автором «ключевых идей», соответствуют традиционному репертуару «автостереотипных» мотивов «мягкого» славянофильства (Келли 2013, 283).

Круг поиска, таким образом, определен заранее: для русского языка «ключевыми» являются существительные *душа*, *тоска*, *судьба* (и еще несколько: в зависимости от работ лингвокультурологов этот список варьирует), для немецкого – *Ordnung* и *Angst*, для английского – *privacy*¹. Эти слова отражают, как уже сказано, этностереотипы, и для того, чтобы их «искать» и объявлять в итоге «ключевыми концептами», не требуется быть лингвистом – они достаточно широко известны. Здесь уместно процитировать Ш. Хайрова:

Те, кто взял на себя роль лингвокультурологов, кинулись подтверждать «спрятанную» в языке национальную исключительность. Но познавательная глубина тут оказывается небольшой – никакого нового знания, глубже того, что уже известно о «русском характере», из новой интерпретации слов и грамматических категорий не извлекается (2013, 300).

Лингвокультурология объявляет тот или иной «концепт» уникальным для родной для автора культуры, сравнивая собственный язык в лучшем случае с одним-двумя иностранными. Иногда сравнение не производится вовсе: просто определенное языковое явление объявляется лингвоспецифичным. Так, например, А. В. Величко (2014) декларирует, что фразеосхемы,

¹ Незвирая на то, что приватная сфера является этической ценностью для любых культур Западной Европы, Австралии и Северной Америки, а далеко не только для жителей Великобритании и США.

которые она именуется «фразеологизированными предложениями» (поскольку ей, видимо, неизвестен термин «фразеосхема», введенный в лингвистический обиход еще Д. Н. Шмелевым, на которого она не ссылается), – это специфическое явление русского языка. При этом не привлекается для сравнения ни один язык вообще, что вызывает, мягко говоря, недоумение. Как можно декларировать какую бы то ни было лингвоспецифичность, если не проведено сравнение со всеми имеющимися на земле языками? Поскольку это является невыполнимой задачей, добросовестный лингвист должен был бы привлечь для сравнения хотя бы сотню иных языков, а далее он мог бы говорить о том, что – чисто гипотетически – такое-то слово или грамматическая конструкция специфичны только для данной культуры. Однако чтобы эту гипотезу подтвердить, требуется все-таки провести тщательное сопоставление со всеми языками, на которых говорят граждане земного шара.

В продолжение предыдущего пункта: даже если производится сопоставление с другими языками (в основном, с английским, реже немецким, еще реже французским и испанским), совершенно неясно, как именно оно выполняется. Сравнить данные словарей достаточно бесполезно: любому переводчику известно, что тексты переводятся обычно совсем не так, как подсказывает словарь. Некоторые опытные переводчики советуют вовсе не пользоваться двуязычными словарями, так как они являются в основном не помощью, а источником ошибок. Следовательно, сопоставлять надо тексты и целые дискурсы. Но кто при этом их переводит? Сами лингвокультурологи? В этой связи возникает обоснованное сомнение, насколько они профессиональны в области перевода. Кроме того, в лингвокультурологии чаще все-таки сравниваются не тексты, а именно слова в словарях, что совершенно бессмысленно и может дать только искаженную картину.

Лингвокультурологи исходят из того, что все важное для культуры данного народа фиксируется в его языке (Маслова 2001, 37ссл.). С одной стороны, казалось бы, это действительно так: достаточно вспомнить множественные наименования верблюдов разных пород и типов в языках народов Африки и Среднего Востока. Однако речь здесь должна идти скорее не о национальных культурах, а о субкультурах: так, имеются специальные слова, которые употребляются в среде коневодов для обозначения лошадей разных мастей, возраста и размера, или специальные слова, которыми пользуются в среде программистов, или наименования разных видов ветра у поморов. У каждой субкультуры отчасти свой язык. При этом если присмотреться повнимательнее, то в национальном языке могут отсутствовать как раз очень важные для соответствующей культуры обозначения, что становится ясно лишь в сопоставлении с другими

языками. Например, в русском языке нет однословных обозначений для понятий *тоска по дому* (кроме заимствованного слова *ностальгия*, которое не обязательно обозначает именно тоску по дому – ср. нем. *Heimweh*), *чувствовать себя, как дома* (нем. *heimisch*), *побыть вдвоем с кем-либо* (нем. *Zweisamkeit*), *готовый прийти на помощь* (нем. *hilfsbereit*). Русские женщины любят ходить в обуви на высоких каблуках, но соответствующий глагол есть в немецком (*stöckeln*) и отсутствует в русском, хотя немецкие женщины как раз предпочитают обувь на низком каблуке. В русской культуре значительно более ясно представлен концепт снега, но глагол для обозначения действия *кататься на санках* отсутствует (нем. *rodeln*) и нет слов для обозначения видов снега – например, *мокрый снег*, *сухой колючий снег*, *первый снег*, *мягкий снег*, *липкий снег* – все эти понятия выражаются словосочетаниями, в то время как в немецком первый пушистый снег именуется *Pulverschnee*, хотя снег в Германии идет исключительно редко. Этот список, противоречащий тезису лингвокультурологии, можно продолжать до бесконечности, пополняя его данными из других языков.

Рассуждая о лингвоспецифичности, лингвокультурологи полностью игнорируют особенности морфологического строя языков, а также фонетический аспект (например, тех или иных слов в языке может не быть, потому что они могут вызывать нежелательные ассоциации чисто фонетически). В немецком языке модель словосложения, наиболее продуктивная из всех моделей словообразования, позволяет создавать слова, которые лингвоспецифичны уже только благодаря способу их создания. В русском соответствующих эквивалентов быть не может уже только потому, что в нем действуют иные словообразовательные модели. Такие лексические единицы немецкого языка, как *Fernweh*, *Herzenslust*, *Leisetreter*, *Weichei*, *Zaungast*, и множество иных не имеют эквивалентов в других языках в первую очередь благодаря продуктивности немецкой словообразовательной модели, а не из-за особенностей немецкого «мировидения» или немецкой «ментальности». Искать же объяснение особенностям немецкого словосложения в «немецком национальном характере» представляется занятием бесперспективным.

Впрочем, не для всех, так как и словообразовательные модели, и синтаксис некоторые лингвокультурологи все же склонны объяснять ментальностью соответствующего народа. Грамматические категории непосредственно проецируются на коллективное мировидение. Например:

Экономность как черта немецкого менталитета проявляется в языковой экономии, которая существует в любом языке, но в немецком она стала нормой. Немецкий язык фузионен, т. е. в нём широко распространено явление синкретизма, которое касается и частей речи, и грамматических категорий»;

«Немецкое предложение является воплощением порядка, где информация подается определенным образом, а многие члены предложения занимают строго отведенные им места. Одна из основных черт немецкой ментальности, порядок и стремление к гармонии, реализуется в композиционном построении предложения (Флакман 2005).

Сложный вид согласования в языке (род, число, падеж плюс разнообразные способы их выражения) продуцирует и сложный способ психологического и общественного согласования, то есть сложная структура взаимосвязей и влияний друг на друга различных частей речи в русском предложении, внедрившись на уровень бессознательного, оказывает непосредственное влияние на специфику формирования межличностных отношений, которая отличается высоким уровнем дифференцированности. Указанные особенности русского согласования, усваиваемые носителем языка, в сфере деятельности создают основу для развития особых форм групповой кооперации» (Мельникова 2006, 35);

Русские модальные конструкции со словом *надо* (*Надо съездить на склад*), по мнению одной из приверженок лингвокультурологического метода, выражают

неопределенность бытия, непредсказуемость мира, необходимость и сложность мобилизации внутренних ресурсов для осуществления действия, бездеятельность, безличность, неподвластность, непостижимость, неконтролируемость жизни человека, логику незавершенности (Глазкова 2011, 43).

Согласно российской Л., синтаксический строй языка, его лексический состав, те или иные конструкции или слова, а также фразеологизмы не только отражают «мировидение народа», но и оказывают воздействие на формирование этого мировидения. Язык «навязывает» или «подсказывает» его носителям, как им мыслить и даже чувствовать. Например, в книге (Зализняк и др. 2012, 155) читаем о том, что «русский язык подтверждает традиционное представление о широте и щедрости русской души. Более того, он подсказывает человеку готовность обнять родственной любовью весь мир». В работе, посвященной сравнению русского и итальянского языков, утверждается:

[...] Доминирующее положение глагола *fare* в глагольной сфере [...], безусловно, сказывается на мироощущении итальянцев. [...] *fare* указывает на активное отношение к внешней действительности, что отражается и на национальном характере итальянцев – активном и предприимчивом» (Рылов 2003, 118).

Если следовать этой логике, то требовалось бы сделать аналогичное заключение и о «национальном характере» русских, в языке которых слово *дело* представляет собой наиболее часто встречающийся элемент во фразеологии (см. Павлова 2013, 182). Однако свойство «деловитость» не приписывается «русскому менталитету» общепринятыми стереотипами, поэтому распространенность идиоматики вокруг концепта «дело» в Л. «не замечается».

Попытки отыскивать истоки «русской души» или «русской ментальности» во фразеологизмах чреваты несколькими опасностями: 1) фразеологизмы сложились в основном в давние времена и отражают иные культурные эпохи, поэтому их «мудрость» с «мудростью» нынешних поколений соответствующего народа не коррелирует. Чтобы делать какие бы то ни было выводы о современной культуре, требовалось бы анализировать только новую идиоматику последнего десятилетия или двух десятилетий, но этого никто не делает; 2) в корпусе русских фразеологизмов колоссальное число заимствований из других языков, причем далеко не обо всех известно их происхождение; 3) большое число фразеологизмов, зафиксированных фразеологическими словарями, большинству населения либо вовсе неизвестно, либо неупотребительно в живой речи. Представляется, что изучать имеет смысл только те фразеологизмы, которые бытуют в живой речи.

Некоторые лингвокультурологи уповают на то, что ключ к разгадке «национальной ментальности» может быть найден во «внутренней форме слова», т.е. в этимологии. Они полагают, что, раз в одном языке предмет именуется по одному своему признаку, а в другом по иному, – это не может быть случайностью, за этим должно стоять какой-то элемент «мировидения»:

Словесное обозначение редко когда отражает реальные, объективно присущие вещи признаки (которые просто могут быть не познаны на данный момент народным сознанием), но оно всегда отражает определенную точку зрения народа на эту вещь, отражает понимание народом места этой вещи в его мировоззрении и системе ценностей» (Радбиль 2010, 29).

Это утверждение голословно и не подкрепляется научными данными. В основе первичной номинации всегда лежит один, максимум два признака предмета, причем отбираются они отчасти случайно и не всегда являются наиболее существенными. Несовпадения языков по этимологии слов неизбежны – они не имеют отношения к особенностям национальной культуры, а тем более общенационального мировоззрения:

Если, к примеру, *смородина* получила свое наименование по сильному специфическому запаху, исходящему от ее листьев, то тем самым вовсе не определено сколько-нибудь существенным образом ее значение для человека, а тем более не исчерпано содержание понятия об этом растении (Михайлов 1992, 135).

Рассуждения лингвокультурологов о менталитете на базе этимологии не только не привносит «историческую перспективу» в научные рассуждения, а смешивает нынешнее и прежнее состояние языка и предлагает судить о нынешней «ментальности» народа по первичной номинации.

Лингвокультурология не различает активный и пассивный запас слов, приписывая каждому носителю русского языка одинаковые языковые способности по восприятию и словоупотреблению.

Лингвокультурологические работы подозрительно однообразны по содержанию. Обычно одни и те же примеры типа *blue – голубой/синий* или *рука – Hand/ Arm* кочуют из статьи в статью. «Культурными концептами» объявляются одни и те же слова – *счастье, родина, дом, семья, душа, просторы, авось, тоска, судьба, собираться* и еще несколько (Воробьев 1997; Зализняк и др. 2005; 2012). К ним добавляется некоторое количество фразеологизмов, из которых, как уже было упомянуто, часть вовсе не употребляется, а часть заимствована из других культур. Так, лингвокультуролог перечисляет русские фразеологизмы и – через них – пытается проанализировать отношение русских людей к прямоте, искренности, храбрости, злопамятству и т. д., не задумываясь о том, что в фольклоре любого другого народа имеются аналоги, свидетельствующие об идентичном отношении к тем же качествам (см.: Баско 2011).

В итоге обещанной «языковой картины мира» (что бы это словосочетание ни означало, но в нем есть заявка на всеобщность) не возникает, и остается совершенно неясно – то ли все не рассмотренные лингвокультурологами слова, идиомы и грамматические конструкции того или иного языка в языковую картину мира соответствующего народа не входят, то ли все-таки некоторые еще входят, но они не попали (пока?) в фокус интересов Л.

В поисках аргументации лингвокультурология нередко обращается не к научной, а к художественной или философской литературе и использует цитаты из них как авторитетные подтверждения своих тезисов, хотя неясно, какое отношение к языкознанию имели, например, Достоевский или Иван Ильин. В художественной литературе вести рассуждения или строить образы на основе этностереотипов допустимо, а в научной нет.

Лингвокультурология не гнушается оценками в адрес собственного и чужих «менталитетов», причем некоторые оценки в адрес «чужих»

напоминают прямые инвективы, в то время как «свои» выступают в несравненно более выгодном свете: «у англичан меркантильный строй души», а русский человек никогда не был своекорыстным; он непритязателен, сдержан и т.д.; для испанского мышления характерна «линейная логика» и «фрагментарность», в то время как русские способны к «синтезу и целостному восприятию» и проч. (подробнее см.: Павлова 2013). Вот что пишет К. Келли о книге (Зализняк и др. 2005):

Авторы «Ключевых слов...» исходят из общего представления о том, что «русская идентичность» состоит из совершенно стабильного, как с точки зрения синхронии, так и диахронии, комплекса представлений. К тому же они исповедуют мысль о том, что специфичность связана с духовным превосходством (Келли 2013, 287).

Подтверждения тезисам подбираются исключительно тенденциозно, то есть отыскиваются только те примеры, которые подтверждают данный тезис, и замалчиваются те, которые могли бы его опровергнуть или подвергнуть сомнению. Такой подход является предвзятым и не укладывается в рамки научной методологии. Существуют и исключения – когда лингвист в поисках лингвоспецифичности лексики или грамматики добросовестно производит анализ примеров из текстов на нескольких языках методом сплошной выборки. Но таких работ крайне мало, и вовсе не они определяют «лицо» нынешней Л.

Единственно достойными внимания в аспекте методологии работами в области лингвокультурологии этого толка являются ассоциативные эксперименты, проводимые среди представителей различных культур. Но они нередко статистически недостоверны (мало участников); кроме того, нет гарантии, что респонденты дают ответы не в зависимости от тех же (авто)стереотипов, которым они с детства научены. Например, русским детям в школе внушили, что у русских широкая душа и что для них самое ценное – родные просторы, – и они так и отвечают. При этом вполне возможно, что самое важное для отвечающего человека – это его диван и чашка крепкого кофе или его друзья. Ассоциации часто основаны на коллокациях, крылатых выражениях из фильмов или литературы, они зависят от настроения респондентов, а также от возраста, воспитания, образования и иных социальных и индивидуальных факторов и очень изменчивы: сегодня они у одного и того же человека одни, а завтра другие.

На этом закончим этот далеко не полный перечень возражений против лингвокультурологии и вопросов к этой лингвистической дисциплине и перейдем к описанию назревших тем и вопросов, которые могли бы, но не стали предметом интереса научного направления, изучающего связь языковых явлений с культурой.

Какой могла бы стать, но не стала лингвокультурология

В национальных языках и диалектах есть как универсальное, так и специфичное – и в лексике, и в грамматике, и в интонации, и в фонетике. Как универсальное, так и специфичное подлежит изучению. Культурный фон играет огромную роль в восприятии тех или иных слов (вспомним прототипическую семантику). Вероятно, под словом *балет* носители русского языка представляют себе отчасти нечто иное, чем норвежцы или голландцы под его эквивалентом *ballett*. Известно, что заказ кофе в ресторане Италии или Германии влечет за собой различные результаты: кофе в этих культурах пьют разный и по-разному. У соответствующих слов в языках разных национальных культур семный состав отчасти не совпадает в денотативной части значений. Могут различаться не только денотативные, но и коннотативные значения тех или иных слов и их эквивалентов в других языках. Например, слово *цыган* в русском языке не считается неприличным, в то время как в немецком его эквивалент *Zigeuner* нарушает правила общественной этики и уже к концу прошлого века исчезло из официального дискурса. Проблематика расхождения компонентного состава слов, считающихся в двуязычной лексикографии эквивалентными, хорошо известна переводчикам. Подобные семантические различия охватывают, однако, далеко не весь лексический состав языков, а лишь некоторые его элементы. Кроме того, они обусловлены исторически. Их можно и нужно изучать в синхроническом срезе с помощью репрезентативных ассоциативных экспериментов (опросов, интервьюирования), а также путем исследования текстов. Однако необходимо помнить, что ассоциации современных представителей данной культуры могут сильно отличаться от тех, которые связывались с теми же словарными знаками в ином историческом срезе языка. Кроме того, при анализе ассоциаций крайне важно учитывать социальный состав и культурную стратификацию опрашиваемых групп населения.

Слова обретают и теряют значения благодаря их употреблению. Поэтому изучать культуру народа нужно в первую очередь не через язык, а через тексты, дискурсы, причем в диахроническом аспекте, по эпохам, а также в социальном аспекте (по субкультурам, научным, философским, эстетическим направлениям) и в разрезе функциональных стилей и жанров (публицистика, эссеистика, научный дискурс и проч.)

Важным объектом изучения должно стать влияние дискурса на восприятие, методы внушения и формирования мировоззрения через тексты. Работы такого рода появились уже в русле политической лингвистики, но влияние текстов на умонастроения и последующие

поступки выходят далеко за рамки этого направления: суггестивными элементами пропитаны любые тексты, в том числе и бытовые диалоги, и научные статьи.

Именно в дискурсах разных эпох, направлений и жанров можно выделить «ключевые слова», которые несут важную семантическую нагрузку в рамках данного участка культуры. Критериями выделения ключевых слов могут являться как частотность для данного типа дискурса, так и эмоционально-суггестивная нагрузка, которую несет данное слово, а также его дистинктивная функция, позволяющая отделить данный дискурс от всех прочих и точно его опознать. Например, слова типа *майданутый* или *либераст*, типичные для современного политического дискурса антилиберального толка, могут и не быть наиболее частотными в данном дискурсе, но их оскорбительный потенциал столь высок, они столь точно выражают своими коннотациями взгляды их авторов и меру их агрессивности, а также они столь ясно проводят границу между данным дискурсом и всеми прочими, что эти слова допустимо считать для данного дискурса ключевыми.

Кроме того, изучение дискурсов позволяет установить, какими коннотативными значениями обладали те или иные ключевые слова и целые выражения в зависимости от эпохи и субкультуры, в рамках которой создавался дискурс. Например, немецкие романтики вкладывали в лексемы *Genie*, *Freigeist*, *wandern* совсем иное значение, чем это описано в словарях. Эти слова для дискурса романтиков были ключевыми (наряду с некоторыми другими), но они, несомненно, и сегодня еще культурно нагружены, так как с ними еще ассоциируется память о тех коннотациях и той давно ушедшей эпохе.

Изучение дискурсов в связи с культурой позволяет лучше понять исчезновение слов из языка или проблематику непереводимости там, где в двуязычных словарях переводной эквивалент имеется. Поскольку существительные *Volk* и *Vaterland* в Третьем рейхе были ключевыми для нацистского дискурса, они в современном немецком почти не употребляются, поэтому русское прилагательное *отечественный* перевести на немецкий очень сложно. Так же трудно перевести немецкое прилагательное *bürgerlich* в различных контекстах на русский: в немецком это слово коннотативно нейтрально, а его русский эквивалент *буржуазный* благодаря усилиям большевиков из-за резко отрицательных коннотаций практически перестал быть эквивалентом. Кроме того, дискурс-анализ позволил бы достаточно точно установить, когда именно то или иное слово или словосочетание (реже – грамматическая категория) возникло, когда стало активно употребляться, когда стало переходить в стадию архаизма. Такие сведения крайне важны как для историков языка, так и для переводчиков.

Одни и те же слова в дискурсах разных субкультур даже в одну эпоху могут иметь различные значения, вплоть до противоположных. Так, существительное *либерал* в дискурсе антикремлевской оппозиции имеет положительные коннотации, а в дискурсе прокремлевской субкультуры резко отрицательные (это практически бранное слово). То же касается *толерантности*.

Лингвоспецифические коннотации слов, которыми занимается сегодня этносемантика, возникли через дискурс, через конкретные употребления и конкретные тексты. Интереснее всего исследовать корни этих коннотаций. И здесь необходимо различать слова, которые объективно являются лингвоспецифичными, т.е. либо непереводаемыми, либо переводимыми лишь условно (в основном, это реалии), и слова, которые таковыми лишь представляются. Последние образуют автостереотипы. Например, слово *авось*, вне всякого сомнения, воспринимается носителями русского языка как свое, специфичное, уникальное и непереводаемое, – несмотря на то, что существует множество способов его абсолютно точного перевода в текстах. Именно уверенность носителей языка, что *авось* слово уникальное, составляет его основную коннотацию. Немцы убеждены, что непереводаемыми и сугубо специфичными словами в их языке являются *gemütlich*, *schadenfroh*, *Heimat*, несмотря на то, что переводчикам не приходится испытывать затруднений при переводе этих лексем, в то время как с большим трудом переводятся вовсе другие слова того же языка, – впрочем, трудность или простота перевода определяются в первую очередь не словарными значениями и их эквивалентами, а текстовым окружением. Все перечисленные выше якобы непереводаемые лексемы – вехи автоимагинации, т.е. творения образа своей культуры, автостереотипы.

Таким образом, слова-автостереотипы и слова реально лингвоспецифичные необходимо четко отличать друг от друга. И это, несомненно, большое и интересное поле деятельности, практически еще не паханное. Для того, чтобы знать, что переводимо и что непереводаемо и на какие языки, необходимо тесное сотрудничество с переводчиками. Иначе все теоретические построения и утверждения о лингвоспецифичности будут либо плодом воображения, либо выводами, которые ничем не подтверждаются, кроме (зачастую довольно слабого) знания одного-двух иностранных языков самим лингвистом.

Вообще дискурс автоимагинации чрезвычайно интересен для изучения, так же как и дискурс, создающий образ «чужих». В русской культуре этот дискурс резко поменялся буквально за последние пару лет; особенно глубокие изменения произошли весной-летом 2014 года, когда власти стали упорно муссировать тему внешнего врага, а народонаселение

в большинстве своем эту инициативу с готовностью поддержало. Сменился «тон», изменился набор ключевых слов, способов представления объектов и тем. Набор «ключевых слов» может меняться в рамках субкультуры исключительно быстро – буквально в течение одного месяца, если этому способствуют внешние обстоятельства.

Плодотворным представляется и изучение нелингвистических дискурсов, в которых творится образ «своего» языка. Ему приписываются те или иные свойства, авторы-нелингвисты пускаются в рассуждения в духе нынешней лингвокультурологии, причем делают прямо противоположные заключения на основании одних и тех же языковых фактов. Такого рода дискурс дилетантов от языкознания еще никем не исследован.

Изучению подлежат в том числе этностереотипы как важные культурно-языковые «метки», причем методология изучения этих ментальных объектов уже давно предложена (см.: Quasthoff 1973; Квастхофф 2013). Анализу должны быть подвергнуты способы создания собственного имиджа и образа «чужого». Это предмет нового научного направления – имагологии (Beller/Leerssen 2007).

В художественной литературе целые образы бывают построены на базе этностереотипов, и изучение текстов под этим углом зрения представляет собой, несомненно, интересную и, в принципе, малоизученную проблематику.

Антропологический подход, декларируемый современной российской лингвокультурологией, в действительности весьма далекой от этого подхода, должен выражаться в изучении восприятия и порождения речи. Здесь возможны самые разные опросы и эксперименты, например, по восприятию ошибок в лексике или грамматике (с учетом порога чувствительности), по осмыслению текстов разными поколениями или представителями разных социальных слоев, по созданию собственных текстов и изучению активного запаса слов и многие другие. В таком, когнитивном подходе также коренятся перспективы отыскания корреляции между языком (речью) и культурой.

Это лишь небольшой перечень того, чему могло бы посвятить себя современное лингвокультурологическое направление.

Заключение

Восприятие действительности сильно варьирует в зависимости от совокупности стереотипов и схем (фреймов, когнитивных структур), которые можно связать в том числе и с национальной культурой на определенном витке ее развития. Но национальная культура далеко не

единственная и даже не самая важная причина порождения стереотипов. Другими факторами являются субкультура, возраст, образование, воспитание, место жительства, профессия, хобби, политические и моральные убеждения, вкусы, психофизиологическое состояние в момент восприятия, темперамент, индивидуальный и социальный опыт, личный интеллект, общее состояние здоровья и др.

Американский психолог Д. Гоулмен утверждает, что мы видим глазами не то, что вокруг нас находится, а то, что мы «хотим видеть» или «способны видеть» в зависимости от того, насколько сильны и насколько жестки стереотипы (он называет их *structures*) в сознании, а также на что направлено в момент восприятия внимание. Мы подходим к новым впечатлениям со своими «лекалами», отбрасываем то, что нам непонятно или неважно и выбираем то, что привычно или укладывается в схему наших представлений. Обычно взгляд фиксируется на том, что мы предполагаем увидеть, так как познание неразрывно связано с антиципацией – опережающим ожиданием (Goleman 1985). Сила интеллекта состоит в первую очередь в способности менять существующие в нашем мозгу когнитивные схемы. Чем человек старше, тем эти схемы жестче, тем труднее ему их менять, приспосабливаясь к новым условиям. Но интеллект может противостоять даже возрасту: есть старые люди, способные принимать новое, даже если оно противоречит их прежним воззрениям. Это «принимать» означает изменение прежних стереотипов сознания.

Язык (языковая система) не навязывает нам в абсолютном порядке мыслительных ходов и способности видеть, слышать и ощущать. Носители русского языка явно видят разницу между действиями *вздыхать с облегчением* (нем. *aufatmen*) и *тяжело вздыхать* (нем. *seufzen*), несмотря на то, что и тот, и другой тип «вздыхания» в русском обозначаются одним и тем же глаголом. Разумеется, если в нашем языке нет удобного слова для выражения того, что или как мы воспринимаем или о чем думаем и что хотим сказать, то при порождении речи мы затрудняемся с формулировкой, но это вовсе не означает отсутствия способности воспринимать действительность или выражать любую мысль, которую мы хотим донести до адресата. Например, в русском языке нет глагола для обозначения действия «воспринимать через органы обоняния» – кроме глагола *чують*, но запах духов или аромат цветов нельзя *чують*. Обычно используют самый общий глагол восприятия *ощущать*. Это довольно неудобно, но это не мешает нам воспринимать запахи и выражать воспринимаемое.

Если что и навязывает нам определенный угол зрения, то это те самые фреймы (когнитивные структуры) в мозгу, которые складываются по мере накопления опыта (речь идет не об этностереотипах, а о понятиях и их

ассоциативных связях с другими понятиями и знании наиболее частотных контекстов употребления соответствующих обозначений этих понятий, о синонимических рядах для возможности замещения одного обозначения другим – все это складывается в некую сеть сложных связей и отношений). Однако и эти «сети» не жестко детерминируют процессы восприятия действительности и познавательно-аналитические процессы, так как они способны меняться, если меняется опыт или происходит резкая смена внешних обстоятельств. Кроме того, их жесткость, как уже было сказано, во многом зависит от индивидуальных свойств интеллекта и характера человека. То, что фреймы складываются под воздействием жизненного опыта, воспитания в семье, производимой человеком деятельности, круга и стиля общения, прочитанных и услышанных текстов – короче, культуры в самом общем смысле этого слова (далеко не только национальной, но любой межнациональной или внутринациональной субкультуры – профессиональной, возрастной, спортивной и какой угодно еще), – не подлежит никакому сомнению.

Так же несомненно, что большое влияние на умонастроения и систему ценностей, на складывание стереотипов (в том числе и этностереотипов) оказывает дискурс. В нем находит проявление огромное количество манипулятивных и суггестивных способов оказывать воздействие на читателя или собеседника (см.: Павлова 2014, где рассматривается более 120 различных способов внушения, и это далеко не исчерпывающий список).

Направление исследования может быть только «от культуры (эпохи, эстетического или философского течения) к дискурсу этой культуры», а не в противоположном направлении, и уж никак не от «языка к культуре». Это направление ведет в тупик.

Лингвокультурология, как она сложилась за последние двадцать лет в России, породила как минимум целое поколение лингвистов, не имеющих ясного представления о том, что такое научные принципы и методы. Став обязательным предметом в программах многих университетов, она в итоге приучила студентов и аспирантов к тому, что можно писать дипломные и диссертационные работы, взяв в качестве материала небольшое число слов и «доказав» на некотором числе специально подбираемых примеров, что это – «лингвоспецифический культурный концепт». Стало возможным писать научные работы, в которых без всякого изучения истории вопроса и без единого сопоставления с другими языками некоторое языковое явление трактуется как лингвоспецифическое. Поверхностность, нарушение всех требований к научной работе, примитивизм, оценокность, тенденциозность, утверждение примата «своего» над «чужим» – вот то, что принесла с собой лингвокультурология

в ее нынешней ипостаси. Можно говорить о том, что лингвокультурология является маркером глубокого кризиса лингвистической науки (см. также: Кривоносов 2010).

Кроме того, с момента ее зарождения лингвокультурология целенаправленно пестовала национализм и лила воду на мельницу, которая двадцать лет назад лишь медленно начинала раскручиваться, а сейчас работает на полную мощь: мельницу великодержавного шовинизма, возродившего идеи «особого пути» России (при этом никто толком не способен сформулировать, в чем он состоит), приведшего к почти полной изоляции России от цивилизованного мира. Разумеется, все это не входило в цели лингвокультурологов, среди которых есть немалое число «западников» и либералов, в том числе и тех, кто активно пытался и пытается противостоять охватившей страну антизападной истерии. Однако объективно лингвокультурологическое направление вело к изоляционизму, так как утверждало приоритет одного языка по сравнению со всеми прочими. Оно подпитывало ту идеологию, которая стала теперь в России господствующей.

Ясно, что никакие статьи и книги критического толка не способны изменить эту ситуацию, так как идеология складывается помимо лингвистики и по совсем иным причинам. Однако есть надежда, что хотя бы отдельные лингвокультурологи переключатся на более осмысленное занятие, чем изучение культурных концептов в отрыве от дискурсов, в которых их только и можно отыскать. Причем знание культуры в этих поисках остается первичным, а языковые феномены вторичными.

Библиография

- Алефиренко, Н. Ф. (2010), Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Москва.
- Аллик, Ю. (2009), Конструирование национального характера: свойства личности, приписываемые типичному русскому. В: Культурно-историческая психология, 1, 2–18.
- Архипов, И. К. (2010), Природа концепта и методы его изучения. W: Kikiewicz, A./ Kamińska, A. (red.), Концепты культуры в языке и тексте. Olsztyn, 163–174.
- Баско Н. В. (2011), Русский национальный характер во фразеологизмах. В: Язык и межкультурная коммуникация. Материалы Второй международной практической конференции, 19–20 мая 2011 г. Великий Новгород, 135–137.
- Бутенко Е. Ю. (2006), Концептуализация понятия «страх» в немецкой и русской лингвокультурах: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. Тверь.
- Величко, А. В. (2014), Культурологический анализ фразеологизированных предложений русского языка. В: Красных, В. В./Изотов, А. И. (ред.), Язык. Сознание. Коммуникация. Вып. 50. Москва, 40–47.
- Воробьев, В. В. (1997), Лингвокультурология: теория и методы. Москва.
- Глазкова, С. Н. (2011), «Ленивый директив» в русской языковой картине мира. В: Вестник Челябинского гос. ун-та. 54, 13, 38–43.

- Голованивская, М. К. (2009), *Ментальность в зеркале языка: Некоторые базовые концепты в представлении французов и русских*. Москва.
- Железняк, А. (2015), *Язык как индикатор этнического менталитета*. В: Топос. Литературно-философский журнал. См.: Доступ: 25.09.2015.
- Зализняк, Анна А. и др. (2005), *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Москва.
- Зализняк, Анна А. и др. (2012), *Константы и переменные русской языковой картины мира*. Москва.
- Карасик, В. И. (2010), *Языковая кристаллизация смысла*. Москва.
- Квасцхофф, У. (2013), *Социальный предрассудок и коммуникация – лингвистический анализ стереотипа*. (Выдержки из книги в пер. А. В. Павловой). В: Павлова, А. В. (ред.), *От лингвистики к мифу: лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*. Санкт-Петербург, 113–137.
- Келли, К. (2013), Рец. на кн.: Зализняк А. А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. М., 2005 [пер. с англ. М. Маликовой]. В: Павлова А. В. (ред.), *От лингвистики к мифу: лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*. Санкт-Петербург, 278–288.
- Кривоносов, Г. П. (2010), *Спорное в когнитивной лингвистике*. Kikiewicz, A./ Kamałowa, A. (red.), *Концепты культуры в языке и тексте*. Olsztyn, 131–162.
- Маслова, В. А. (2001), *Лингвокультурология*. Москва.
- Мельникова, А. А. (2006), *Синтаксис языка и национальная специфика способа деятельности*. В: *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. 7, 33–43.
- Михайлов, В. А. (1992), *Смысл и значение в системе речемыслительной деятельности*. Санкт-Петербург.
- Павлова, А. В. (ред.) (2013), *От лингвистики к мифу: лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*. Санкт-Петербург.
- Павлова, А. В. (2014), *Вербальные и невербальные способы манипулирования в дискурсе и возможности их классификаций по различным основаниям*. В: *Acta Linguistica*. 8/1, 16–45.
- Пинкер, С. (2004), *Язык как инстинкт*. Москва.
- Приходько, А. Н. (2007), *Концепт Ordnung как мерная единица немецкого этнического менталитета*. В: Карасик, В. И. (ред.), *Vita in lingua: К юбилею профессора С. Г. Воркачева*. Краснодар.
- Радбиль, Т. Б. (2010), *Основы изучения языкового менталитета*. Москва.
- Рылов, Ю. А. (2003), *Аспекты языковой картины мира: итальянский и русский языки*. Воронеж.
- Семухина, Е. А. (2008), *Концепт «грех» в национальных языковых картинах мира: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук*. Саратов.
- Тахтарова, С. С. (2007), *Концепт «ORDNUNG» как культурная доминанта*. В: *Национально-культурное пространство и проблемы коммуникации*. Ч. 1. Санкт-Петербург, 59–63.
- Флакман, А. А. (2005), *Немецкий язык как отражение ментальности его носителей. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук*. Нижний Новгород. Источник с интернете: . Доступ: 25.09.2015.
- Хайров, Ш. (2013), *Книга Надежды Жаринцевой “The Russians and their Language“ (1916) и современные культурологические интерпретации русского языка*. В: Павлова А. В. (ред.), *От лингвистики к мифу: лингвистическая культурология в поисках «этнической ментальности»*. Санкт-Петербург, 289–315.
- Чернышева, А. Ю. (2004), *Грамматические показатели русской ментальности*. В: *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Казань, 279–282.

- Allik, J. (2011), Personality profiles and the «Russian soul»: Literary and scholarly views evaluated. In: *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 42/3, 372–389.
- Baldauf, E. (2006), Zu einigen Aspekten des russischen Heimatbegriffs *rodina* bei A. Wierzbicka und bei russischen kulturgeschichtlichen bzw. lexikografischen Untersuchungen. In: *Anzeiger für slavische Philologie*. Graz, 34, 23–40.
- Beller, M./Leerssen, J. (eds.) (2007), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*. Amsterdam / New York.
- Eismann, W. (2000), Kultur und Sprache in Russland. In: *Kultur-Wissenschaft-Russland: Beiträge zum Verhältnis von Kultur und Wissenschaft aus slawischer Sicht*. Frankfurt-am-Main, 61–84.
- Gebert, L. (2006), *Imagine linguistica del mondo e carattere nazionale nella lingua: A proposito di alcune recenti pubblicazioni*. In: *Studi slavistici*. 3, 217–243.
- Goleman, D. (1985), *Vital Lies, Simple Truths: The Psychology of Self Deception*. London.
- Kiklewicz, A. (2004), *Nominacja czy reprezentacja? (O niektórych dyskusyjnych zagadnieniach współczesnej semantyki kognitywnej)*. W: Aleksenko M./Kuczyńska M. (red.). *Słowo. Tekst. Czas*. VII. Nowe środki nominacji językowej w nowej Europie. Szczecin, 389–396.
- Kiklewicz, A. (2006), *Языковая картина мира vs. текстовая картина мира (на материале польской рекламы бытовой техники)*. W: Пипер П./Стернин И. А. (red.), *Коммуникативное поведение*. 22. *Коммуникативное поведение славянских народов*. Русские, сербы, украинцы, поляки, словаки. Воронеж, 146–165.
- Kiklewicz, A. (2009), *Языkowy obraz świata: geneza i podstawy teorii*. W: A. Kiklewicz, Ważnik S. (red.); Паланістыка, Полоністыка, Polonistyka 2008. Mińsk, 9–58.
- Kiklewicz, A. (2010), *Концепт! Концепт... Концепт... К критике современной лингвистической концептологии*. W: Kiklewicz, A./Kamałowa, A. (red.), *Концепты культуры в языке и тексте*. Olsztyn, 175–219.
- Kiklewicz, A./Wilczewski, M. (2011), *Współczesna lingwistyka kulturowa: zagadnienia dyskusyjne (na marginesie monografii Jerzego Bartmińskiego Aspects of Cognitive Ethnolinguistics)*. W: *Biuletyn PTJ*. LXVII, 139–164.
- McCrae, R. (2013), *The inaccuracy of national character stereotypes*. In: *Journal of Research in Personality*. 47/6, 831–842.
- Sériot, P. (2005), *Oxymore ou malentendu?: Le relativisme universaliste de la métalangue sémantique naturelle universelle d'Anna Wierzbicka*. In: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 57, 23–43.
- Terracciano, A. et al. (2005), *National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures*. In: *Science*. 310, 96–105.
- Quasthoff, U. (1973), *Soziales Vorurteil und Kommunikation – eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*. Frankfurt-am-Main.
- Weiss, D. (2006), *Zur linguistischen Analyse polnischer und deutscher «key words» bei A. Wierzbicka: Kulturvergleich als Sprachvergleich?* In: *Berührungslinien: Polnische Literatur und Sprache aus der Perspektive des deutsch-polnischen kulturellen Austauschs*. Hildesheim u. a., 233–257.

KULTURA

WOJCIECH KAJTOCH
Uniwersytet Jagielloński

**ОТКРЫТИЕ ВРАГА.
О НЕКОТОРЫХ СОВРЕМЕННЫХ «ПОЛЬСКИХ»
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ФИЛЬМАХ,
А ТАКЖЕ О РОССИЙСКИХ И БЕЛОРУССКИХ
СЕРИАЛАХ, ПОСВЯЩЕННЫХ ВТОРОЙ
МИРОВОЙ ВОЙНЕ**

**Discovering the enemy. About the attitude towards
Poland in certain Russian and Belarusian movies
and TV series concerning World War II**

Ключевые слова: военное кино, Россия, Советский Союз, Вторая мировая война, Армия Крайова, национальные стереотипы

Keywords: war movie, Russia, Soviet Union, World War II, Home Army, national stereotypes

ABSTRACT: Movies create, among others, historical stereotypes. In USSR the presentation of Polish-Soviet relations during World War II was subjected to propaganda reasons. The USSR created its image as the liberator of Europe, concealing the alliance with Germany in 1939. In Soviet movies, Polish Home Army and government-in-exile were shown as pro-German organizations. Polish threads in contemporary Russian movies and TV series, analyzed in the article, seem to justify the hypothesis, that in the years 2005-2010 a chance to change the view of Russian-Polish relations during World War II appeared in Russia. Once the barriers which prevented Russians from learning about the most important facts were gone, the foundations for further exploration of the Polish theme were created. This can result in dissemination of basic knowledge, which is essential for establishing normal Russian-Polish relations.

Недавно Польское телевидение показало российский сериал режиссера Вальдемара Кшистка о Анне Герман¹, первые серии которого представляли военные события. Сериал собрал у телевизоров рекордную аудиторию, а ведь (по крайней мере, поначалу) его покупкой никто

¹ „Anna German. Tajemnica białego anioła” («Анна Герман. Тайна белого ангела»), Польша – Россия – Украина – Хорватия, 2012; см. также (Urbanek 2013).

в Польше не интересовался. Это отсутствие заинтересованности фильмом, вероятно, связано с начатой в период правления партии ПиС («Право и Справедливость») новой главой нелюбви польских СМИ к российскому кино и к России вообще.

Тем временем, по крайней мере если речь идет о обсуждаемом в данной статье российском (белорусском²) популярном военном кинематографе, то с начала 90-х гг. XX века многое изменилось и жаль, что уже в течение продолжительного времени у нас нет новой информации. Ранее польское телевидение транслировало новинки данного жанра кино, и сейчас польский телезритель с удивлением вдруг обнаружил, что, например, россияне снимают намного более интересные фильмы, чем в советское время. Не только жаль... В этом – как и в каждом неведении – кроется опасность. Популярные фильмы, в особенности те, которые показывает телевидение, формируют общественное сознание, поскольку являются частью массовой культуры, – а поскольку период Второй мировой войны оказался решающим для формирования определенного, остающегося, к сожалению, по-прежнему актуальным, комплекса «трудных проблем» польско-российско-украинско-белорусско-литовских отношений, следует отдавать себе отчет в том, как понимают (и еще долго будут понимать) эти проблемы наши соседи.

1. В советское время и сегодня

Согласно сформированному в СССР кинематографическому стереотипу польско-советских военных отношений поначалу предполагалось представлять Польшу как противника, полностью заслужившего свое поражение в борьбе с гитлеровскими захватчиками (см. знаменитое «Освобождение» Александра Довженко³). Потом ситуация несколько

² Часто нелегко определить страну, тем более что киностудия «Беларусьфильм», опытный производитель военного кино, нередко участвует в съемках российских фильмов. К исключительно белорусскому кинематографу я отношу только независимые картины типа «Оккупация. Мистерии», реж. Андрея Кудиненко (Голландия – Беларусь 2004) или «Территория сопротивления. Три истории из нефронтовой жизни» реж. Евгения Сетько, Дмитрия Лося и Елены Трофименко (Россия (Беларусь?) 2004), и их в данной статье я не обсуждаю. Точно также я не принимаю во внимание современного украинского кино и обсуждаю только украинские фильмы советского периода.

³ «Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польских панов и воссоединение народов-братьев в единую семью» (в польском прокате: „Oswobodzenie ukraińskich i białoruskich ziem od ucisku polskich panów i ponowne połączenie bratnich narodów w jedną rodzinę”), режиссеры Александр (Олександр) Петрович Довженко, Юлия Солнцева, СССР, 1940.

осложнилась. II Речь Посполитая рассматривалась⁴ и сейчас рассматривается как враждебное государство, однако трактовка событий 1939 года изменилась. Эти события редко упоминались – и исключительно в некоторых фильмах «для внутреннего употребления», однако если все же упоминались, то в положительном свете – как тот момент, когда гонористым польским поселенцам с «кресов» пришлось изменить свое высокомерное отношение к местным жителям⁵. Чаще всего СССР последовательно представлял себя в образе благородного освободителя Европы, строго следя за тем, чтобы общественное мнение пребывало в неведении о советских территориальных захватах 1939 г., тем более что приобретением новых территорий СССР был обязан сотрудничеству с Адольфом Гитлером.

Обратим внимание на картину Виллена Новака «Вторжение» (1980 г.)⁶. Действие фильма происходит в июне 1941 года, за день до немецкого вторжения, в центре сюжета – роман молодого офицера-пограничника и студентки. Старший лейтенант, указывая на Буг, спрашивает двух случайно встреченных мальчишек: «Река Буг где? На какой границе?» «С Польшей», – отвечают дети. «А вот и нет, – говорит пограничник, – теперь с Германией». Отсюда вывод: граница всегда проходила вдоль Буга, однако с погрешностью в несколько тысяч километров.

По такому же принципу, в «облегченной версии», в кино представлялась вся военная действительность. Например, кинематографисты показывали, что предателей практически не было, и весь советский народ как один человек поднялся на борьбу с захватчиками; что офицеры службы безопасности были непреклонными командирами и добродушными педагогами⁷, политруки представляли собой образец храбрости, а советский солдат отдавал жизнь за немецких детей⁸; немецким военнопленным отдавались воинские почести, а во время спецопераций в тылу

⁴ Лучше всего разработана история «польской темы» в советском кино периода до 1941 года. Исследования этой области кинематографа проводятся с конца 80-х гг. XX в. (см.: Черненко 1988), но наиболее разностороннее исследование можно найти в публикациях Василия Токарева (Токарев 2001, 2003, 2007; Tokariew 2006). Опубликованы также работы, в которых обсуждается та же тема в рамках более широких проблем (Багдасарян 2003, 2004; Небезин 1997; Raack 1991). Однако последующая история образа Польши и поляков в советском и российском кино изучена или поверхностно (Lipatow 1997), или фрагментарно (Stachówna 2011).

⁵ Ср.: «Багряные берега», реж. Ярослав Лупий, СССР, 1979.

⁶ «Вторжение», реж. Виллен Новак, СССР, 1980.

⁷ Напр., майор Мельницкий из фильмов «Фронт без флангов», (СССР, 1975) и «Фронт за линией фронта» (СССР, 1977), реж. Игорь Гостев.

⁸ Например, герой фильма «Жаворонок» (реж. Никита Курихин, Леонид Менакер, СССР, 1964) вылез из танка, чтобы убрать с дороги играющего немецкого мальчика, и в этот момент был застрелен.

врага погибали только единицы⁹. Конечно же, встречались и исключения – выдающиеся, знаменитые фильмы, такие, как «Летят журавли» (в польском прокате «*Leśą żurawie*») Михаила Калатозова, «Судьба человека» («*Los człowieka*») Сергея Бондарчука, «Баллада о солдате» («*Balada o żołnierzu*») Григория Чухрая, «Иваново детство» («*Dziecko wojny*») и «Зеркало» («*Zwierciadło*») Андрея Тарковского, «А зори здесь тихие» («*Tak tu cicho o zmierzchu*») Станислава Ростоцкого или «Иди и смотри» («*Idź i patrz*») Элема Климова¹⁰ – но преобладающее большинство фильмов¹¹, а главным образом, те, которые шли в широком показе и пропагандировались, реализовали перечисленные выше стереотипы (хотя и в разной степени и не без исключений – изменения мышления в области советской исторической политики, сопровождавшее смену правящих элит, все-таки отражались в советском кинематографе и иногда оказывали на него большое влияние).

После 1991 года, по крайней мере, российское кино¹², полностью отказалось от такой практики – и с этого времени стало обнаруживаться, что русский народ и другие народы СССР во время войны отнюдь не единодушно сражались против фашизма, что многочисленные их представители склонялись к сотрудничеству с немцами, что сотрудники т.н. «особого» отдела часто были садистами и трусами, сводившими личные счеты с соперниками и мешавшими в бою, а позитивными героями оказывались те, что чудом уцелели в тюрьмах и лагерях; политруки были или не слишком умными фанатиками, или приспособленцами, ловко «действующими на стороне», что пленных не брали, а если брали, то для того чтобы вскоре расстрелять – как в «Полумгле» (в польском прокате: «*Jeńcu*») Артема Антонова¹³; советские солдаты погибали массово и часть

⁹ Напр.: «Отряд особого назначения», реж. Вадим Лысенко, СССР, 1978.

¹⁰ «Летят журавли», реж. Михаил Калатозов, СССР, 1957; «Судьба человека», реж. Сергей Бондарчук, ZSRR 1959; «Баллада о солдате», реж. Григорий Чухрай, СССР, 1959; «Иваново детство», реж. Андрей Тарковский, СССР, 1962; «Зеркало», реж. А. Тарковский, СССР, 1974; «А зори здесь тихие», реж. Станислав Ростоцкий, СССР, 1972, «Иди и смотри», реж. Элем Климов, СССР, 1985. (См. напр. Mucha 2002; Wojnicka 2012).

¹¹ Приведу характерный пример. Героем написанной в 1980–1982 годах повести Аркадия и Бориса Стругацких «Хромая судьба» (впервые напечатанной в журнале «Нева» (1986, № 8–9), а с 1989 г. издаваемой вместе с повестью «Гадкие лебеди» – под общим названием «Время дождя») – является Феликс Сорокин, советский писатель. Сорокин занимается писанием сценариев фильмов о Второй мировой войне, и это его мучит. Из текста следует, что такой вид писательской деятельности в те времена мог даже считаться одним из видов творческой халтуры. В Польше «Хромая судьба» впервые напечаталась в журнале «*Literatura na Świecie*» (1988, № 3). См. также: (Kajtoch 1997).

¹² Например, картина «Глубокое течение» реж. Маргариты Касымовой и Ивана Павлова выпущена в 2005 г. в Беларуси, однако ее сценарий написан на основе романа 1949 г. и ничем не отличается от социалистических продукций.

¹³ «Полумгла», реж. Артём Антонов, Германия–Россия, 2005.

совершенно бессмысленно (как в многосерийном телевизионном фильме Николая Достала «Штрафбат»¹⁴), и было хорошо, если из спецоперации возвращался хотя бы один солдат. В снятом в 1978 году фильме Вадима Лысенко «Отряд особого назначения» (в польском прокате: «Oddział specjalnego rozpoznania») ¹⁵ погибал только один советский разведчик, да и то случайно. В ремейке 2013 года – «Привет от Катюши» Константина Статского¹⁶ – гибли почти все. Об этих изменениях – действительно глубоких¹⁷ – польским зрителям почти ничего неизвестно.

Однако вернемся к нашей теме: поляков в советских фильмах после начала войны с Германией и заключения пакта Сикорского-Майского (30 июля 1941) стали представлять в более выгодном свете – поначалу, в основном, это касалось исключения из проката очередных картин, идеологически обосновывающих с точки зрения пропаганды необходимость вторжения Красной Армии в Польшу 17 сентября 1939 г.¹⁸. Однако время «польского кино» пришло в конце войны. Первым из таких фильмов была картина Бориса Дмоховского «Зигмунд Колосовский», снятая в 1945 году¹⁹. В фильме говорилось о славянском единстве, что, по-видимому, должно было положительно настроить простых солдат по отношению к полякам и показать им, что в Польше также существовало антифашистское сопротивление. В то время этот фильм должен был казаться довольно увлекательным²⁰. Приключенческий сюжет представлял поначалу одинокого польского мстителя, ловко и изобретательно уничтожающего немцев. Этот сюжет напоминал «Лесного дьявола» (*Nick of the Woods*, 1837, польск. 1872) Роберта Монтгомери Берда и – поскольку Колосовский переодевался – также повести об Арсене Люпене Мориса Леблана. В конце фильма Колосовский в мундире полковника, уже

¹⁴ «Штрафбат» (в польском прокате: „Karny batalion”), реж. Николай Досталь, Россия, 2004.

¹⁵ См. примечание 9.

¹⁶ «Привет от Катюши», реж. Константин Статский, Россия, 2013.

¹⁷ В связи с этим следует упомянуть о снятом в Казахстане, но на русском языке российским режиссером и наверняка для российского рынка, фильме «Бунт палачей» Геннадия Земеля (Казахстан, 1998). Фильм повествует о том, как небольшая группа служащих НКВД отказалась в 1949 г. расстреливать нищих ветеранов Великой Отечественной войны, массово собранных с улиц перед 70 днём рождения Иосифа Сталина (вид нищих портил праздничное настроение). Конечно же, все протестующие погибают, а действие продолжается. Я полагаю, что если такие истории показывают в кино, то уже на самом деле от зрителя уже немного скрывается.

¹⁸ Подробно пишет об этом В. Токарев (Токарев 2003, 168–169), отмечая, как бы то ни было, что часть фильмов вернулась в прокат после разрыва дипломатических отношений между СССР и ПР в 1943 г.

¹⁹ «Зигмунд Колосовский», реж. Борис Дмоховский, СССР, 1945.

²⁰ О пропагандистских целях и популярности этого фильма пишет Токарев (Tokariew 2006, 450).

ставший партизанским командиром, объявляет радостную новость о том, что к границам Польши приближается армия освободителей, которую ведет «русский военный гений» и с которой следует сотрудничать.

В последующие годы мотивы «польских» событий периода Второй мировой войны активно не использовались в советских фильмах (Lipatow 1997, 97–99)²¹. Живой интерес к польскому контексту военного времени появился только в конце 60-х годов XX века (в Польше это была эпоха сериала «Ставка больше, чем жизнь» («Stawka większa niż życie») Анджея Коница и Януша Моргенштерна, 1967–1968). В те годы был выпущен целый ряд хорошо сработанных сенсационных фильмов, принципиально аполитичных, в которых советские агенты сотрудничали с движением сопротивления, в том числе с польским. Среди таких фильмов можно назвать «Ракеты не должны взлететь» Алексея Швачко и Антона Тимонишина²², «Вызываем огонь на себя» (в польском прокате: «Minerzy podniebnych dróg») Сергея Колосова²³ и «Майор Вихрь» Евгения Ташкова²⁴. Действие последнего происходило в оккупированном Кракове, куда был выслан советский майор с диверсионной группой со специальным заданием – не допустить запланированного немцами подрыва города.

В 1967 году на экраны вышел также интересный, художественный, отличающийся хорошей режиссерской работой фильм «Зося» (в польском прокате: «Zosia») Михаила Богина²⁵, повествующий о том, как после тяжелых битв (при этом внушительно и нетипично для того времени выглядела баталистика, в которой предлагались экспериментальные решения, какие можно видеть в современном кино) отделение было направлено на отдых в богатую²⁶ польскую деревню, где расцвело платоническое чувство между советским офицером и красивой дочерью хозяев (ее играла Пола Ракса). Фильм представлял собой определенное исключение из правил, поскольку в нем отсутствовала специфическая советская политическая риторика, и больше того, была отрицательно

²¹ Истории развития польской темы после 1945 г. в работе А. В. Липатова посвящено немного места, но других исследований этого периода просто нет.

²² «Ракеты не должны взлететь», реж. Алексей Швачко, Антон Тимонишин, СССР, 1964.

²³ «Вызываем огонь на себя», реж. Сергей Колосов, СССР, 1965.

²⁴ «Майор Вихрь», реж. Евгений Ташков, СССР, 1967.

²⁵ «Зося», реж. Михаил Богин, СССР, 1967.

²⁶ Солдаты удивлены, что после стольких лет оккупации в деревне так хорошо живется. В фильмах, снятых позже, в особенности в тех, которые появились в период после 1991 г., Польша, даже оккупированная немцами, изображается как богатая страна, где царит порядок, а люди живут достаточно хорошо, а контакты с немцами выглядят иначе, чем в России. Такая картина разительно отличается от состояния в оккупированном СССР, где не может быть и речи о нормальной жизни.

представлена пропагандируемая в Польше некоторыми красноармейцами атеистическая идеология²⁷.

Следующий этап развития темы открыла киноэпопея «Освобождение» (в польском прокате: «Wyzwolenie») Юрия Озерова (1969–1971)²⁸. В фильме впервые были показаны поляки, сражавшиеся в Красной Армии (добровольно или по всеобщей мобилизации), а также польские регулярные союзнические войска, позже вошедшие в I Армию. Представление носило ритуальный характер, хотя в нем участвовали хорошие польские актеры: Ян Энглерт, Даниэль Ольбрыхский, Францишек Печка. В фильме появлялись отдельные эпизоды или сцены (разговор советского командира с солдатом-поляком, совместная атака, совместное застолье двух «братаящихся» воинов), с другой стороны, однако, следует отметить мотив польских войск, участвующих во взятии Берлина. В то время эти эпизоды имели большое пропагандистско-политическое значение, потому что (насколько мне известно) польские части в Берлине тогда были показаны не только в первый, но и в последний раз – по крайней мере в советском фильме такого политического уровня, предназначенном для широкого проката (к 25-й годовщине окончания Второй мировой войны эпопея, вероятно, должна была напомнить всему миру об огромном советском вкладе в победу над Гитлером). Продукция эпопеи поглотила огромные финансовые средства.

Значительно более политически ориентированной оказалась следующая эпопея Озерова – «Солдаты свободы» (в польском прокате: «Żołnierze wolności»)²⁹ 1977 года. Цикл из четырех полнометражных фильмов повествовал о «героических началах» Варшавского Договора, то есть, о том, как в 1944 и 1945 годах Красная Армия перешла границы СССР, установленные в июне 1941 г., и одну за другой занимала территории будущих социалистических стран, изгоняя немцев. Наступления Красной Армии предвоярили коммунистические восстания – не всегда успешные, но, в основном, облегчающие русским их задачу.

²⁷ Искренне верующая Зося очень мило возмущается, вынимая из-под рубашки крестик при первой же попытке атеистической агитации со стороны гостей. В обсуждаемых здесь и далее в статье фильмах Польша обычно представляется как необычайно религиозная страна, а камера уделяет большое внимание ксендзам и костелам – чаще всего показанным безо всякого предубеждения. Даже в повествовании о Зыгмунте Клосовском одним из положительных героев является ксендз, что кажется совершенно невозможным в советском кино.

²⁸ «Освобождение», ГДР–Польша–Италия–СССР, 1968–1971, реж. Юрий Озеров. Названия частей: «Огненная дуга», 1968 – эту часть режиссировал также Юлий Кун; «Прорыв», 1969; «Направление главного удара», 1969; «Битва за Берлин», 1971; «Последний штурм», 1971.

²⁹ «Солдаты свободы», Болгария–Чехословакия–ГДР–Польша–Румыния–Венгрия–СССР, 1977.

В эпопее подчеркивалась роль будущих первых секретарей коммунистических партий в событиях того времени, причем доказывалось, что «дружба между братскими странами» строилась на старом и мощном фундаменте.

Одна из серий эпопеи посвящена Варшавскому восстанию. Оно в фильме изображается как отрицательный пример, наглядно показавший, что происходило, если за дело не возьмутся коммунисты (восстание началось без подготовки и потерпело поражение – как следует из фильма – главным образом потому, что немцы до его начала уничтожили руководство ПРП, Польской рабочей партии). События в фильме разворачиваются следующим образом: Лондонское правительство принимает решение о начале восстания, поддавшись на уговоры Уинстона Черчилля, который, прекрасно зная, что Англия не поддержит инициативы поляков, убеждает польское эмиграционное правительство в том, что поляки должны освободить столицу и провозгласить свою власть еще до прибытия войск СССР. Восстание начинается. Маршал Константин Рокоссовский, вопреки советам своих командиров, понимающих, как измучены советские солдаты, решает, однако, поддержать восстание, как только ему удастся собрать силы в кулак и соответствующим образом подготовиться. Получив согласие Сталина, он занимает Прагу и позволяет генералу Зыгмунту Берлингу³⁰ переправиться через Вислу и помочь восставшим полякам. Одновременно он посылает разведчиков к командующему восстанием генералу Тадеушу Бору-Коморовскому. Однако тот отказывается с ним контактировать. Несмотря на это обстоятельство, Берлинг атакует, занимает плацдарм и, в общем-то, можно было бы уже и освобождать Варшаву, но Бор-Коморовский, единолично принимая решение, желая остаться в памяти будущих поколений героем, решает сдаться, хотя повстанцы еще в состоянии сражаться, и тем самым обрекает на поражение – а скорее всего на верную смерть – части Берлинга на Черняковском плацдарме³¹.

О том, соответствует ли такое представление событий историческим фактам или нет³², ученые могут спорить, но мне кажется, более важным является то, что эта киноистория представляет образ поляков, верных

³⁰ В то время командующему 1-й армией Войска Польского, действовавшей в составе 1-го Белорусского фронта.

³¹ Во время переправы и на плацдарме погибло три тысячи солдат Берлинга, но на самом деле Варшавские повстанцы капитулировали 2 октября, когда сражения на плацдарме уже прекратились.

³² На пример, в фильме представлена гипотеза о покушении (да, о покушении, потому что самолет взрывается в воздухе) на генерала Владислава Сикорского. Покушение представлено как следствие принятого генералом решения о сотрудничестве с СССР.

Лондонскому эмиграционному правительству Польши (напомню, что с 1943 года СССР этого правительства не признавал), с точки зрения советского правительства именно в период разрыва дипломатических отношений, а кроме того, эта киноистория кажется логическим продолжением формировавшегося сверху отношения к Советскому Союзу исключительно как к освободителю, что повлекло за собой сокрытие стыдливых обстоятельств начала войны. Если из общественного сознания «стирались» реальные факты «перенесения» советско-польской границы в 1939 году, а о Катыни говорилось только как о преступлении фашистов³³ – то нежелание Лондонского правительства и верных ему частей АК поддерживать контакты с СССР должно было выглядеть совершенно непонятным, необъяснимым, основанным на классовых предрассудках (что прекрасно вписывалось в официальную идеологию), игнорирующим действительность и абсурдным образом продолжающим антисоветские традиции II Речи Посполитой.

В конце концов, в фильмах, которые я рассматриваю, почти до самого распада СССР о «лондонских» поляках и Армии Крайовой или вообще не упоминалось, или упоминалось мимоходом, или говорилось как о немецких союзниках. Первая ситуация наблюдается, например, в повествовании о майоре Вихре, где советский разведчик сотрудничает просто с расположенным к нему польским подпольем, а название организации не называется; в других случаях говорится только об Армии Людовой – например, о преданных польских товарищах («Еще Польша не згинела, если Красная Армия с нами», – утверждает польский партизан), с которыми сотрудничал под Дембицей отряд майора Млынського из фильма «Фронт в тылу врага» («Front na tyłach wroga») Игоря Гостева³⁴. Вторая ситуация реализована в картине «От Буга до Вислы» Тимофея Левчука³⁵, повествующей о рейде партизан Сидора Ковпака (1887–1967) на польских землях в конце 1943 – начале 1944 года, еще до начала армейского наступления, целью которого было освобождение наших территорий. В центре внимания была, по сути дела, агитация: следовало убедить польское население и подполье в лживости немецкой пропаганды, изображающей Красную Армию и русских как варварскую орду.

³³ Жители СССР знали о Хатыни – о белорусской деревне, сожженной немцами вместе с жителями – и, возможно, это совпадение названий населенных пунктов серьезно мешало сохранению каких-либо сведений о Катыни в их сознании. Убедительно пишет об этом Войцех Пестка в своем сборнике репортажей (Pestka 2009, 30).

³⁴ «Фронт в тылу врага», реж. Игорь Гостев, Czechosłowacja–СССР, 1982.

³⁵ «От Буга до Вислы», реж. Тимофей Левчук, СССР, 1980. Фильм представляет собой последнюю часть киноэпопеи этого режиссера об истории партизанского соединения Ковпака: «Дума о Ковпаке» (в польском прокате „Ballada o Kowpaku”), СССР, 1973–1976, «Набат» 1973; «Буран» 1975, «Карпаты, Карпаты...» 1976.

Партизаны за все платят, уважают местные обычаи и т.п. Кроме того, организуется дружеская встреча с целью знакомства с местным отделением АК, причем польские партизаны показаны в фильме как экзотическое явление: они ходят в шикарных довоенных мундирах, следуют уставу и соблюдают военную дисциплину и т.п. Третья ситуация реализовалась в фильмах дольше и чаще всего. Уже Зыгмунт Клосовский воевал не только с немцами. В конце фильма он арестовал и поляка, который во время оккупации работал диктором на немецком радио, передачи которого лживо обвиняли СССР и его армию в дичайших преступлениях. Диктор одновременно оказывался шефом какой-то точно не названной подпольной организации, руководимой и направляемой странами Западной Европы и США, которая после вторжения советских войск собиралась продолжать подпольную деятельность. Арестованный диктор должен был сначала в эфире признать свою ложь, а потом «предстать перед народным судом». Как я полагаю, здесь ясно прослеживается намек на Катынское дело и «процесс шестнадцати».

То, что уже было сказано о «Солдатах свободы», относится и к тому, как в советском кинематографе и в последующий период представлялась Армия Крайова и Польское правительство в изгнании. Еще в 1987 году зрители сериала Георгия Кузнецова «Отдел специального назначения»³⁶ о легендарном советском разведчике Николае Кузнецове в конце второй серии имели возможность узнать следующее: «в Варшаве раскрыты две псевдоподпольные офицерские школы. Субсидируются из Лондона польским эмиграционным правительством. Преподаватели – немецкие офицеры». Сразу декларируется, что Варшава находится далеко и дело это несрочное – из чего следует, что эта информация не имеет непосредственного значения для действия фильма. Вероятно, она появляется с пропагандистской целью, но можно себе представить, с каким удивлением отнесся бы к ней польский зритель – конечно, если бы ознакомился с полной версией фильма и в «экспортном» варианте эти слова не были бы пропущены в тексте фильма.

Приведенные выше примеры показывают, что советское историческое сознание последовательно формировалось под воздействием выводов, сделанных на потребу сфабрикованного обвинительного акта в судебном «процессе шестнадцати»³⁷. Некоторые изменения произошли в период

³⁶ «Отряд специального назначения», реж. Георгий Кузнецов, СССР, 1987 г. – экранизация повести Дмитрия Медведева «Это было под Ровно» (1968).

³⁷ „«Процесс шестнадцати» в Военной коллегии Верховного суда СССР в Москве начался 18 и продолжался до 21 июня [1945]. Согласно тексту обвинительного заключения, по советским стандартам – длинного, запутанного, густо приправленного явно циничными фразами, выразительной демагогией и театрально-патетической декламацией – на генерала

расцвета перестройки, в 1989 году. Трансляцию созданного в то время польско-российского сериала «Переправа» (в польском прокате – «Przerpa-wa»); известного также под названием «Красный цвет папоротника») Виктора Турова³⁸, повествующего о сражениях в Яновских лесах и в Сольской пуше³⁹, где, как известно, Армия Крайова сотрудничала с Армией Людовой и советскими вооруженными силами, предваряло развернутое обсуждение событий, показанных в сериале, с участием польских и российских экспертов, которые, в частности, высказывали мнение, что во время войны в Польше действовало много организаций сопротивления, бойцы которых сражались с немцами, хотя политические и идеологические взгляды этих организаций различались, в том числе и в своем отношении

[Леопольда] Окулицкого, вице-преьера [Яна Станислава] Янковского, а также министров [Станислава] Ясюковича и [Адама] Бенья возлагалась ответственность за то, что они были «организаторами и руководителями польской подпольной организации в тылах Красной армии на территории западных областей Украины и Белоруссии, в Литве и Польше» и «действовали по инструкциям так называемого эмигрантского правительства» в Лондоне, «руководили подрывной работой против Красной армии и СССР», «выполняли террористические акты против офицеров и солдат Красной армии», «организовывали диверсионные операции с помощью вооружённого подполья, проводили враждебную пропаганду против СССР и Красной армии». Окулицкий обвинялся также в том, что «проводил разведывательно-диверсионную работу в тылу Красной армии» и в том, что «при участии обвиняемых Янковского, Бенья и Ясюковича, действуя по указаниям польского эмигрантского «правительства», ложно заявив Советскому военному командованию о роспуске «Армии Крайовой», в действительности сохранили ее штабы, офицерские кадры и на этой базе создали новую законспирированную военно-политическую организацию под наименованием «НЕ» – «Неподлеглость» («Независимость»), в целях продолжения подрывной работы в тылу Красной Армии и подготовки военного выступления в блоке с Германией против СССР»; главные обвиняемые «вопреки приказу Советского военного командования об обязательной сдаче приемо-передающих радиостанций, оружия и боеприпасов, скрыли их и использовали для подрывной работы против действующей Красной Армии». [Антони] Пайдак, [Казимеж] Пужак, [Александр] Звезжинский, [Казимеж] Багинский, [Станислав] Межва, [Збигнев] Стыпулковский, [Эугениуш] Чарновский, [Юзеф] Хацинский, [Францишек] Урбанский, [Станислав] Михаловский, [Казимеж] Кобылянский и [Юзеф] Стемлер-Домбский обвинялись в ведении «подрывной деятельности польского подполья на территории Польши в тылу действующей Красной Армии» и хотя «были осведомлены о невыполнении руководителями подполья приказов Советского военного командования о сдаче приемо-передаточных радиостанций, оружия и боеприпасов», сохранили их и «использовали их в преступных целях» (Pobóg-Malinowski 1960, 899–890). Хотя, по донесению Побуг-Малиновского в обвинительном акте не упоминается о непосредственном сотрудничестве с немцами, однако обвинение в «диверсии в тылу Красной армии», в «террористических актах» и т.п. в той ситуации, когда СССР сражался с гитлеровцами, *de facto* означало обвинение в союзе с ними. В упрощенном понимании вполне могло быть сделано логическое заключение о том, что «АК сотрудничала с немцами».

³⁸ «Переправа» / «Красный цвет папоротника», реж. Виктор Туров, Polska–СССР, 1988.

³⁹ Битва продолжалась с 9 по 25 июня 1944 г. На втором ее этапе части АК, возможно, на основании распоряжений высшего руководства, не решились на совместный выход из окружения с Армией Людовой и советскими партизанами, и в результате были загнаны немцами в болота и разгромлены.

к Советскому Союзу⁴⁰. Сериал убедительно показал напряжение, возникшее в отношениях между бойцами АК и советскими солдатами (обе стороны готовы были в любую минуту схватиться за оружие, однако несмотря на это, все же до определенного момента действовали согласно), дал свидетельства того, что бойцы АК не сотрудничали с немцами, а также не относились неоправданно враждебно к русским, а если и не хотели с ними сотрудничать, то на то имелись серьезные причины. Проблема, о которой шла речь выше, в этом сериале была представлена совершенно иначе, чем в прежних фильмах. И тем не менее даже здесь авторы не решились сообщить советскому зрителю о нападении СССР на Польшу в 1939 году и о Катынских событиях⁴¹.

На самом деле только после 2000 года российские зрители смогли осознать, как выглядело 17 сентября 1939 г. и последующие годы с перспективы поляков. Только тогда, насколько мне известно, в российском и белорусском кинематографе польская тема стала освещаться достаточно полно⁴². Этим была создана основа для последующих размышлений о сущности польско-российских отношений во время войны и вообще для обсуждения проблемы польских судеб в годы Второй мировой войны, по крайней мере, в контексте польско-советских отношений. Как мне кажется, тогда же началось формирование (и пока только началось, поскольку волна интереса к Польше вскоре спала) трех потенциальных возможностей перестройки стереотипа о Польше, бытующего когда-то в СССР. О желании сотрудничества с Армией Людовой также все еще вспоминали, но чаще в современном кино показывались три типа поляка: нежелающего сотрудничать, чужого и бесконечно враждебного.

⁴⁰ Полная российская версия включала 4 серии (в общем счете 256 минут экранного времени), польская версия, под названием „Przeprawa” – 2 серии (всего 175 минут). Весьма вероятно, что в польской версии это вступление было опущено.

⁴¹ Авторы избрали для этого метод напоминания на основе аллюзии. В одном из эпизодов представлен диалог, один из участников которого объяснял свое нежелание сотрудничать с СССР «шрамами 1939 года» и Катынью. Польский зритель без труда понял, о каких «шрамах» идет речь и что означает слово «Катынь», а потому воспринял сериал как соответствующий действительности. Советский зритель не мог понять этого намека – не знал, что это за «шрамы» и что произошло в Катыни. Аллюзия обращена к известным фактам, но не может передать никакой новой информации.

⁴² Скажу больше: с этого времени сложно было бы привести пример военной кинопродукции, в которой – конечно, если бы в ней на самом деле представлялся определенный период – не осуждался бы советско-немецкий союз, существовавший до 1941 года, и в которой не объяснялись бы обоснованные причины нежелания поляков сотрудничать с Советским Союзом – естественно, в том случае, если в сценарии картины затрагивалась бы польская тема. Зато катынское преступление по-прежнему представляет табу. Мне не пришлось увидеть российского фильма о Второй мировой войне, в котором поднималась бы эта тема. Вместе с тем российские любители кино знакомы с фильмом Анджея Вайды «Катынь».

2. Поляк, который сомневается

В качестве примера первого типа можно привести образ Войцеха Бельского из российско-белорусского телевизионного сериала Александра Франкевича-Лайе «В июне 1941-го» (в польском прокате «Czerwiec 1941»)⁴³. Действие фильма происходит на Гродненщине. Главным героем фильма является лейтенант Иван Буров⁴⁴, солдат-пограничник, который после начала войны не отступает вместе с другими, а в одиночку успешно сражается с немцами. Разумеется, вскоре он погибает, однако перед смертью спасает жизнь девушке, в которую он влюблен, – польке Ханне, относящейся к типу многочисленных в советском кино прекрасных и независимых польских героинь⁴⁵. История краткой, но бурной и сильной любви Ивана и Ханны занимает значительную часть сценария сериала – военной мелодрамы. Влюбленным приходится скрывать свои чувства перед советскими властями (у Булова по этому поводу возникают проблемы с контрразведкой), а также перед поляками, плохо относящимися к русским.

Поляками командует Бельский, стоящий во главе небольшого польского партизанского отряда, совершающего скорее пропагандистские, чем по-настоящему военные действия⁴⁶ (например, партизаны привязали милиционера к путям, чтобы он погиб под поездом). Бельский – фигура с нетипичной биографией: он инженер родом из Гданьска, откуда в 1939 году бежал на Восток в надежде получить родовое имение (дворец и т.п.). Однако, когда оказалось, что его наследство национализировано, Бельский

⁴³ *В июне 41-го*, реж. Александр Франкевич-Лайе, Россия–Беларусь, 2008.

⁴⁴ Бурова играет чрезвычайно популярный российский актер Сергей Безруков, и это сделало фильм довольно популярным (Ванденко 2008; Чернов 2008; Сташов 2008; Сакович 2007; Писарева 2007).

⁴⁵ По мнению А. Липатова (Lipatow 1997, 97), первым в ряду образов независимых духом полек была героиня пьесы Леонида Зорина «Варшавская мелодия» (1967). Сексуально привлекательная, чуть таинственная, необычайно религиозная и страстная (а временами развратная) полька, влюбленная в русского, довольно часто появлялась на советских экранах, особенно в исторических фильмах. Кроме приведенных в данной статье примеров, следует еще назвать польскую шляхтянку из «Уланской баллады» (реж. Олег Фесенко, Россия, 2012), также одарившую своей любовью русского. Встречаются также типы полек-воительниц, таких, как страстно желающая убить царя мстительница, предводительница партизанов в фильме «Слуга государев», реж. Олега Ряскова (Россия, 2007; в польском прокате «Sluga dwóch panów»), действие которого происходит в XVIII веке. В любом случае, польки в российском кино всегда показываются как эмансипированные женщины.

⁴⁶ В фильме напрямую говорится о том, что причиной активизации польского сопротивления было постановление о выселении жителей с 50-километровой приграничной полосы.

стал жить, как простой крестьянин, опекая свою любимую внучку, уже упоминавшуюся выше Ханну. Бельский ненавидит русских, поскольку они убили его дочь – мать Ханны. В этом причина ужаса, который он переживает, узнав о романе Ханны, и его решительного сопротивления. Появление немецких войск Бельский встречает с радостью – он понимает, что наконец-то в стране будет наведен порядок. К тому же командир немцев также родом из Гданьска и понимает по-польски, да и инженерные знания Бельского оказались востребованными. Когда гитлеровцы обещают ему вернуть национализированное имение, Бельский с энтузиазмом провозглашает, что будет служить не на страх, а на совесть.

Действительность быстро избавляет его от иллюзий. Оказалось, что причиной немецкого расположения является несколько нездоровая парасексуальная страсть капитана к Ханне, а начальство капитана считает Бельского недочеловеком. К тому же девушка, угрожая самоубийством, требует от деда, чтобы он помог раненному Бурову. Бельский поступает так, как просит внучка, и в результате немцы его убивают, поскольку он, как говорится, «оказал вооруженное сопротивление».

Фигура Бельского представлена Франскевичем-Лайе фрагментарно, поскольку фильм все же относится к жанру мелодрамы. Рецензенты также обращали внимание, главным образом, на чувственные аспекты и игру актеров. Тем не менее это не означает, что польская тема осталась без внимания. По мнению Екатерины Сакович:

Советские отряды окружены с одной стороны немецкими войсками, с другой – поляками, агрессивно настроенными против советской власти. [...] Одна из самых трагических и сложных ролей – дед Ханны. Талантливо, убедительно и драматично играет его Ростислав Янковский, один из самых сильных и знаменитых актеров белорусских театров. Поведение своего героя Ростислав Иванович скорее понимает, чем оправдывает: его дочь изнасиловали и убили, но все же он начинает помогать лейтенанту Бурову, из-за чего и погибает (Сакович 2007).

История выглядит правдоподобной, тем более что истории об охотно сотрудничавших с немцами, «которые должны были принести свободу...»⁴⁷, а потом сожалеющих об этом кресовых поляках повторяются. Режиссер сочувственно относится к Бельскому⁴⁸ и не позволяет ему стать немецким

⁴⁷ Так говорит, с сожалением, одна из полек – действующее лицо в одном из эпизодов минисериала «Военная разведка: Первый удар» (реж. Алексей Праздников, Россия, 2012).

⁴⁸ Фамилия Франскевича-Лайе говорит о его польских корнях. Известно, что в начале 90 годов XX в. режиссер учился в Польше; в продукции заняты польские актеры, Ханна искренне предана Бурову. Это указывает на то, что причины неприятия русских поляками его авторам известны, и они стремятся избежать слишком скорых и поверхностных оценок.

коллаборантом. Мотив сотрудничества с немцами и «желания отблагодарить» их за возврат имения встречается в военных сериалах и в более жестком варианте. Я имею в виду белорусский фильм «Вам – задание» Юрия Бержицкого⁴⁹ – это продукция менее изысканная, продолжающая соцреалистические традиции⁵⁰ (сценарий состоит из набора сцен, каждая из которых носит репрезентативный общественно-исторический характер и выражает символический смысл, а ее герои являются типичными представителями своего класса с определенной жизненной позицией и жизненной линией; целое должно отражать панораму народной жизни во время Великой Отечественной войны). Главный герой, офицер милиции, встречается с Рановским – польским дворянином, у которого в 1939 году советские власти конфисковали имение, предводителем антисоветского партизанского соединения. В 1941 Рановский помогает немецкому спецподразделению, окруженному отрядами милиции, и в награду за это возвращается в свой дворец, по-прежнему руководя партизанским отрядом. Однако за верную службу немцы «наградили» его особенным образом – во время проведения акции по усмирению деревни солдаты случайно убивают живущего там его больного сына. Раневский не принимает от немцев извинений, возмущается, произносит воззвания, как славянин, находящийся под влиянием чувств, и убивает немецкого командира. В конце фильма, уже психологически подготовившись к смерти, он попадает в руки вышеупомянутого милиционера.

Как кажется на первый взгляд, поляку легко договориться с немцем не только с точки зрения общих интересов. Однако все договоры заканчиваются для поляка плохо – например, одна из героинь серии «Казимир», которой завершается сериал Алексея Праздникова «Военная разведка: Западный фронт»⁵¹, официантка из Люблина, из жалости развлекающая немецкого офицера, которому угрожает следствие (и даже анонимно доносящая немцам о советском агенте), будет расстреляна как советский шпион. К счастью, в этом же фильме за честь полек вступается Гражина – прекрасная и верная возлюбленная командира разведывательной группы, ожидающая его возвращения с 1939 или 1940 (?) года, которая потом активно ему помогает.

Поляк в период Второй мировой войны представляется российским и белорусским сценаристам⁵² как человек неблагонадежный: неизвестно,

⁴⁹ «Вам – задание», реж. Юрий Бержицкий, Беларусь, 2004.

⁵⁰ Описание принципов социалистического реализма – (Kajtoch 2011).

⁵¹ «Казимир» – «Военная разведка: Западный фронт», реж. А. Праздников, Россия, 2010.

⁵² Как уже говорилось выше, в советские времена поляки вообще представлялись как проверенные союзники, будь то бойцы I и II Армий Войска Польского или партизаны Армии Людовой. В связи с определенной схематичностью сцен совместных сражений или братания

как он поведет себя в случае конфликта. Случается, что он ведет себя абсолютно правильно: к примеру, герои сериала «Военная разведка»⁵³ на одну из акций в тылу врага берут с собой знающую местность польку – у нее, однако, нет выбора, поскольку в случае предательства ее возлюбленный, участвующий в этой же акции сапер, попал бы в тюрьму.

Поляки также могут, несмотря на враждебное отношение, безоговорочно согласиться на сотрудничество, если они будут убеждены в том, что русские на самом деле являются их союзниками. В такой ситуации оказываются смелые советские разведчики в фильме «Без права на ошибку: Операция „Город”»⁵⁴, когда в середине июня 1944 их посылают на разведку в польский город⁵⁵, а потом оказывается, что они должны будут обезвредить находящееся там химическое оружие, что позволило начать наступление на Украину, Литву, Беларусь, Польшу и Восточную Пруссию (операция «Багратион»). Бывает также, что поляки оказывают сопротивление и тогда их уничтожают – как одного из представителей польского подполья в этом же фильме.

Иногда поляк сразу же проявляет себя как преданный и рассудительный союзник. Но внимание! Обычно вскоре зритель узнает о том, что это... переодетый русский. С такой сюжетной схемой, напоминающей приключенческие повести XIX века⁵⁶, мне пришлось столкнуться два раза. В первом случае это был фильм «Операция «Город», где разведчикам встречается на дороге симпатичная Зюта – как оказывается, русская, воспитанная в польской семье. Другой случай заставляет задуматься: речь

следует, однако, воспринимать в подобной мотивации реализацию политического заказа. В новейших фильмах руководство предупреждает разведчиков о том, что поляки настроены враждебно по отношению к СССР.

⁵³ См. сноску 47.

⁵⁴ «Без права на ошибку: Операция „Город”, реж. Александр Высоковский, Россия, 2011.

⁵⁵ Жители города, куда попадают герои фильма, относятся к ним с большим предубеждением, а потому начальство запрещает им установление контактов с польским подпольем. Только после первых неудач и необходимости действовать по обстоятельствам, такие контакты устанавливаются. Поляки, не любящие русских, скорее мешают героям фильма, чем помогают – оценивая ситуацию объективно, тем самым они определенным образом вредят самим себе, поскольку задачей разведчиков является предотвращение отравления всего города ипритом. В конце концов, некоторые поляки начинают помогать, поддерживать соперников... Другие же оказываются в состоянии даже застрелить сапера, который только что обезвредил смертоносный заряд. Со стороны поляков слишком поздно приходит понимание добрых намерений русских, и в целом у зрителя создается впечатление о том, что польские подпольщики (скорее всего, бойцы Армии Крайовой) вообще просто глупцы.

⁵⁶ В фильмах, о которых идет речь, используются подобного рода мотивы. Солдаты на своем пути попадают в замки, в подземелья, в тайные переходы и т.п.; в безнадежных ситуациях появляются скрытые союзники и т.п. Как известно, подобного рода решения восходят как минимум к готической повести.

идет о пане Марке из известной российско-белорусской военной драмы (минисериала) «На безымянной высоте» Вячеслава Никифорова⁵⁷. Правда, мы имеем дело с героем второго плана – это поляк, но по происхождению русский, бывший военнопленный с 1920 года, принятый в польскую семью, имеющий дом на ничейной территории и обеспечивающий самогоном обе воюющие армии – но вместе с тем это человек рассудительный и хороший, который заботится о хозяйстве и семье. Он погибает в сражении от немецкой пули, причем причиной его гибели является помощь двум молодым власовцам, которые хотели перейти на сторону советской армии.

3. Поляк сражающийся

В целом герой современного российского фильма о Второй мировой войне не имеет представления о том, что думать о встретившемся ему поляке, не знает, поддержит этот поляк его, или проявит враждебность. Однако существуют также определенные предварительные сигналы – например, организационная принадлежность поляка.

Как уже говорилось выше, со времени выпуска сериала «Переправа», русский, по крайней мере, теоретически, представлял себе разнородность польского сопротивления. Благодаря именно этой продукции советский, а потом и российский зритель начал узнавать военные истории и знакомиться с ситуациями, в которых оказывались храбрые советские солдаты. Сложность ситуации определялась тем, был ли поляк союзником из Армии Людовой, или же скептиком, а может даже врагом из Армии Крайовой. Проблемные ситуации использовались и в развитии любовной линии. К примеру, в сериале «Эшелон»⁵⁸, повествующем об истории воинского подразделения, перебрасываемого в 1945 году из Германии на границу с Японией, а наряду с этим интересно представляющем внутреннюю жизнь подразделения, установление неофициальных связей, которые помогали противостоять органам безопасности, одна из второстепенных сюжетных линий касается военного врача, женщины, влюбленной в поляка. К сожалению, любовь оказалась трудной: когда влюбленные познакомились, поляк был бойцом Армии Людовой, а потом вдруг изменил свои взгляды и вступил в АК⁵⁹.

⁵⁷ «На безымянной высоте», реж. Вячеслав Никифоров, Россия, 2004.

⁵⁸ «Эшелон», реж. Нийоле Адоменайте, Дмитрий Долинин, Россия, 2005.

⁵⁹ Этот герой совершенно несимпатичен. Он не понимает, что женщина – офицер и должна передислоцироваться вместе с частью, не имея возможности отказаться выполнить приказ. Поляк предлагает женщине бежать вместе с ним, а сначала крадет ее документы. Следует, между прочим, знать, что за утрату документов советскому солдату грозил военный трибунал.

До сих пор наиболее выразительным из известных мне примеров изображения Армии Крайовой в российском кино (с учетом всех негативных и позитивных характеристик с российской точки зрения) является телевизионный минисериал «СМЕРШ», снятый в 2006 году режиссером Зиновием Ройzmanом⁶⁰ – известным мастером, автором популярных военных и приключенческих сериалов⁶¹. Эта продукция была остро раскритикована в Польше, как в «Газете Выборчей»⁶²,

⁶⁰ «СМЕРШ», реж. Зиновий Ройzman, Россия, 2007.

⁶¹ Зиновий Ройzman, родившийся в 1941 в Одессе, является известным создателем военных и других фильмов, а также сериалов, основной темой которых является не советский, а российский патриотизм. Перечислю несколько названий: «Империя под ударом», Россия, 2000 – минисериал, отдельные серии которого ставили также Андрей Малюков и др.; «Последний бронепоезд» (в польском прокате „Ostatni pociąg pancerny”), Россия–Беларусь, 2005; «У каждого своя война», Россия, 2010.

⁶² 9.I.2008 на портале Gazeta.pl Анжей Почобут опубликовал присланную из Гродно тревожную статью под заглавием «Сериал о бандитах Армии Крайовой на белорусском телевидении» (Poczobut 2008). Цитирую: «Кровожадные аковцы безжалостно убивают гражданских и сеют ужас на Гродненщине. Задержать их может только советская военная контрразведка – это сюжет сериала «СМЕРШ», который со вторника транслируется по первой программе белорусского государственного телевидения.

Действие фильма разворачивается осенью 1945 года. Люди счастливы, что закончилась война, и желают мира. Однако в лесах бушует банда Армии Крайовой под названием «Волки и лисы». Сериал начинается с жестокой сцены расстрела аковцами свадьбы у православных. Раненых добивают. Один из членов банды выстрелом в голову убивает невесту.

«Волки и лисы», возглавляемые офицером Армии Крайовой Юзефом, это смесь примитивных бандитов и бывших гитлеровских коллаборантов. Самой идейной фигурой в фильме является ротмистр АК Францишек Крыта, сражающийся за «освобождение кресов от большевиков» и за «Великую Польшу»

Задержан аковцев берутся три отважных офицера советской военной контрразведки СМЕРШ («Смерть шпионам»), которые уже должны были вернуться домой после окончания войны. Им удастся ликвидировать «банду», а кровожадному Юзефу не остается ничего другого, как застрелиться, чтобы не попасть в руки справедливого суда.

Сериал «СМЕРШ» рекламировался правительственными СМИ как совместный российско-белорусский проект. Однако на самом деле он был снят на российской киностудии «Фаворит-фильм» по заказу одного из крупнейших российских дистрибьюторов агентства Central Partnerszyp. Белорусская государственная киностудия «Беларусьфильм» только помогала в организации съемок. Авторы сериала декларируют свою аполитичность. Режиссер Зиновий Ройzman разъяснял белорусским журналистам, что «СМЕРШ» – это приключенческий фильм о любви. Сериал транслировался вечером перед главным выпуском новостей в прайм-тайме. – Решение о показе сериала по телевидению приняла комиссия, созданная руководством. Исторические фильмы очень охотно смотрят зрители – поясняет «Газете Выборчей» пресс-секретарь Государственного телевидения Беларуси Светлана Молонская-Красовская.

Фильм вызвал возмущение среди живущих в Беларуси ветеранов АК.

– Как они нас тогда причислили к бандитам – так и осталось до сих пор, – заявил «Газете Выборчей» после просмотра первой серии поручик АК Владислав Ухнаевич, воевавший под псевдонимом «Крот», приговоренный в 1951 г. к высшей мере наказания, впоследствии замененной на 25 лет заключения. В среде белорусских историков нет однозначной оценки фильма» (Poczobut 2008).

так и в официальных источниках⁶³, как пример жесткой антипольской пропаганды. Такая оценка делает обоснованным глубокий анализ фильма.

Вот его сюжет. В начале ноября 1945 года в одном городке на Гродненщине по дороге в отпуск останавливаются четверо офицеров СМЕРШа, известного своей грозной славой подразделения контрразведки. Арестованные по ошибке, они встречают своего старого друга, который заставляет их принять участие в поисках и ликвидации «банды», что им удастся (пусть дорогой ценой и с применением всякого рода шпионских тактик, но все-таки удастся). На приключенческую основу накладываются три побочных любовных линии: офицера СМЕРШа и служащей в комендатуре городка русской красавицы (на самом деле литовки, которая является законспирированной агенткой «банды»), капитана Юзефа – командира «банды», то есть подразделения АК – и его подчиненной (польки из Сибири, опытного и жестокого солдата) и любовный

⁶³ 16.IX.2009 Бюро Национальной Безопасности Республики Польша на польском, английском и русском языках опубликовало рапорт под названием «Историческая пропаганда в России в 2004-2009 гг.» обработанный Лешеком Петшаком и Бартошем Цихоцким и подписанный генералом Александром Шчыгло В главе 7, «Кино на службе российской исторической пропаганды», написано следующее:

«В период президентства Владимира Путина кино – и конкретно: художественный фильм – стал важным инструментом российской исторической пропаганды. Искусство кино воздействует особенно на молодое поколение россиян, которым чужды сентиментальные чувства к советскому периоду, которые, однако, находятся в поисках исторической идентичности. Российские власти начали пропагандировать и поддерживать всяческие продукции, относящиеся к жанру т.н. патриотического кино. Патетика и зрелищность киноязыка преобладают над исторической правдой. Российские мастера кино, находясь под непосредственной опекой Кремля, все чаще стали обращаться к теме прошлого. Плодом такого рода деятельности стали российские суперпродукции. Российское патриотическое кино, как предполагалось, должно было не только помочь в формировании исторического сознания современных россиян, но также стать важным инструментом российской доктрины, в особенности в области формирования двусторонних межгосударственных отношений.

а) «СМЕРШ» – реж. Зиновий Ройзман (2007 г.)

Примером описанного выше явления является четырехсерийный телевизионный сериал «СМЕРШ», снятый российским кинематографистом Зиновием Ройзманом, – результат сотрудничества московской студии «Фаворит-фильм» и белорусской студии «Беларусьфильм». Фильм вышел на экраны Государственного телевидения Беларуси в январе 2008 г., а затем транслировался российским телевидением. Фильм повествует о трех офицерах советской контрразведки, которые в ноябре 1945 г. возвращаются с фронта в Гродненскую область, чтобы вести дальше мирную жизнь граждан СССР. Их мирная жизнь оказывается прервана «аковской бандой», терроризирующей местное население. Во главе ее стоит Юзеф – черный характер киноповести, «фанатический поляк», который без колебания проливает кровь невинных женщин и детей. «СМЕРШ» показывает конфликт между «польской бандой», стремящейся вернуть Польше довоенные границы, и местным населением, которое стремится к спокойной жизни, в чем ему помогает Советская власть. В фильме замалчивается характер и обстоятельства появления на Гродненщине советской власти и аппарата безопасности. Режиссер умело обходит также тему довоенной принадлежности этих земель» (Szczygło/Ci-chocki/Pietrzak 2009, 20–21).

треугольник, в который входят молодой аковец (белорус с запутанной биографией – его отец служил у немцев, а брат погиб в бою с ними), второй из офицеров СМЕРШа и молоденькая полька из той же самой деревни, что и белорус – Павлинка. Линия любовного треугольника изобилует приключениями: мы видим тут и пробуждение чувства, и соперничество, и похищение, а может даже нечто в роде любовных чар, поскольку Павлинка в определенной степени напоминает «деревенскую колдунью», а к тому же оказывается девушкой непокорного нрава, что соответствует российскому киношному стереотипу польки. Конечно же, аковец погибает, а офицер побеждает, чем достигается своего рода *happy end*, потому что прочие влюбленные погибают, а победа над «бандой» не стоит приложенных усилий и оказывается купленной слишком дорогой ценой.

Кроме того, в фильме появляется мотив смерти после войны – люди гибнут, когда всем на самом деле, сильно и по-настоящему, хочется жить. Отсюда в изображаемых в фильме романах чувствуется нота скорби. Отношения между офицером СМЕРШа и литовкой являются собой пример чувства, которое было бы выше всех политических предубеждений, если бы не случай: Юзеф, потеряв доверие к служащим в его подразделении литовцам, приказывает их ликвидировать. В результате, офицер, литовка и ее брат, снайпер подразделения, погибают в тот момент, когда могла бы проявиться сила любви. Зато Юзефа и его подчиненную связывает большая страсть, хотя они и обречены на смерть. Это делает несимпатичных (для предполагаемого зрителя) людей более симпатичными и более человечными.

Наряду с приключениями и любовными романами в этом сериале встречаются эпизоды качественного батального кино: первых три серии содержат фрагменты жестоких акций польского подразделения. Они начинаются с кровопролития во время православной свадьбы, завершающегося убийством невесты, находящейся на последних месяцах беременности. Затем аковцы полностью уничтожают купающихся, совершенно безоружных солдат и ставят минную ловушку на очередную преследующую их группу. Последней акции – обстрела огнем из гранатометов торжественного собрания в честь годовщины Октябрьской революции – закончить уже не удастся.

Обнаруженные в Интернете фрагменты фильма, представляющие сцены кровопролития, стали основанием для обсуждения в «Газете Выборчей» антипольской направленности фильма (фильма целиком, как мне кажется, никто из критиков не видел). Я лично не вижу в этом фильме ничего специфически антипольского. Наоборот, в нем очевидно выражена «похвала» воинской доблести Армии Крайовой – и, как мне кажется,

гораздо менее обидная, чем, например, мнение главной фигуры сериала Василия Пичула «Застава Жилина», снятого в 2009 году⁶⁴: «с поляками все просто: всегда принимают бой, а воевать не умеют». Не следует забывать того, что Россия – это страна, которая в принципе беспрерывно, с незапамятных времен ведет войны, и наверняка российское общество оценивает солдат не с гуманистических, а с прагматических позиций. Кроме того, пропагандистам свойственно создавать негативный образ врага в целях контраста с собственной доблестью, а в современном российском военном кино сложно найти элементы, целью которых было бы формирование российской рыцарской этики или военного гуманизма. Наоборот: в фильмах без обиняков говорится о российской жестокости⁶⁵.

В исторических фильмах следует избегать тех элементов, которые могли бы возбудить в зрителях ощущение отсутствия правдоподобия, а следовательно приходится применять принцип «необходимого анахронизма», который заключается в представлении образа мыслей и поведения героев в определенных ситуациях такими, какие свойственны современникам. Сегодня такое подразделение, как показанное в фильме – отрезанное от своих, оказавшееся в безнадежной ситуации – наверняка занималось бы терроризмом. Это делает подразделение АК из «СМЕРШа»: например, упоминавшееся выше нападение на свадебных гостей, в форме российских солдат и в одежде комсомольцев, является – в особенности если принять во внимание советскую политику того периода в отношении церкви – не проявлением бессмысленной жестокости, а провокацией, цель которой – вызвать возмущение населения против властей, и эта провокация не лишена смысла и потенциально могла бы удался.

Одним словом, «СМЕРШ» представляет сражения, возможно, чересчур эффектно, чересчур зрелищно, но в своей стилистике не выходит за рамки принятого в историческом кино принципа ограниченного правдоподобия – все же конфликты между АК и Красной Армией имели место⁶⁶, и с обеих

⁶⁴ «Застава Жилина», реж. Василий Пичул, Россия, 2009.

⁶⁵ Я обсуждаю этот вопрос в статье: „Z zagadnień współczesnego militaryzmu. Jak kinematografia rosyjska „oswoiła” konflikt czeczeński” (Kajtoch 2011a); опубликованной на русском языке в расширенном варианте (Kajtoch 2013). Кроме того, пропагандистскую деятельность организует, как правило, какой-либо официальный центр, поэтому она проводится в определенной степени последовательно. В то же время в отношении России нельзя говорить о последовательности, поскольку в период с 1991 г. в российских фильмах можно наблюдать различные, иногда противоположные интерпретации одних и тех же тем.

⁶⁶ Представлю репликацию Побуг-Малиновского о сражениях в августе 1944 г., после взятия Вильны советскими частями: «Польское руководство постановило тогда дать солдатам возможность выбора – или остаться в лесах и разойтись по окрестностям поодиночке, или мелкими отрядами, с оружием в руках прорываться из «котла», а потом выходить с территории советских военных действий. После получения этого постановления, часть бойцов скрылась в глубине лесов, а часть попыталась небольшими группками прорваться

сторон была допустима жестокость, о чем можно сделать вывод хотя бы на основании литературных свидетельств⁶⁷.

в направлении Гродно, Белостока, Варшавы; это удалось нескольким горсткам: преобладающее большинство бойцов москали окружили и, обезоружив, отправили в лагерь под Медниками, несколько позже – не менее 5.700 – вывезут в далекие северные лагеря. Последним эпизодом борьбы была история небольшого подразделения подполковника «Котвича» – [Мацея] Каленкевича; будучи тяжело раненным, после незажившей ампутации руки, он постановил оружия москалям не сдавать, боев с ними избегать, прорваться из леса, выйти немцам в тыл, чтобы продолжать борьбу с ними; преследуемый советской авиацией, прорваться не смог; 21 августа погиб в окружении; его выживший заместитель, капитан Сендзян [Станислав Сендзяк – «Варта»], еще успел выслать радиограмму: «В Сурконтах погибли подполковник Котвич, трое офицеров его штаба и 32 солдата... Советы добивали раненых... Потери советских – 132 убитых» (Pobóg-Malinowski 1960, 589).

⁶⁷ Историки высказываются только на тему подтвержденных фактов, писатели – нет. Поэтому их свидетельства представляются более полными. В качестве примера следует привести «Ройсты» („Rojsty”) Тадеуша Конвицкого, который сражался в частях вильненского отдела АК против русских и в 1956 г. опубликовал об этом роман. После октябрьского перелома, когда цензура в ПНР вновь начала нормально работать, книга больше не переиздавалась. Вот четыре фрагмента, говорящие о многом:

1) «Из бесед с друзьями я узнал, что Актер – один из асов разведки. В течение этой недели, в то время, пока мы в Вильне решали, идти ли в лес, Актер успел застрелить шестнадцать человек. Взводный Подкова, командир первой дружины, имел на своем счету четырнадцать, занимая таким образом, второе место. Количество «голов» отмечали на рукоятках пистолетов, вырезая ножичком широкие насечки. С самого начала между ними шло тихое соперничество. Если Актер шел вечером в караул и возвращался с двумя засечками, Подкова на следующую ночь добывал три. [...] Условий для соперничества хватало. Стреляли белорусских крестьян, подозреваемых в симпатиях или в прямом сотрудничестве с большевиками» (Konwicki 1956, 29).

2) „[...] от нас, интеллигентов, требуется большего. [...] Мы должны избавиться от комплексов и от разных слабостей. Помни, что сотни наших погибают. Каждый пойманный большевик должен быть убит. Никаких сантиментов» (Konwicki 1956, 50–51).

3) «Девочка осторожно понесла еду за занавеску. Сначала мы слышали довольное чавканье, потом поручник громко рыгнул, и его заросшие босые ноги, лежавшие на спинке кровати, скрылись.

Занавеска вдруг пошла волнами, а девочка испуганно пискнула. [...]

Обеспокоенная хозяйка потащила за занавеску.

– Паночку, оставьте, это же еще дитя. Вельможный пан комендант, не троньте ребенка! [...]

За занавеской началась возня, загремела разбитая тарелка, растерянная хозяйка ввалилась в горницу.

– Боже ж мой, Боже, это же дитя, еще и пятнадцати лет ей нет – плакала [...].

За занавеской еще минуту ныла девочка. Потом только кровать скрипела» (Konwicki 1956, 36).

4) «Мужчина был какой-то шишкой из комиссариата снабжения, а молодая женщина, его жена, комсомольской активисткой в Минске. [...]

Мужчина грустно улыбнулся (как же можно смеяться в такой момент):

– Ведь я был в польском отряде, пальки хорошие хлопцы...

– Давай, давай – поторопил Султан.

Его свели через кусты по склону пригорка. [...] Ударил выстрел. Лошади повели ушами.

– Хорошо. Давайте женщину, – сказал Квятек.

Когда я выводил ее из избы, она попросила:

– Если вы убьете моего мужа – убейте и меня.

Образы поляков, героев второго плана, в фильме изображены несколько поверхностно: конститутивным элементом этих образов – повторяющимся и конвенциональным (в принципе, наблюдаемым в каждом сериале) – является их конфессиональная принадлежность

В этот момент Султан выходил из кустов. Услышал ее слова.

– Будет сделано, – буркнул с иронией. [...] Раздался выстрел, потом второй. Лошади повели ушами.

Султан взобрался на пригорок.

– Вот курва, вцепилась мне в кожу и не мог ее прикончить за первым разом. Но столкнул ее в воду и исправил в другой раз. А что, наган мой будет? – спросил Квятека” (Konwicki 1956, 104).

1) „Z rozmów kolegów dowiedziałem się, że Aktor należy do asów oddziału. W ciągu tego tygodnia, podczas gdy w Wilnie decydowaliśmy się na wyruszenie do lasu, Aktor zdążył już zastrzelić szesnastu ludzi. Plutonowy Podkowa, dowodzący pierwszą drużyną, miał czternastu, zajmując tym samym drugie miejsce. Ilość »łebków« znaczyli na rękojeściach pistoletów, wycinając kozikiem szerokie karby. Od początku trwało między nimi ciche współzawodnictwo. Kiedy Aktor szedł jednego wieczoru na patrol i wracał z dwoma karbami, Podkowa drugiej nocy zdobywał trzy karby. [...]

Materiału do współzawodnictwa nie brakło. Strzelało się białoruskich chłopów, posądzanych o sympatie lub wprost o współpracę z bolszewikami” (Konwicki 1956, 29).

2) „[...] od nas, inteligentów, należy się więcej. [...] Musimy wyzbyć się kompleksów i różnych słabostek. Pamiętaj, że setki naszych giną. Każdy złapany bolszewik musi być zastrzelony. Żadnych sentymentów” (Konwicki 1956, 50–51).

3) „Dziewczynka poniosła ostrożnie posiłek za zasłonę. Słyszeliśmy przez chwilę zadowolone mlaskanie, potem się porucznikowi smacznie odbiło i obrośnięte, bose nogi, oparte na poręczu łóżka, cofnęły się.

Zasłona zafalowała gwałtownie, a dziewczynka pisnęła przeraźliwie. [...]

Gospodyni, zaniepokojona, podreptała za zasłonę.

– Panoczku, niech pan daruje, toż to jeszcze dziecko. Wielmożny pan komendant, niech pan nie rusza dziecka! [...]

Za zasłoną zaczęto się szarpać, brzęknął rozbity talerz, rozmąmlana gospodyni wypadła na izbę.

– Bożeż mój, Boże, toż to dziecko, piętnastu lat nie ma – zawodziła [...].

Za zasłoną jeszcze chwilę skowyczała dziewczynka. Potem tylko skrzypiało łóżko” (Konwicki 1956, 36).

4) „Mężczyzna był jakimś dygnitarzem z komisariatu aprowizacji, a dziewczyna, jego żona, funkcjonariuszką komsomołu w Mińsku. [...]

Mężczyzna uśmiechnął się smutno (jakże można się śmiać w takiej chwili):

– Wied’ ja był w polskom atriadzie, Paliaki charoszyje chłopcy...

– Dawaj, dawaj – przynaglił Sułtan.

Sprowadził go krzakami ze zbocza pagórka. [...] Buchnął strzał. Konie zastrzygły uszami.

– Dobrze. Dajcie dziewczynę – rzekł Kwiatek.

Gdy wyprowadzałem ją z izby, poprosiła:

– Jes’li ubjotie mojewe muża, ubiejcie i mienia.

Sułtan wychodził właśnie z krzaków. Uслышал jej słowa.

– Zrobi się – mruknął figlarnie. [...]

Buchnął strzał, potem drugi. Konie zastrzygły uszami.

Sułtan wgramolił się na pagórek.

– Ot, kurwa, wczepiła mi się w kożuch i nie mogłem jej za pierwszym razem zrobić. Ale skopałem ją do wody i poprawiłem drugi raz. Chyba nagan będzie mój? – spytał Kwiatek” (Konwicki 1956, 104).

– католичество: они всегда носят на шеи крестика, при любом удобном случае молятся; второй обязательный элемент – это повторение слов «пан», «пани». Автор уделил внимание также визуальным элементам, таким, как вид мундиров: например, капитан Юзеф Бернацкий – так же, как майор Хубаль из фильма Богдана Порембы⁶⁸ – носит наброшенный на форму постоянно расстегнутый кожух. (Правда, иногда режиссер путает детали – например, второй из главных польских героев характеризуется как «идейный враг, ротмистр Армии Крайовой, сын католического священника» – однако сомневаюсь, чтобы российский зритель обратил на это внимание). Третьим элементом образов поляков является страстный патриотизм: Юзеф, осознавая то, что «для поляка нет места», не собирается бежать или отказываться от своей национальной принадлежности, что подтверждает религиозная присяга: «Да, у нас руки в крови, у немцев в крови, и у русских. Мы с тобой другие. [...] Я перед лицом Всевышнего осеменяю себя крестным знаменем и клянусь что за освобождение Польши от оккупантов буду драться до конца. Здесь мой дом! Мне некуда идти. Я буду стоять на этой земле до конца». В свою очередь Францишек, находясь в тюрьме, молчал, «что бы с ним ни делали» (эти слова означают многое, если принять во внимание методы ведения следствия в НКВД).

Страстный патриотизм настолько объединяет этих героев, насколько разными кажутся их характеры: Юзеф нервный, невежливый, подозрительный, привыкший убивать каждого, кому перестал верить; Францишек Крыда – спокойный, привыкший к молитве, скорее склонный к благодушию (хотя и с такой же преданностью, как Юзеф служит «Великой Польше» и в состоянии не колеблясь лишить жизни каждого, кто ему мешает) – сдерживает его: «Ты собираешься очистить восточные границы от коммунистов, или от людей вообще?»

Самый радикальный урок исторического релятивизма российский зритель получает в сцене допроса НКВД тетки Юзефа (в ее доме был убит офицер СМЕРШа и двое литовцев). Старая, смертельно испуганная женщина разговаривает со следователями, ведущими с ней игру в доброго и злого полицейского, следующим образом:

ЖЕНЩИНА [об одном из убитых в ее доме]: «Он был в отряде Армии Крайовой.»

СЛЕДОВАТЕЛЬ I: «И вы об этом так спокойно говорите?»

ЖЕНЩИНА: «Вы тоже не очень нервничаете, молодой человек.»

СЛЕДОВАТЕЛЬ II: «Для человека, который скрывал в своем доме преступников, вы слишком спокойны.»

⁶⁸ „Hubal”, Польша, 1973 (сценарий Яна Юзефа Шчепаньского, в главной роли Рышард Филипский).

ЖЕНЩИНА: «Ну, вы так считаете, потому что вы боретесь с ними, а с точки зрения тех, кто борется с вами – преступники вы. Беда в том, что со временем преступниками становятся все, кто в этом участвует. Очевидно, я тоже.»

СЛЕДОВАТЕЛЬ I (*грозным голосом*): «Где банда?!»

ЖЕНЩИНА: «Отряд!»

СЛЕДОВАТЕЛЬ I: «Банда!!!»

ЖЕНЩИНА: «Молодой человек, не спрашивайте о том, что мне не может быть известно. А про отряд я знаю только потому, что им руководит мой племянник, Юзеф Бернацкий. Иначе я не была бы здесь.»

СЛЕДОВАТЕЛЬ II (*с огромным удивлением*): «Ваш племянник?»

ЖЕНЩИНА: «Да. Вчера вечером у меня в доме он устроил бойню, поэтому я скажу все. Он не имел права так со мной поступать.»

СЛЕДОВАТЕЛЬ II: «Ну почему же, он преступник.»

ЖЕНЩИНА: «Нет, он борется за свободу Польши и здесь польская земля, Во всяком случае, Юзеф в это свято верит. Он патриот своей страны, вы патриоты своей, Арвидас и Аугуте [убитые литовцы] были патриотами своей Литвы. К сожалению, вы никогда не поймете друг друга, не сможете договориться. И наверное очень долго будете друг друга убивать.»

Следует сразу добавить, что российский зритель, по-видимому, не был подготовлен к такой порции острых впечатлений. Об этом свидетельствуют, к примеру, анонсы сериала в Интернете. Отряд, с которым сражаются смершевцы, представлен в них как оставшаяся со времен войны группа бывших полицаев (т.е. служащих немецкой полиции, которые набирались на оккупированных землях из местного населения) или как оставшееся на боевом посту диверсионное подразделение абвера. Комментариев и рецензий – во всяком случае доступных в Интернете – нет. О польской реакции на фильм я уже писал выше. Подводя итоги, следует сказать, что попытка восполнения исторического сознания российских зрителей в этом случае прогорела, а польская реакция скорее не способствовала продолжению этих просвещенческих усилий.

4. Поляк бедный и отчужденный

В фильмах, которые меня заинтересовали, отмечаются также черты третьего подхода к польской теме. Здесь акцентируется тот факт, что поляки, которы в начале Второй мировой войны неожиданно и против воли стали гражданами СССР, автоматически были обречены на существование «чужих у себя», оказались на периферии общества, ничего не зная

о правилах, которыми оно руководствуется. Человек, неожиданно входящий в какой-либо общественный уклад и не особенно с ним связанный – с учетом различных аспектов – может, по крайней мере, в теории, оказаться отверженным в этом укладе и с другими лицами, оказавшимися в той же ситуации, создать «антиобщество» – преступный мир.

Такова, к примеру, судьба многих эмигрантов. В криминальных кругах Российской Империи, а позже – в СССР – должно было быть довольно много поляков, хотя в художественной литературе такого типа свидетельств нет⁶⁹. Намек на эту проблему содержится в сериале Эльера Ишмухамедова «МУР. Третий фронт» («MUR. Trzeci front»)⁷⁰. Главный отрицательный герой этого сериала Болеслав Крук, против которого борется в течение многих лет московская милиция, одновременно является членом преступной субкультуры (настоящим криминальным авторитетом, вором в законе), вместе с тем до войны он был польским офицером и разведчиком абвера. Трудно совместить эти три роли в рамках одной биографии, но, как видим, режиссер счел это возможным.

Однако чаще режиссеры и сценаристы интересующих меня фильмов показывают поляков только как людей несчастных. Например, польский хозяин, к которому приходит двое партизан – героев фильма «Обреченные на войну» (в польском прокате “Skazani na wojnk”), Снятого Ольгой Жулиной⁷¹ – вынужден с покорностью принимать любую власть, а таковой для него являются и немцы, и советские партизаны; он осознает (как вытекает из его поведения), что, будучи чужим, должен вести себя чрезвычайно вежливо и быть исключительно осторожным.

Особенно жестокими бывают судьбы полек. Один из героев военной теленовеллы «1942» Валерия Шалыги⁷² – партизан Муха – видит собственными глазами, как чиновник немецкой администрации собирается при помощи пистолета избавиться от какой-то женщины. Муха спасает ее, а потом влюбляется в находящуюся в глубокой депрессии красивую польскую девушку; оказывается, что она была изнасилована, а потом переходила из рук в руки...

⁶⁹ Кроме примера, который рассматривается ниже, мне удалось еще обнаружить «польский мотив» в интересном сериале «Ликвидация» Сергея Урсуляка (2007). Одна из его второстепенных героинь – поляка, Ида Кашетинская, подруга бандита Чекана. О ее прошлом известно немного, но она оказалась в преступной среде. Ида – верная и любящая спутница жизни, которая старается сгладить тяжелый характер своего бандита и стремится просто спокойно жить с ним вместе. Обоих ждет смерть в финале фильма.

⁷⁰ «МУР. Третий фронт», реж. Эльер Ишмухамедов, Rosja 2012. Восемнадцатью годами раньше по похожему сценарию режиссером Борисом Григорьевым уже был снят фильм «Приступить к ликвидации» СССР, 1984, в котором вопрос о национальности Крука не обсуждался.

⁷¹ «Обреченные на войну», реж. Ольга Жулина, Россия, 2009.

⁷² «1942», реж. Валерий Шалыга, Россия-Украина, 2011.

Эта история несколько напоминает судьбу красивой и «сексуально освобожденной» Эльжбеты Поплавской, одной из героинь упоминавшегося выше сериала «Застава Жилина». Мелодрама, чрезвычайно популярная (Телерейтинги 2009) и вместе с тем остро критикуемая за нарушение традиций и отсутствие исторического правдоподобия⁷³, заслуживает внимания, главным образом, из-за главного ее героя, Павла Жилина. Жилин – интеллигент в очках, а вместе с тем отличный солдат, затем офицер пограничных войск, мужчина чувственный и способный к жестокости, патриот, но заботящийся о своих близких, человек, умеющий «найти нужное слово», знающий, какие правила игры действуют в сталинские времена; любящий жизнь, упрямый, бескомпромиссный, т.е. прекрасно приспособленный для жизни в те времена, которые выпали на его долю. У него говорящая фамилия⁷⁴. Название сериала также многозначно: слово «застава» означает не только ‘контрольно-пропускной пункт’, но также и ‘место обороны’ – такой, к которой Жилин готов, чтобы уберечь своих близких от беды.

Во время своей службы на Полесье в окрестностях польской деревни он принимает под свою опеку Эльжбету, когда она после того, как немцы уничтожили ее деревню, приходит на заставу. Позже, когда она на время теряет связь с Жилиным, ее судьба складывается несчастливо: добравшись до Смоленска, она выдает себя за жену Павла, но после прихода гитлеровцев вынуждена зарабатывать на жизнь в немецком публичном доме⁷⁵. После освобождения она попадает в тюрьму, а дети, по которым (цитируя сериал) «сразу видно, что у них нет советского воспитания» – оказываются в детском доме. Жилин находит ее, помогает бежать, выкупает детей, усыновляет их и женится на Эльжбете, чтобы дать ей новую фамилию. Однако вскоре ей вновь грозит арест.

Одним словом, следует сказать, что героине, оказавшейся в условиях оккупации всем чужой и беспомощной, пришлось нарушить законы страны, в которой она жила, и то, что почти ничто ее с этой страной не связывало, не означало, что эта страна не будет наказывать ее.

⁷³ «Рассмотренный фильм представляет собой смесь вражеской пропаганды, эротической мелодрамы и способа отмыть деньги авторским коллективом» (Ашмарин 2011).

⁷⁴ Фамилия «Жилин» ассоциируется не столько со словом «жить», сколько с «жилить», для которого «Словарь русского языка» Евгеньевой дает два значения: ‘не отдавать чужого, стараться все обратить в свою пользу’ и ‘обманывать в игре’ (Евгеньева 1981, т. 1, 485).

⁷⁵ Так же будет выглядеть судьба молодой, верующей и красивой польки – одной из героинь сенсационной военной мелодрамы Александра Ефремова «Покушение» («Zamach»), Беларусь, 2010. Она не только будет зарабатывать себе на жизнь в немецком казино кем-то средним между официанткой и дамой для развлечений, но и будет вынуждена сотрудничать с немецкими диверсантами.

В конце концов, следует заметить также, что тема «польского отчуждения» уже появлялась в советском кино – но в оптимистической версии. Я имею в виду интересную картину Наталии Трощенко «Пани Мария»⁷⁶. Действие этой картины происходит в 1944 году. В городке, недавно отбитом из рук немцев, где есть руины замка и большой разрушенный костел, живет пани Мария – красивая, но одинокая женщина, которая «Христа ради сроду не просила». Правда, некоторые имеют на нее виды, но она сама живет с краю, зарабатывая себе на жизнь торговлей самогоном. Род деятельности, которой она занимается, превращает ее в представительницу осуждаемых общественных низов. Однажды у нее ночует направляющийся на фронт солдат. Между ними ничего не происходит, однако мужчина записывает ее адрес и указывает ее в качестве лица, которое следует уведомить в случае его смерти. Таким образом пани Мария становится «женой фронтовика». Когда же трагическое известие все же приходит, оказывается, что воину посмертно было присвоено звание Героя Советского Союза – и пани Мария получает уважение и помощь как «вдова героя». Она входит в роль, и это «втягивает» ее в советское общество. Вдобавок, как бы в довершение всего, она влюбляется в своего солдата. А когда тот все же вернется, первоначальные проблемы решатся сами собой, и все закончится хорошо...

5. Выводы

Можно утверждать, что польские мотивы, представленные в современных российских сериалах, подтверждают гипотезу о существовании в России в период 2005–2010 гг. оснований для изменения взглядов на польско-советские отношения в годы Второй мировой войны. С исчезновением информационных барьеров, которые не позволяли россиянам ознакомиться с самыми существенными историческими фактами (такими, как 17 сентября 1939, катынская трагедия, присоединение к СССР польских восточных земель в 1944 году) и которые повлияли на отношение поляков к русским во второй половине XX века и позже, российский кинематограф (которому верили миллионы зрителей) констатировал, что поляки в XX веке не только не слишком любили русских, но и имели для этого основания. Удивительно, но в определенный момент этим полякам даже было дано соответствующее определение: «СМЕРШ». Можно полагать, что это могло бы создать фундамент для дальнейшей разработки польской темы и – в перспективе – нормализации отношений.

⁷⁶ «Пани Мария», реж. Наталья Трощенко, СССР, 1979.

Однако время покажет, насколько реальны происшедшие изменения и насколько они долговременны. Прогноз неблагоприятен, потому что, во-первых, волна интереса к польскому вопросу в российском популярном военном кино (а наверняка и в кинематографе других жанров) в настоящее время явно спала. Во-вторых, авторы популярных фильмов стараются не надоедать зрителю повторением уже известных оценок исторической действительности: мотивы, в противоположность сюжетным схемам, не должны повторяться, их следовало бы модифицировать, а зрителя не интересует, стали ли они после введения поправок в большей или меньшей степени соответствовать настоящей или прошлой действительности. Например, польский эпизод в недавно выпущенном сериале «Разведчицы» Феликса Герчикова⁷⁷ (в котором, кстати, интересно представлена работа в сталинской разведке) показывает, что киношники опять потеряли интерес к Польше. Если уж Польша их интересует, то только как экзотическая страна, удобное место, по поводу которого можно сколько угодно фантазировать.

Вместе с тем в военный кинематограф возвращаются прежние стереотипы. Вот сюжетная канва одной из серии фильма. 1944 год. Две советские агентки получают задание ликвидировать известного польского партизанского командира в том случае, если бы он решил объединить командиров других отрядов (в общей сложности речь шла о примерно 50 тыс. бойцов) для борьбы против вступивших на польскую землю частей Красной Армии. Этот командир, Збигнев Тарновецкий, – эксцентрический любитель женского пола, магнат, актер и политик в одном лице, живет в замке, окруженный охраняющими его женщинами в невоображаемых мундирах с бело-красными повязками и гербом хозяина замка. Покушение оказывается неудачным, встреча командиров состоялась, однако они в ходе совещания (на самом деле напоминающего диспуты польского сейма Саксонских времен) не могут между собой договориться. Тарновецкий временно проигрывает: среди партизан формируется просоветская фракция, представляющая около 15 тысяч карабинов, и приглашает русских для переговоров. Однако русский штаб считает, что оставшиеся 35 тысяч могут поддержать Тарновецкого, а если поляки начнут драться друг с другом, то наверняка не будут воевать против русских. В результате вместо посланников к полякам прилетают убийцы, чтобы спровоцировать польско-польский конфликт. Вывод: помощь поляков не пригодится, поскольку они люди легкомысленные и никакой пользы русским от них быть не может.

Будущее покажет, определяют ли взгляды, выраженные в «Разведчицах», новые тенденции в развитии польской темы. А весьма вероятно,

⁷⁷ «Разведчицы», реж. Феликс Герчиков, Rosja 2013.

что так оно и есть. Фигура Тарновецкого напоминает не только шефа организации «Призрак» из фильмов о Джеймсе Бонде, но и жестокого и непокорного польского магната родом из повестей Николая Гоголя и из ранних советских пропагандистских исторических фильмов, а легкомыслие и вероломство представляют собой неразрывный элемент русского стереотипа поляка⁷⁸.

Другая возможность развития польской темы в будущих фильмах связана со своеобразным возвратом к практике времен СССР, хотя и на основе иной системы ценностей. Это означает, что поляки в фильмах будут представлены верными службе и Советскому Союзу. Например, главный герой сериала «По лезвию бритвы» (2013)⁷⁹ (современной переработки уже упоминавшегося выше фильма «Отряд специального назначения» 1987 г.), законспирированный советский разведчик, ликвидирующий высокого ранга немецких офицеров в Ровно, сотрудничает (и вступает в любовную связь) с фрау Лолой, как говорят, вдовой польского офицера, а также – и это уже точно известно – тайным сотрудником НКВД. Польского в Лоле ничего не осталось, кроме европейской элегантности одежды и умения управлять люксовым рестораном для немцев.

На эту тенденцию указывает также образ одной из героинь фильма «Не покидай меня!» (2014 г.)⁸⁰. Ядвига Гурска, молодая полька из Гродно, стремится отомстить за погибших родителей (работников партийного аппарата), и поэтому добровольно является в советскую разведку. Ядвига погибает во время выполнения задания, а до этого отличается своей лояльностью, несмотря на некоторые психологические проблемы, в боевой деятельности ей сопутствует удача. В этом случае быть полькой означает выделяться элегантной внешностью, получить хорошее образование, быть эмоциональной и соблюдать моральные принципы, даже в тех случаях, когда это противоречит здравому рассудку. В общем, Ядвига явно отличается от своих соратниц, воспитанных в менее аристократических условиях.

Позитивный польский герой новых российских фильмов принципиально отличается от героя советской эпохи: хотя он и помогает советским офицерам – в его поведении не замечается никаких следов коммунистической индоктринации, поэтому кажется, что служит он Советскому Союзу только формально, а на самом деле хранит верность России⁸¹ и просто сражается против немцев.

⁷⁸ Этот стереотип убедительно реконструировал А. де Лазари (de Lazari, 2006).

⁷⁹ Режиссер Сергей Кожевников (II).

⁸⁰ Режиссер Александр Франкевич-Лайе (автор сценария Алексей Дударев).

⁸¹ Служат России, потому что именно ей, а не советской власти служат те, которым помогают поляки. Например, Николай Кузнецов из фильма 2013 года пережил ад довоенного

Таблица 1. Перечень известных автору военных фильмов о Второй мировой войне, в которых встречается «польская тема», производства СССР и России, а также фильмов совместного производства, снятых при участии СССР или России

Год выхода	Название	Режиссер	«Польские» мотивы					Примечания
			Главный герой	Один из главных героев	Герой второго плана	Герои в эпизодах	Другой мотив	
1945	<i>Зигмунд Колосовский</i>	Борис Дмоховский	+	+	+	+	+	Художественный фильм, целиком посвященный Польше
1964	<i>Ракеты не должны взлететь</i>	Алексей Швачко, Антон Тимонишин		+				Многосерийный фильм
1965	<i>Вызываем огонь на себя</i>	Сергей Колосов		+	+	+	+	Многосерийный фильм
1967	<i>Зоя</i>	Михаил Богин		+	+			Художественный фильм
1967	<i>Майор Вихрь</i>	Евгений Ташков			+	+	+	Сериал в трех частях
1968-1971	<i>Освобождение</i>	Юрий Озеров, (1 серия тоже Джулиус Кун)				+	+	Многосерийная киноэпопея, в которой встречаются отдельные эпизоды, связанные с Польшей
1971	<i>Полонез Огинского</i>	Лев Голуб		+	+	+	+	Детский фильм
1977	<i>Солдаты свободы</i>	Юрий Озеров		+	+	+	+	Киноэпопея в четырех частях, в двух сериях есть эпизоды, связанные с Польшей
1979	<i>Пани Мария</i>	Наталья Трощенко	+				+	Художественный фильм
1979	<i>Багряные берега</i>	Ярослав Лупий					+	Художественный фильм, в основном, об украинских проблемах
1980	<i>От Буга до Вислы</i>	Тимофей Левчук			+	+	+	Продолжении эпопеи о Ковпаке
1981	<i>Фронт в тылу врага</i>	Игорь Гостев				+	+	Один из фильмов эпопеи о майоре Млынском
1986	<i>Государственная граница. Год сорок первый</i>	Вячеслав Никифоров				+		Одна из серий многосерийного фильма о пограничниках
1987	<i>Государственная граница. За порогом победы</i>	Борис Степанов				+		См. выше; фильм о борьбе с УПА

Год выхода	Название	Режиссер	«Польские» мотивы					Примечания
			Главный герой	Один из главных героев	Герой второго плана	Герои в эпизодах	Другой мотив	
1987	<i>Отряд специального назначения</i>	Георгий Кузнецов		+	+	+	+	Многосерийный фильм по повести Дмитрия Медведева «Это было под Ровно» о разведчике Николае Кузнецове.
1988	<i>Красный цвет папоротника/ Переправа</i>	Виктор Туров		+	+	+	+	Многосерийный фильм; совместно-го производства: Польша–СССР
1997	<i>Из ада в ад</i>	Дмитрий Астрахан	+	+	+	+	+	Нетипичный фильм об отношениях поляков и евреев
2001	<i>В августе 44</i>	Михаил Пташук				+		Художественный фильм
2004	<i>На безымянной высоте</i>	Вячеслав Никифоров			+			Многосерийный фильм
2004	<i>Диверсант</i>	Игорь Зайцев				+	+	Действие одной из серий происходит в Польше
2004	<i>Вам – задание</i>	Юрий Бержицкий			+	+	+	Художественный фильм
2005	<i>Эшелон</i>	Нийоле Адомайте				+	+	Многосерийный фильм
2007	<i>СМЕРШ</i>	Зиновий Ройзман		+	+	+	+	Многосерийный фильм
2008	<i>В июне 1941</i>	Александр Франкевич-Лайе		+	+	+	+	Многосерийный фильм
2008	<i>Обреченные на войну</i>	Ольга Жулина				+		Художественный фильм
2009	<i>Застава Жилина</i>	Василий Пичул			+	+	+	Многосерийный фильм
2009	<i>Подарок Сталину</i>	Рустем Абдрашев			+			Художественный фильм совместного производства: Россия–Казахстан–Польша–Израиль; действие происходит в 1949 г.
2010	<i>Покушение</i>	Александр Ефремов			+		+	Многосерийный фильм

Год выхода	Название	Режиссер	«Польские» мотивы					Примечания	
			Главный герой	Один из главных героев	Герой второго плана	Герои в эпизодах	Другой мотив		
2010	<i>Военная разведка: - Западный фронт</i>	Алексей Праздников				+	+	Многосерийный фильм; действие одной из серий происходит в Польше	
2011	<i>1942</i>	Валерий Шалыга					+	Многосерийный фильм	
2011	<i>Без права на ошибку: Операция „Город“</i>	Александр Высоковский			+	+	+	Многосерийный фильм	
2012	<i>Военная разведка: Первый удар</i>	Алексей Праздников			+	+	+	Многосерийный фильм; в одной из серий появляется польская тема	
2012	<i>МУР</i>	Эльер Ишмухамедов			+		+	Многосерийный фильм	
2012	<i>Анна Герман. Тайна белого ангела</i>	Вальдемар Кшистик	+	+	+	+	+	Многосерийный фильм; действие первых серий происходит в годы войны	
2013	<i>Разведчицы</i>	Феликс Герчиков					+	+	Многосерийный фильм; действие одной из серий происходит в Польше
2013	<i>По лезвию бритвы</i>	Сергей Кожевников (II)		+	+				Другое название: «Вера. Надежда. Судьба»; ремейк фильма 1987 г «Отряд специального назначения»
2014	<i>Не покидай меня</i>	Александр Франскевич-Лайе		+					Четырехсерийный мини-сериал

Библиография

- de Lazari, A. (2006), *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan*. B: de Lazari, A. (ред.), *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, Warszawa, 5–27.
- Kajtoch, W. (1997), *Jeszcze o „Kulawym losie”* (glosa do monografii). B: Nowa Fantastyka. 7, 68–69.
- Kajtoch, W. (2011), *Socrealizm jako sposób myślenia o literaturze*. B: Kajtoch, W., *O prozie i poezji. Wybór szkiców i esejów z lat 1980–2010*. Częstochowa. 79–97.

следствия, которое вело НКВД, и прекрасно понимает, что Сталин – это «такой же самый черт», что и Гитлер. При этом оказывается, что со своим собственным начальством у Кузнецова возникают те же самые проблемы, что и с немцами. Например, офицер НКВД, присланный из Москвы в партизанский отряд, где базируется Кузнецов, настолько фанатичен, что мешает ему в выполнении задания и партизанам приходится его убить. С Кузнецовым из фильма 1987 года ничего подобного не происходило.

- Kajtoch, W. (2011a), Z zagadnień współczesnego militaryzmu. Jak kinematografia rosyjska „oswoiła” konflikt czeczeński, B: Zeszyty Prasoznawcze. 1–2, 41–58.
- Kajtoch, W. (2013), К проблеме современного милитаризма. Как российская кинематография «освоила» чеченский конфликт. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 4, 365–391.
- Konwicki, T. (1956), *Rojsty*. Warszawa.
- Lipatow, A. (1997), *Obraz Polski i Polaków w radzieckiej sztuce filmowej. Twórczość sterowana i stereotypy ideologiczne*. B: *Dzieje Najnowsze*. 1, 89–99.
- Mucha, B. (2002), *Sztuka filmowa w Rosji 1896–1996*. Piotrków Trybunalski.
- Pestka, W. (2009), *Do zobaczenia w piekle. Kresowa apokalipsa: Ukraina, Polska, Białoruś, Łotwa*. Warszawa.
- Pobóg-Malinowski, W. (1960), *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3 (t. 2, cz. 2): *Okres 1939–1945*, s.n.. Londyn 1960.
- Poczobut, A. (2008), Serial o „bandytach AK” w białoruskiej telewizji. B: *Gazeta Wyborcza*. 09.01, (publikacja online: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114881,4824493.html>; режим доступа 9.VII.2014).
- Raack, R. (1991), Poor light on the dark side of the Moon. Soviet actuality film sources for the early days of world war II. B: *Topolski J., Molik W., Makowski K. (ред.), Ideologie, poglądy, mity w dziejach Polski i Europy XIX i XX wieku. Studia historyczne. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Lechowi Trzeciakowskiemu w 60 rocznicę urodzin*. Poznań.
- Stachówna, G. (2011), *Hetman i carówna – polsko-rosyjskie romanse w cieniu wielkiej polityki. „Rok 1612” Władimira Chotinienki. Ā: Historyka*, t. 41, 73–82 (publikacja online: http://historyka.edu.pl/fileadmin/user_upload/news/Historyka_41/8_.pdf; режим доступа: 8.VII.2014).
- Szczygło, A., Cichocki, B., Pietrzak, L. (2009), *Propaganda historyczna Rosji w latach 2004–2009*. Warszawa (publikacja online: <http://www.bbn.gov.pl/pl/wydarzenia/1840,dok.html>; режим доступа: 9.VII.2014).
- Tokariew, W. (2006), *Polskie wątki w filmie radzieckim*. B: *de Lazari, A. (ред.), Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*. Warszawa, 441–456
- Urbanek, M. (2013), *Anna ponad podziałami. Rozmowa z Waldemarem Krzystkiem, reżyserem serialu „Anna German”, o tym, jak Rosjanie kochają polską piosenkarkę i jak godzić zwaśnione narody*. B: *Polityka*, номер за 19.III.
- Wojnicka, J. (2012), *Dzieci XX Zjazdu. Film w kulturze sowieckiej lat 1956–1968*. Kraków.
- Ашмарин, В. (2011), Бредосериал «Застава Жилина». В: *Суть времени*. 29. VI. (текст online: <http://eot.su/node/4502>; data dostępu: 10 VII 2014).
- Багдасарян, В.Э. (2003), *Образ врага в исторических фильмах 1930–1940-х годов*. В: *Отечественная история*. 6, 31–46.
- Багдасарян, В.Э. (2004), *Образ врага в исторических кинолентах 1930–1940-х гг.* В: *Секиринский С. С. (ред.), История страны / История кино*. Москва. 115–146.
- Ванденко, А. (2008), *Народная тема*. В: *Итоги*, 26 (текст online: <http://www.itogi.ru/iskus/2008/26/39805.html>; режим доступа: 9 VII 2014).
- Евгеньева, А.П. (1981) (ред.), *Словарь русского языка: В 4-х т. т. 1*. Moskwa.
- Невежин, В.А. (1997), *Польша в советской пропаганде 1939–1941 гг.* В: *Россия и внешний мир: Диалог культур. Сборник статей*, Москва. 69–88.
- Писарева, Н. (2007), *Пограничное состояние*. В: *Советская Белоруссия*. 13.VII (текст online: <http://sergeybezrukov.ru/2008/02/pogranichnoe-sostoyanie>; режим доступа: 9.VII.2014).
- Сакович, Е. (2007), *Сергей Безруков сражается под Минском*. В: *Развлечения и отдых*. 8 (текст online: <http://sergeybezrukov.ru/2008/02/bezrukov-pod-minskom/>; режим доступа: 9.VII.2014).
- Сташов, И. (2008), *Сергей Безруков: «Мы хотели снять правду о войне»*, В: *Комсомольская правда*. 8.V (текст online: <http://www.kp.ru/daily/24095.4/323814/>; режим доступа: 9.VII.2014).

- Телерейтинги: „Застава Жилина” (2009), Телерейтинги: „Застава Жилина” разделила аудиторию на два лагеря. Рейтинги по России за неделю с 27 апреля по 03 мая. В: МЕДИАНОВОСТИ. 15.V. (tekst online: <http://lenizdat.ru/articles/1074635/>; режим доступа: 10.VII.2014).
- Токарев, В. (2001), Советский «кинозалп» по Польше. 1939–1941 гг. В: Вестник МаГУ.
- Токарев, В. (2007), «Польска сгинела»: окарикатуренные миры советской пропаганды (1939 год). В: Голубев, А.В. (ред.), Россия и мир глазами друг друга: из истории взаимовосприятия. Сб. ст. Вып. 4. Москва. 216–235.
- Токарев, В. (2003), «Кара панам! Кара!»: польская тема в предвоенном кино (1939–1941 гг.). В: Отечественная история. 6, 47–59.
- Черненко, М. (1988), Портрет соседа в зеркале геополитики. В: Киноведческие записки. т. 2. 109–119.
- Чернов, А. (2008), Сергей Безруков «В июне 41-го». В: НашФильм.ру. V (текст online: <http://www.nashfilm.ru/modernserials/2682.html>; режим доступа: 9.VII.2014).

ГАЛИНА ПОГРЕБНЯК

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

АВТОРСТВО В КІНО: ПРОБЛЕМА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Authorship in cinema: The problem of self-realization

Ключові слова: авторське кіно, режисер, світогляд, індивідуальність, самореалізація

Keywords: copyright film, director, outlook, personality, self-realization

ABSTRACT: The article deals with the phenomenon of authorship in Ukrainian cinema, its ideological principles, creative guidelines. The researcher examines young Ukrainian film directors, their relevance, figurative composition, expressive means. In this article the authors analyze the modern interpretation of essential traits of such notions, as “outlook”, “harmony”, “person”, “self-realization”, “spirituality”. While working on the subject, author used the methods of scientific analysis, synthesis, comparison. The researcher concludes that Ukrainian artists who position themselves as writers sometimes substitute possession craft, complicating cinematic language, while only simulating experiment as a sign of creative authorship. The article expresses the belief that the modern Ukrainian cinema is a significant creative potential realization of the author’s identity.

У складному й розмаїтому процесі відображення художньої картини світу особливе місце належить кіно, зокрема авторському, в якому з особливою силою може бути виражена творча індивідуальність митця. Зростаючий інтерес до авторського кінематографа пов’язаний із тенденцією, що «досить чітко простежується в розвитку художньої творчості протягом багатьох століть» (Єфимов 1983, 87), до максимальної самореалізації митця через посилення суб’єктивного начала. Сьогодні, вкотре в історії мистецтва, актуалізується проблема визнання суспільством особистості автора як такої самодостатньої цінності, що здатна не лише демонструвати «інтегральне вираження особистісної багатогранності» (Фролов 1990, 554) й розкриватися в процесі вільної самореалізації, а передовсім виявляти спроможність продукувати знакові й впливові художні образи, ідеї, репрезентовані в оригінальній світоглядній моделі.

Як специфічне й доволі мінливе явище сучасної екранної культури авторський кінематограф є об’єктом наукових розвідок цілої плеяди таких

авторитетних дослідників, як Д. Бордвелл, Е. Бюлло, В. Виноградов, Я. Газда, Е. Єфимов, І. Зубавіна, А. Маттелар, Г. Маршал, О. Мусієнко, С. Ніл, С. Пензін, К. Разлогов, Н. Самутіна, В. Скуратівський, С. Тримбач, С. Фрейліх, Г. Чміль, Т. Шак інші. Попри різні наукові підходи до вивчення феномену авторського кіно, показово, що більшість вчених схиляються до думки, що режисер-автор як творча індивідуальність повинен виявляти силу свого таланту в умінні масштабно мислити, глибоко проникати «в основні процеси, що відбуваються у сучасному йому суспільстві, у внутрішній світ людини [...], усвідомлювати ті високі цілі заради яких вона живе» (Єфимов 1983, 89). Примітним є той факт, що прагнучи спровокувати своєрідний культурний вибух, яким був свого часу європейський авторський кінематограф другої половини 50-х– початку 60-х рр. ХХ ст., сучасні кіномитці (зокрема українські) активно відстоюють свободу творчості, вимагаючи права «на існування індивідуального мистецтва» (Комаров 1965, 72). Така позиція ще не гарантує народження непересічних творів, адже «не кожне рухоме зображення є фільмом, тим більш мистецьким твором» (Зубавіна 2007, 9). Однак авторські кінострічки, які мають певну художньо-естетичну цінність, несуть в собі позитивну морально-етичну складову, створені на матеріалі «актуального, повсякденного буття» (Зубавіна 2007, 83), гідні уваги. Тож метою нашого дослідження є виявлення у фільмах молодих українських митців базових принципів і традицій авторської творчості, визначення їх місця в сучасному мистецькому просторі.

Сьогодні слід констатувати доволі сумну ситуацію світоглядної кризи й «малокартиння» в українському кіно, що була спровокована відсутністю державної підтримки національної кіновиробничої галузі й призвела до її цілковитої руйнації. Однак очевидним є той факт, що невтішний економічний стан українського кіновиробництва й певна деморалізація кіномитців сприяло сплеску авторської творчості, загартуванню та прориву молодих митців у міжнародний мистецький простір, уможливило для «арт-кіна бути оціненим, а для його режисерів – працювати далі, отримуючи для цього не тільки фінансові, а й виробничі, оперативні нагоди» (Роднянський 1997, 21). Сказане вище підштовхує до запитання, які точки перетину єднають кінематограф режисерів-авторів минулого століття з сучасними моделями авторського кіно? Ймовірно, бажання кіномаїстрів вкотре не лише замислитися над вічними проблемами буття, призначення людини, а і їх активне прагнення втілити власні міркування, суб'єктивні погляди на світ у повноцінні кінематографічні твори, в котрих діють живі автентичні образи. На думку ж одного з найбільш послідовних представників української моделі авторського кіно Ю. Ілленка: « Художній образ, на відміну від наукових понятійних категорій, може схопити

і відобразити явище в цілому» (Фаріон 2010, 54). Слушним, на наш погляд, було би і прагнення режисерів-авторів спробувати піднятися до рівня масштабного розуміння та зображення тих складних соціально-політичних процесів, що відбуваються в сучасному їм суспільстві; продемонструвати загострене відчуття своєрідності національної свідомості й характеру, полишеного стереотипів і в певній мірі трансформованого; втілити у фільмову тканину витончене відображення внутрішнього світу непересічної особистості, яку ще належить відшукати, виокремити з людського соціуму.

За останні 24 роки неігрове кіно в Україні було поруйноване з боку держави чи не в найбільшій мірі, що виявлялось (за незначними винятками) в цілеспрямованому ігноруванні галузі. Однак, саме в цей час на кін кінематографічної культури вийшло молоде покоління режисерів (серед яких І. Стрембіцький, В. Васянович, М. Слабошпицький, М. Врода ін.), що презентуючи свою активну авторську позицію, створили фільми, які «стали резонансними, отримали плідну фестивальну долю» (Зубавіна 2007, 171). Можливо, причина успіху українських кінострічок (передовсім у міжнародній кіногромадськості) й водночас необхідність авторського самовираження лежить в площині твердження, що позиція «автора і справжність життя не тільки не виключають один одного, але й перебувають у постійній взаємодії» (Муратов 1976, 20). Нагороди міжнародних кінофорумів за фільми «Подорожні», «Проти сонця», «Ядерні відходи», «Крос» були вручені вказаним вище режисерам певно тому, що вони змогли відчуті і відобразити не тільки те, що цікаво західному суспільству, а й те, що болить українським громадянам.

Примітним явищем в сучасному українському авторському кіно слід назвати короткометражну документальну стрічку «Місто гріха» початкуючого режисера В. Білого. Виявляючи непідробний інтерес до понять самовиховання, самовдосконалення, самореалізація особистості, молодий митець досліджує характер головного героя фільму – Віктора Кочмара, котрий у напруженій щоденній праці прагне жити в гармонії з самим собою і світом. Священнослужитель з одеського села, проповідуючи у досить незвичний спосіб християнські цінності, їде до Лас-Вегасу представляти Батьківщину. Автор фільмує абсолютного чемпіона України, Європи та Євразії з пауерліфтингу в його цілеспрямованій діяльності, орієнтованій на «удосконалення власних якостей відповідно до власних ціннісних уявлень та соціальних орієнтацій, що склались під впливом умов життя» (Черушева 2011, 334), в момент боротьби і перемоги – здобуття золотої медалі на Чемпіонаті Світу в Лас-Вегасі. Герой стрічки не афішує патріотичні почуття, однак, на підсвідомому рівні патріотизм для нього «те ж саме, що віра у релігії» (Вільчинська 2006, 90).

Вибудовуючи оповідь про українського багатиря, митець-початківець уникає вербального коментаря й презентує «значно цікавіший простір для функціонування мови – простір несвідомого, коли автор стає в позицію стихійного психоаналітика» (Брюховецька 2005, 6). Користуючись скупими виразними засобами, автор захоплено і переконливо розповідає про успішну людину, позитивне враження від якої зростає від показу доцільного використання нею сили й поєднання нібито несумісних речей – духовного сану й професійних занять спортом.

Обмежений формат стрічки, не заважає молодому режисеру глибоко зануритись в проблему самореалізації особистості, уточнити її суспільну значимість, розкрити сенс, з'ясувати, яку мету переслідує герой, докладаючи вольових зусиль. Потенціал фізичного виховання цікавить В.Білого як внутрішня потреба індивіда до самовдосконалення, що може допомагати й водночас заважати розвиватися йому духовно, тому й виводить на екран не спортсмена і не священнослужителя, а людину, яка досягнувши успіху, живе в гармонії із собою й громадою. Тож виявляючи інтерес до непересічної особистості героя, кіноавтор у такий спосіб демонструє розуміння власної самореалізації, через наполегливу працю у творчому житті.

Автор і герой, не приховуючи власних уподобань, демонструють мало не ідеальну тілесну красу, пропагуючи здоровий спосіб життя як єдність фізичного і духовного. Режисер прагне переконати глядача, що сила зображеної на екрані людини зосереджена не в могутньому тренуваному тілі, а в тому, яка її моральна зорієнтованість, які цінності вона сповідує, в чому вбачає сенс життя, як ставиться до оточуючих, самої себе, у який спосіб здійснює духовно-практичне освоєння світу.

Представляючи позитивного героя у фільмі «Місто гріха», кіноавтор переконує молодого глядача в тому, що цілеспрямована людина, яка налаштована на самовдосконалення, прагне знань, активно пізнає себе й перетворює світ, неодмінно віднайде істину, реалізує творчий потенціал.

Проблема авторської самореалізації досить гостро стоїть і в ігровому українському кіно. Тож відрядно, коли митець, примножуючи національну культуру, традиції, звичаї свого народу, прагне відшукати і представити таку систему художніх образів, яка б давала можливість проникати в причини явищ, встановлювати їх взаємозв'язок, розкривати тонкі грані людських почуттів, переживань, характерів, соціальних та ментальних відносин. Однак автору недостатньо лише розуміння і відчуття своєї приналежності до певної етнічної спільності, важливий потужний, помножений на талант внутрішній потенціал реалізації «Я» як триєдності: національно-фізичного, психологічного, соціального. Натомість з прикрістю констатуємо той факт, що часом молоді українські режисери, претензійно заявляючи про «власний авторський світ» швидко розуміють,

«як упіймати удачу [...], з'ясувавши для себе, що самовиразитись простіше, аніж розповісти історію» (Герман 1990,101). Приклад тому фільм «Це – я» початкуючої авторки А. Акулевич, що може похвалитися низкою відзнак міжнародних кінофестивалів, зокрема «За яскраве поєднання традицій та сучасної кіномови» від організаторів XXV кінофоруму в Анкарі. Однак перегляд стрічки не переконує в тому, що режисер уповні володіє предметом кінематографічного відтворення, хоч і сміливо береться висвітлити досить актуальну (ще з часів «Криниці для спраглих» Ю.Ілленка) тему руйнації села, родинних зв'язків, пошуків молоддю кращого життя у місті. Викликає смуток не стільки алогізм подій і ситуацій, в які навмисне занурені штучні персонажі, а те, що молода й амбітна постановниця далека від розуміння життя у селі, не відчуває, не знає специфіки характерів його мешканців, за допомогою яких презентує особистісне ставлення до світу. Нажаль, сільська дійсність значно глибша, трагічніша, аніж зображена у кінострічці й не обмежується «романтикою» риболовлі «у тумані», тривалими пошуками героями предметів побуту, нескінченними переставляння склянок з консерваціями, вимірюванням якихось химерних довжин у дворі, борсанням у піску в пошуках картоплі або численними замилювання гусенятами. Усе це не більш ніж «суто декоративні подачки сентиментальним почуттям глядача» (Брюховецька 2004,152). Однак саме режисеру-автору належить зосереджено вивчати життя, його явища, осмислювати й оцінювати їх, «виявляючи себе як суб'єкт художньої діяльності» (Скопенко 2007,18), що реалізує себе у створенні такого екранного образу фільму, який викликає довіру.

Аналіз стрічки А.Акулевич доводить, що мисткиня має досить приблизне уявлення про ті традиції українського кіно, за зображення яких засобами сучасної кіномови отримано приз пересічного міжнародного форуму в Анкарі. Уявляється, що потуги режисера не більше ніж навмисне пограння традицій української моделі авторського кіно, закладених ще О. Довженком й піднятих на високий щабель представниками поетичного кінематографа (С. Параджановим, Ю. Ілленком, І. Миколайчуком, Л. Осикою). Адже розмальовані пейзажі й дивакуватий персонаж із акордеоном у кущах, загадковий «автентичний» млин і животворні потоки ріки, що несподівано оживає на очах у юної героїні, «красиві» кадри пробігу маленької досить фотогенічної дівчинки у фіналі – не більш ніж невміле (чи то зухвале) копіювання лише візуальних ознак тепер вже класичних надбань школи українського поетичного кіно.

Попри фестивалісні нагороди й визнання фаховою громадськістю не менш важливим щодо спрямування творчої діяльності режисера, котрий називає себе «автором», є відповідь на запитання про те, для якої аудиторії знімає він своє кіно? Адже однією з найскладніших проблем вітчизняного

кінопростору виступає нині відсутність такого глядача, який би не вагаючись віддавав перевагу українським фільмам, а не іноземним. Такого споживача національної кінопродукції ще належить виховати й переконати за допомогою кращих фільмів у якості українського кіно, його художньо-естетичній, моральній цінності, технологічності. Сьогодні кінотеатри в Україні відвідує переважно молодь, «вихована» на пересічних іноземних кінострічках. Вона й гадки не має, що колись українське авторське кіно, ідентифікуючи українців як націю, мало світове визнання. Тож, відповідно, стрічка А.Акулевич «Це – я», презентуючи певно що саму амбітну авторку, звернена передовсім до молоді, однак такої, котра не особливо полюбить кіно про село. Адже не для того вона втікає у мегаполіси, щоби знову зануритись у болоті й фактично не вирішувані проблеми сьогодення. Можливо як заохочення для перегляду стрічки молодим глядачем, тканину фільму невміло нашпиговують оголеною натурою, а ще численними немотивованими й мало не дикими інтимними сценами «по-сільськи». При цьому зазначений фільм «надивовижу асексуальний, антиеротичний» і є скоріше втіленням «неможливості сексу» (Брюховецька 2004, 154). Залишається тільки поспівчувати глядачеві кінострічки «Це – я», котрому режисер мав би довіряти, а найкраще «зробити його співучасником творчості, захопити сюжетом твору так, щоб він полюбив і повірив героям» (Пирьєв 1976,133).

Спроектуювши базові установки авторського кіно ХХ століття на деякі сучасні моделі авторства, покажемо той факт, що спираючись на них, інколи режисери прагнуть швидше до спотворення, а не розвитку їх традицій. Так, приміром, молода постановниця Акулевич ігноруючи як завдання, так і елементарні функції мистецтва, згідно з якими художній твір повинен містити певні знання про дійсність, не особливо переймається проблемою «співвідношенням ідейності та емоційності» (Шевченко 1981,99) в кінообразі. Відтак у фільмі «Це – я» мисткиня, активно деконструє і навмисне спотворює художні образи, зокрема жіночі, віддаючи перевагу творчості несвідомій, інтуїтивній, ірраціональній. Сміливо демонструючи упевненість в хаотичності навколишнього світу, авторка схильна до маніпуляцій вже відомими візуальними кодами і на рівні епатажного самовираження презентує духовну й фізичну смерть своїх персонажів, не обтяжує себе завданням долучати глядача до «найвищих ідейних цінностей, не прагне уникати схематизму» (Шевченко 1981,98).

Інший підхід до авторської самореалізації побачимо у кінострічці В.Білого «Місто гріха». Режисер, попри короткий метр фільму, демонструє вміння розповідати кіноісторію, послідовно відповідаючи на прості запитання: про що я хочу розповісти своєму глядачеві, а, головне – навіщо? Потужна світоглядна позиція й морально-етичні установки молодого митця чітко виражені в ключовій думці: сила людини в її вірі, в служінні іншим.

В.Білий доволі перспективний тип автора в кіно, що прагне перетворити перегляд свого фільму в акт духовної співтворчості глядача і режисера, котрому важливо зародити добрі, позитивні почуття, дослухатись до думки кіноаудиторії, долучитись до її виховання.

Отож, декларації про авторство вимагають такого особистісного забезпечення творчості, коли за фільмом стоїть не лише незалежний митець, здатний реалізовуватись, презентуючи власну кінематографічну світо модель, що існує «як вираз сили того, хто її створює» (Gance 1927, 9). Нині актуалізується постать автора, спроможного перетворити власні світоглядні установки в цілісну самобутню систему образів, кожний з яких – неповторна індивідуальність, що здатна змінювати світ на краще, утверджувати й оберігати загальнолюдські цінності. Хотілось би сподіватись, що в середовищі молодих українських режисерів, яким випадає творити у час революційних змін в державі, поступово сформуються й загартуються особистості, котрі забезпечать активну участь авторського кінематографа в сучасних суспільних процесах й підвищать потенціал його соціального впливу. Нова генерація в українському авторському кіно має з честю реалізувати незаперечне право й амбітний обов'язок висвітлювати актуальні проблеми сьогодення, презентувати героїв, котрі би несучи на собі відбиток особистісної природи сприйняття й відчуття митцем картини світу, дозволяли ідентифікувати українців і Україну в міжнародному культурному просторі.

Література

- Брюховецька, О. (2005), Несвоєчасні роздуми про політичне кіно. В: Кіно-Театр, (60), 47.
- Брюховецька, О. (2004), Як молитися молотом або (де) конструкція міфів. В: Світова кінокласика. Київ, 145–157.
- Герман, А. (1990), Высокая простота. В: Искусство кино. 6, 100–102.
- Вільчинська, І. (2006), Патріотизм у сучасному житті. В: Україна-Світ: Від культурної своєрідності до спорідненості культур. Київ, 89–91.
- Зубавіна, І. (2007), Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті. Київ
- Ефимов, Э. (1983), Искусство экрана: Истоки и перспективы. Москва.
- Фролов, И./Араб-Оглы, Э./Арефьева, Г. (1990), Введение в философию. Ч. 2. Москва.
- Комаров, С. (1965), История зарубежного кино. Т. 1. Москва.
- Муратов, С. (1976), Пристрастная камера. Москва.
- Пырьев, И. (1976), Избранные произведения. Т. 2. Москва.
- Роднянский, О. (1997), Три вектора. В: Кіно-коло. 1, 21–22.
- Скопенко, О. (2007), Автор. В: Мала філологічна енциклопедія. Київ, 17–18.
- Фаріон, І. (2010), Афоризми та сентенції Юрія Ілленка Криниця для спраглих. Івано-Франківськ.
- Черушева, Г. (2011), Самовиховання. В: Філософія: Словник-довідник. Київ, 334.
- Шевченко, О. (1981), Естетика С. Ейзенштейна і проблеми художнього образу. В: Мистецтво кіно. 97–103.
- Gance, A. (1927), Le temps de l'image est venu! In: L'art cinematographique. Paris, 9–10.

**RECENZJE, OMÓWIENIA,
PUBLIKACJE ŹRÓDŁOWE**

JELENA G. GIESZEWA

Moskiewski Państwowy Uniwersytet Techniczny

A. Л. Андреев, *Образование и образованность в социальной истории России: от Средневековья к Новому времени*, Москва: ВГИК, 2014, 128 сс.

Książka Andrieja L. Andriejewa została napisana w gatunku socjologii historycznej. Autor bada rozwój edukacji na Rusi i w Rosji w okresie od chrztu Rusi do epoki reform Piotra I, którą Łomonosow w swoim czasie scharakteryzował jako okres „Oświecenia Piotrowego”. Szeroki zakres zagadnień teoretycznych stawianych przez autora obejmuje rozległy materiał historyczny. Jaką drogę przeszła rosyjska edukacja? Jakie są jej charakterystyczne cechy, źródła społeczne i uwarunkowania kulturowe? Jaka jest dynamika stosunku społeczeństwa rosyjskiego do nauki, do wiedzy? Te zagadnienia, oczywiście, nie są nowe. Nowością jest to, że edukacja postrzegana jest jako czynnik wielkiej historii, która kształtuje cały kontekst społeczno-kulturowy, nastroje społeczne, typy społeczne. Innymi słowy, taki buduje krajobraz socjalny, który przemawia do serc i umysłów lepiej niż suche liczby oraz daty. Rozpoczynając książkę od genezy praktyk edukacyjnych w staroruskiej tradycji kulturowej, autor proponuje wykorzystać „metodę poszlakową”, czyli określenie właściwości funkcjonalnych obiektu badań w oparciu o badanie śladów pozostawionych w społeczeństwie. Specjalista z wykształceniem technicznym nazwałby to „analizą trwałej deformacji obiektu”. Jesienny liść może pozostać na wieki w skamielinie, a my będziemy z zainteresowaniem studiować go setki tysięcy lat później... Na szczęście nie musimy sięgać tak daleko.

Przed nami Ruś po przyjęciu chrześcijaństwa. Nowogrodzkie dokumenty utrwalone na brzoźowej korze, *Psalterz nowogrodzki* zostały napisane wprawna ręką, charakterem pisma, który zdradza wysoki poziom intelektualny ich autora, a jakość pokrytych woskiem deszczulek również wskazuje na dobre wykształcenie. Te „ślady” edukacji wyrażają badaną historię – ona przestaje milczeć. Już nie musi tłumaczyć się z analfabetyzmu. Rozumiemy, że umiejętność czytania i pisania w XII i XIII w. była dość powszechnym zjawiskiem. Można powiedzieć więcej – nie ograniczała się jedynie do wąskiej grupy społecznej, dotyczyła nawet kobiet. W kijowskim okresie ruskiej historii kształcenie to powszechna praktyka społeczna – było ono systematyczne i w miarę demokratyczne (s. 20).

Niemniej jednak można zaobserwować, że w XIII i XIV w. poziom edukacji nie dorównuje europejskiemu (w Europie w tym czasie powstają pierwsze uniwersytety). Dlaczego tak się dzieje? Autor książki tłumaczy ten fakt niedopaso-

waniem cykli rozwojowych. Rosja i Europa znajdują się w różnych fazach okresu społecznego. Faza kolejnego ożywienia wiąże się ze stanowieniem scentralizowanego państwa, ze zjednoczeniem ziem wokół Moskwy i pojawieniem się Rusi Moskiewskiej. W tym przypadku autor odchodzi od, często negatywnej, ogólnej oceny okresu Rusi Moskiewskiej, rozumianego jako czas zastoju i ciemnoty, aktywnie przeciwstawiającego się wszystkiemu, co postępowe, i coraz bardziej oddalającego Ruś od głównej drogi europejskiej cywilizacji i nauki. Autor twierdzi, że jest inaczej. Zacytuję jego słowa charakteryzujące rosyjską kulturę czasów Maksyma Greka:

Na pierwszym planie życia intelektualnego pojawia się nowa postać – niespokojny, wątpliwy umysł, skłonny do samodzielnych sądów o rzeczach, które do tej pory były postrzegane jako niedostępne, przekraczające jego siły i możliwości (s. 44).

W świadomości społecznej pojawia się nowe zjawisko – racjonalizm miasta. Nastroje krytyczne, postawy mentalne, nowe zainteresowania poznawcze w sposób niezauważony, po cichu przygotowywały grunt dla nowych czasów. Proces ten, według Andriejewa, typologicznie jest porównywalny do tego, co stało się nieco wcześniej w Europie Zachodniej. Dziesięciolecia poprzedzające czasy reform „Piotrowych” były okresem powstawania nowych typów ludzkich, modeli zachowań, kodów kultury i edukacji, a co najważniejsze – nowego stosunku do świata, wykształconego na podstawie własnego osądu i osobistego wyboru. Dodatkowo autor książki przytacza argumenty, które świadczą o tym, że wszystko to dzieje się spontanicznie, na bazie własnych doświadczeń kulturowych i historycznych.

W tym kontekście możemy zapoznać się z poglądami autora na temat wydarzeń okresu wielkiej smuty nie tylko jako aktu narodowego samookreślenia, ale także jako jednego z elementów w procesie modernizacji. Jest to pogląd, powiedzmy wprost, nietypowy. Autor uważa, że rosyjską smutę można umieścić w jednym szeregu z europejskimi rewolucjami nowych czasów, i porównuje ją, na przykład, z rewolucją niderlandzką (s. 91). Zmiany, które miały miejsce w tym czasie, mogą być interpretowane jako przejaw procesu modernizacji odgórnej, przeprowadzanej przez elity rządzące, ale także oddolnej, jako odruch samoorganizującego się społeczeństwa. Autor pokazuje, że modernizacja nie zachodziła jako proces liniowy. Miały miejsce procesy przejścia z liniowej do rozgałęzionej trajektorii, które odkrywały całe spektrum nowych alternatyw historycznych (s. 125). Różnorodne tendencje modernizacyjne przeplatały się ze sobą. Wszystkie one powinny być rozpatrywane i analizowane, gdyż ich skomplikowanie ma wpływ na różnorodność procesu historycznego.

Wiek XVII, według autora książki, to okres dramatycznego wyboru między alternatywnymi modelami modernizacji. Wybór ten ostatecznie został dokonany

w okresie późniejszym, w dobie reform Piotra Wielkiego, które, jak pokazano w książce, powinny być traktowane jako wspólna determinanta. Z jednej strony, są one niewątpliwą kontynuacją wcześniejszych, mogących występować nawet w XVI i XVII wieku, trendów rozwojowych. Jednocześnie daje się zaobserwować „przerwanie tej ciągłości”, nową jakość. To właśnie w tym czasie został ostatecznie wybrany typ modernizacji, który we współczesnej literaturze jest opisywany jako „modernizacja odgórna”.

Edukacja w epoce Piotra I realizowała, zdaniem Andriejewa, nowe, zupełnie nieznanne wcześniej funkcje. Dokonuje się w tym czasie „rewolucja edukacyjna”, o charakterze „projektu narodowego”. Edukacja staje się źródłem mobilności społecznej. Oczywiście autor jest daleki od tego, żeby opisywać reformy Piotra I wyłącznie w barwach optymistycznych. Trudności, straty ludzkie, fragmentaryczność i ograniczenie edukacji do określonych warstw społecznych, sprzeczności oraz instytucjonalna niedojrzałość – wszystko to miało miejsce. Ale kierunek rozwoju – formowanie nowego typu osobowości o szerokich zainteresowaniach intelektualnych, otwartych na świat, żądnych wiedzy i realizacji rzeczywistych zadań – jest głównym rezultatem rozwoju edukacji społecznej w tym okresie.

Jak można określić ogólne wrażenie po przeczytaniu książki? Otóż mamy przed sobą naprawdę udaną próbę socjologicznej analizy procesu historycznego. Nie jest ona jednak pozbawiona niedoskonałości. Czasami sprawia wrażenie bardzo szczegółowej prezentacji, a następnie – poprzez socjologię historyczną – niepostrzeżenie przechodzi do czystej historii. W niektórych miejscach autor zostaje zmuszony do dość problematycznych rekonstrukcji. Zwracając uwagę na rolę, jaką w procesie modernizacji rosyjskiej edukacji w XVI i XVII w. odegrały rosyjsko-polskie kontakty kulturalne za pośrednictwem Ukrainy, autor odnosi się do tego ważnego zagadnienia dość powierzchownie, przy tym bardzo tradycyjnie – w duchu krytyki „katolickiej inwazji na prawosławną Ukrainę”. Dzisiaj takie podejście wydaje się zbyt uproszczone. Niewątpliwie te wpływy zasługują na dogłębną analizę pozytywną, między innymi w zakresie badań twórczego potencjału oddziaływania w ramach słowiańskiego obszaru kulturowego.

Niekiedy opinie autora wydają się zbyt kategoryczne, choć – z drugiej strony – należy z uznaniem skonstatować, że nie unika on trudnych tematów ani nie stroni od zaprezentowania własnego stanowiska na temat konfliktów historycznych. Ponadto zwracam uwagę na dodatkowy atut – książka jest interesująca i przyjemnie się ją czyta.

ANDRZEJ TICHOMIROW
Grodno

Konferencja naukowa *Powstanie Styczniowe i jego miejsce w pamięci kolektywnej narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, Wilno, 12–14 września 2013 roku

W roku 2013 obchodzono jubileusz wybuchu powstania styczniowego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. W szczególny sposób wydarzenie, mające miejsce 150 lat temu, upamiętniono w Polsce i na Litwie (rok 2013 został ogłoszony Rokiem Powstania Styczniowego, odbyły się okolicznościowe konferencje naukowe, otwarto wystawy i przygotowano odpowiednie publikacje). Na Białorusi obchody rocznicy były raczej kameralne, mniej związane z udziałem władz państwowych, a bardziej z zaangażowaniem środowisk naukowych oraz działaczy społecznych.

Wśród imprez naukowych, poświęconych zrywowi powstańczemu lat 1863–1864, warto wymienić konferencję naukową pt. *Powstanie Styczniowe i jego miejsce w pamięci kolektywnej narodów Europy Środkowo-Wschodniej*, która odbyła się w Wilnie 12–14 września 2013 r. Głównym organizatorem konferencji był Instytut Historii Litwy we współpracy z Instytutem Polskim w Wilnie, Muzeum Regionalnym w Kiejdanach oraz Białoruskim Towarzystwem Historycznym. Uczestniczyło w niej ponad 20 naukowców z Litwy, Białorusi, Polski, Stanów Zjednoczonych i Egiptu. Warto zaznaczyć, że główna uwaga skupiała się na dziejach powstania styczniowego na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednakże wątki związane z wydarzeniami na terenie Królestwa Kongresowego, czy też już w bardzo szerokim kontekście międzynarodowym, również zostały poruszone.

Uczestników konferencji przywitali Ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Republice Litewskiej Jarosław Czubiński, prof. Aliaksander Smalianczuk (w imieniu Białoruskiego Towarzystwa Historycznego) oraz dyrektor Instytutu Historii Litwy prof. Rimantas Miknys.

Pierwsza sekcja *Powstanie: działacze i ich zagadnienia* została poświęcona głównie kwestiom związanym z wydarzeniami, które miały miejsce na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (w ówczesnej nomenklaturze rosyjskiej – „guberni zachodnich” czy też „Kraju Północno-Zachodniego”).

Aliaksander Smalianczuk (Grodno/Warszawa) w swoim referacie *Konstanty Kalinowski i cele powstania 1863 roku* poruszył różne zagadnienia dotyczące osoby tego przywódcy powstańczego, zwłaszcza kwestię interpretacji jego twórczości literackiej, orientacji politycznej i narodowej oraz sporów wokół tego

zagadnienia w historiografii białoruskiej. Historyk szczególnie podkreślił potrzebę poszukiwania i badania nowych, nieznanych źródeł, dotyczących działalności K. Kalinowskiego. Ieva Šenavičienė (Wilno) szczegółowo omówiła rozważania międzywojennej historiografii litewskiej na temat powstania (tytuł referatu *Powstanie 1863 roku i hipoteza niepodległości Litwy*). Różnice pomiędzy Litwą a Królestwem Kongresowym, znaczny udział włościan w insurekcji, szczególna rola duchowieństwa katolickiego, zdaniem niedużej części historyków litewskich, mogły wpłynąć na możliwość odzyskania niepodległości przez Litwę jeszcze w XIX w. Siarhiej Tokć (Grodno) omówił kwestię udziału chłopów białoruskich w powstaniu, zaznaczając w swoim referacie, że insurekcja była w istocie klasyczną walką partyzancką, która pomimo niesprzyjających warunków została poparta przez część włościan (szczególnie w guberniach grodzieńskiej i wileńskiej). Historyk podkreślił, że w wyniku tego chłopstwo białoruskie pozyskało nie tylko doświadczenie w walce politycznej, ale także otrzymało lepsze warunki uwłaszczenia, a samo powstanie przyczyniło się do stopniowego rozgraniczenia ruchu białoruskiego od polskiego i wpłynęło na białoruskie odrodzenie narodowe. Michaił Dolbiłow (Maryland) w swoim referacie *Powstanie 1863–1864 w kontekście stosunków państwa a Kościoła rzymskokatolickiego: aspekt europejski* skupił się na problematyce motywów i celów uczestnictwa duchowieństwa w powstaniu, kwestii lojalności lub niepodporządkowania się państwu zaborczemu oraz możliwości interpretacji insurekcji na terenie Litwy i Białorusi jako wydarzenia bardziej religijnego niż narodowościowego. Historyk szczegółowo omówił nie tylko wątki związane z wewnętrznymi dyskusjami w Kościele, ale również strategię administracji imperialnej wobec duchownych (bardzo często wzorowane na doświadczeniu sąsiednich państw europejskich, głównie Prus i cesarstwa Habsburgów).

Druga sekcja konferencji – *Międzynarodowe aspekty Powstania* składała się z dwóch referatów historyków z Krakowa.

Prof. Jerzy Zdrada w swoim rozległym i dokładnym referacie pt. *Powstanie Styczniowe jako problem polityki międzynarodowej* zastanowił się nad zawilościami europejskiej gry dyplomatycznej w kontekście wydarzeń 1863–1864. W swoim wystąpieniu poruszył nie tylko sprawę wpływu opinii publicznej na rządy poszczególnych potęg europejskich (głównie Francji pod rządami Napoleona III), ale również braku spójności w podnoszeniu „kwestii polskiej” wobec Rosji. Prof. Henryk Głębocki omówił mało znaną sprawę stosunku Stanów Zjednoczonych do wydarzeń insurekcyjnych (referat *Odgłosy Powstania w Stanach Zjednoczonych*). „Sprawa polska” także okazała się niejako w tle stosunków amerykańsko-rosyjskich (szczególnie w kontekście wojny secesyjnej) i w różny sposób wpłynęła na opinię amerykańską. Ważną postacią dla niej był hr. Adam Gurowski, zmieniający właśnie w tym okresie swoją tożsamość, wpływając pośrednio na późniejsze stereotypy dotyczące Rosji w USA.

Podczas obrad sekcji trzeciej pod tytułem *Konteksty Powstania* uczestnicy skupili się na różnych aspektach dotyczących tego wydarzenia, w tym także na nowych możliwościach metodologicznych.

Ryszard Gajdis (Wilno) w swoim wystąpieniu pt. *Sprawa lojalności szlachty litewskiej wobec Imperium Rosyjskiego w latach 1863–1864* poruszył zagadnienie lojalności i współpracy części ziemiaństwa i szlachty na terenie „guberni zachodnich” z administracją rosyjską. Dainius Junevičius (Kair/Wilno) w referacie *Fotografowie w powstaniu 1863 roku na Litwie* zwrócił uwagę nie tylko na kwestię techniczną robienia zdjęć w tym okresie, ale także na fotografię jako ważne źródło historyczne w badaniu wydarzeń powstania na terenach litewsko-białoruskich. Alena Firynowicz (Mińsk) w swoim referacie *Metody działań przeciwko władzom w litewskich i białoruskich guberniach w latach 1863–1864* skupiła się głównie na różnych formach udziału kobiet w powstaniu. Wykorzystując źródła z archiwów białoruskich, badaczka zwróciła uwagę na możliwość poszerzenia bazy interpretacyjnej o wątki historii genderowej. Aliaksander Raddziuk (Grodno) w swoim bardzo interesującym i głębokim wystąpieniu *Więzienia i inne miejsca aresztu w guberni grodzieńskiej w latach 1863–1864* poruszył sprawę systemu penitencjarnego w Imperium Rosyjskim na przykładzie jednej guberni, bardzo ważnej z punktu widzenia omawianego tematu.

Czwarta sekcja *Litwa i Białoruś po Powstaniu* skupiła się na represjach popowstaniowych i polityce rusyfikacyjnej na terenie „Ziem Zabrzanych”.

Swietłana Lugowcowa (Mińsk) omówiła sprawę polityki kadrowej w policji rosyjskiej po dwóch powstaniach na przykładzie guberni białoruskich (referat pt. *Polityka kadrowa władz po Powstaniu Listopadowym i Powstaniu Styczniowym „analiza porównawcza”*). Vilma Žaltauskaitė (Wilno) w swoim wystąpieniu *Język rosyjski w seminariach. Skorygowanie po powstaniu* zwróciła uwagę na wprowadzenie nauki języka rosyjskiego, literatury, historii i geografii Rosji oraz nauczania po rosyjsku do katolickich seminariów duchownych w okresie popowstaniowym, a także na kontekst ideologiczny tych zmian. Temat działań rusyfikacyjnych wobec Kościoła rzymskokatolickiego był poruszony także w wystąpieniu Raisy Zianiuk (Mińsk) pt. *Polityka władz wobec rzymskokatolickich klasztorów w litewskich i białoruskich guberniach w latach 60. XIX wieku*. Zwrócono uwagę na strategię faktycznej likwidacji (lub przynajmniej mocnego ograniczenia) katolickiego życia monastycznego, szczególnie w guberniach z przewagą ludności prawosławnej, różne metody zamykania klasztorów i kampanię propagandową w prasie rosyjskiej. Prof. Roman Jurkowski (Olsztyn) w swoim referacie pt. *Udział ojca i brata Piotra Stołypina w represjach popowstaniowych* omówił rolę gen. Arkadiusza Stołypina i jego syna Dymitra w polityce rusyfikacyjnej na ziemiach litewsko-białoruskich, szczególnie w kontekście polityki oświatowej oraz działań wobec instytucji naukowych.

Ostatnia sekcja *Powstanie w pamięci kulturowej* dotyczyła nie tylko znaczenia ostatniego zrywu niepodległościowego w XIX w. w szeroko rozumianej „pamięci historycznej”, ale także prezentacji dziejów powstania w literaturze pięknej, muzyce i sztukach wizualnych.

Jolita Mulevičiūtė (Wilno) przeanalizowała sztukę w okresie popowstaniowym w kontekście realizacji dążenia władz rosyjskich do zespolenia „guberni zachodnich” z resztą Cesarstwa. Ukazała sposoby wykorzystywania dzieł sztuki w propagowaniu idei rusyfikacyjnych i wspierających prawosławie, szczególną uwagę zwracając na wykorzystywanie przezrocy (tytuł referatu *Pokazać i udowodnić: sposoby wizualizacji ideologii władz w Kraju Północno-Zachodnim*). Andrzej Tichomirow (Grodno/Warszawa) w wystąpieniu pt. *Powstanie i dzieje popowstaniowe w twórczości literackiej Michaiła Kojałowicza (syna)* poruszył zagadnienie interpretacji wizerunku powstania w opowieściach syna jednego z najbardziej znanych historyków rosyjskich drugiej połowy XIX w. i jednego z twórców idei „zachodnio-rusizmu” Michaiła Kojałowicza. Jazep Januszkiewicz (Mińsk) pokazał znaczenie osoby K. Kalinowskiego i wydarzeń insurekcji dla twórczości poetyckiej (referat *Konstanty Kalinowski i powstanie 1863 roku w poezji białoruskiej i litewskiej*). Siergiej Gruntow (Mińsk) w bardzo interesującym odczycie pt. *Dzieje 1863 roku w guberni grodzieńskiej we wspomnieniach Fortescue Andersona* zwrócił uwagę na wspomnienia brytyjskiego podróżnika o wydarzeniach 1863 r., a szczególnie o pobycie w więzieniu w Grodnie.

Jan Szumski (Warszawa) w referacie *Centralny Komitet Partii Komunistycznej ZSRS i publikacja dokumentów, poświęconych powstaniu lat 1863–1864* powrócił do sprawy stuletniego jubileuszu powstania styczniowego (obchodzonego w 1963 r.) i roli partii komunistycznej w tym wydarzeniu na przykładzie publikacji materiałów archiwalnych. Prof. Leszek Zasztowt (Warszawa) w swoim wystąpieniu *Dawid Fajnhauz i jego rok 1863* w bardzo interesujący sposób pokazał losy tego historyka, autora jednej z nielicznych monografii w języku polskim w całości poświęconej dziejom powstania na Litwie i Białorusi. Wątek zobrazowania wydarzeń insurekcyjnych w literaturze pięknej poruszył również Dangiras Mačiulis (Wilno) w odczycie *Dwie literackie narracje historyczne – różne tradycje pamięci kulturowej (powieści Uładzimira Karatkiewicza i Vincasa Mykolaitisa-Putinasa)*. Ostatni referat, wygłoszony przez Dariusa Staliūnasa (Wilno) pt. *Współczesne kino litewskie i pamięć powstania 1863 roku*, dotyczył prezentacji wydarzeń historycznych w kinie fabularnym i w reklamie telewizyjnej.

Wystąpienie każdego z prelegentów wzbudzało nie tylko liczne pytania i komentarze, ale również skłaniało do dyskusji. Warto zauważyć, że nazwa powstania w rozmaitych historiografiach narodowych jest różna. Jeśli w polskiej tradycji jest powstaniem styczniowym, to w litewskiej i po części białoruskiej – powstaniem lat 1863–1864, w rosyjskiej – polskim powstaniem 1863 r.,

w białoruskiej również „powstaniem pod kierownictwem Kastusia Kalinowskiego”. Konferencja była doskonałą okazją do tego, by zaprezentować badania historyków różnych krajów, omówić kwestie dyskusyjne oraz podjąć próby pewnego przezwyciężenia dominacji narracji narodowych w interpretowaniu dziejów tak ważnego wydarzenia dla narodów Europy Środkowo-Wschodniej.

W ostatnim dniu konferencji uczestnicy mieli możliwość zwiedzenia Kiejdan (przede wszystkim Muzeum Regionalnego) oraz jedyne na Litwie Muzeum Powstania 1863 r. w Podbrzeziu – miejscu służby jednego z bohaterów powstania, ks. Antoniego Mackiewicza (Antanasa Mackevičiūsa). Wycieczkę poprowadził dyrektor Muzeum w Kiejdanach Rimantas Žirgulis. Również należy zwrócić uwagę na bardzo dobrą organizację całego przedsięwzięcia, za którą wraz z innymi współorganizatorami odpowiedzialny był Instytut Historii Litwy w Wilnie.